

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»**

Випуск 20

Серія започаткована 1996 року

Харків 2015

Вісник включає статті присвячені актуальним проблемам історії України, історіографії, інтелектуальної історії XII-XXI ст. Статті про повсякдення підготовлені на основі доповідей та за результатами їх обговорення на науковій конференції «Повсякденне життя в Україні в добу Першої світової війни», що відбулася в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна 15 травня 2015 р. Головна увага у Віснику приділена дослідженню ролі різних верств українського суспільства, об'єднань громадян у модернізаційних процесах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Є фаховим виданням у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 26 жовтня 2015 р.)

Склад редакційної колегії:

- д. іст. н., проф. Д. М. Чорний (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. І. Танцюра (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Я. М. Білик, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Г. Г. Грінченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Калініченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. В. Карпенко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Н. С. Корабльова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. О. М. Куць, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. С. О. Наумов, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., доц. Л. Ю. Посохова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Петровський, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. наук, проф. В. І. Семененко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. З. Цехмістро, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. М. В. Чугуенко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. В. П. Потоцький (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. А. Греченко, Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. В. Ф. Верстюк, Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. А. С. Чайковський, Національна академія внутрішніх справ України (Київ)
д. іст. н., проф. Ф. Г. Турченко, Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Г. Є. Аляєв, Полтавський національний технічний університет
д. іст. н., проф. Б. І. Орлов, Державний університет «Вища школа економіки» (Росія)
д. іст. н., проф. В. А. Шаповалов, Белгородський державний університет (Росія)
д. габлітований К. Петкевич, Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. В. В. Кравченко, Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,
ХНУ імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства, кім. 485
Тел. (057) 707-51-92
Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу інформації
КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Чугуй Т. О.	
Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства.....	6
Петровський В. В.	
Вплив університетського середовища на міське життя Харкова (перша третина XIX ст.).....	20
Бургаз Ю. В.	
Участь студентства в подіях 9 січня 1905 р.....	27
Олешко Н. П.	
Заборони україномовної преси в підросійській Україні на початку XX ст. як прояв антиукраїнської політики російського уряду.....	33
Лисенко М. С.	
Сільськогосподарські товариства українських губерній Російської імперії: становлення мережі та досвід (1861-1914 рр.).....	37
Македон В. В.	
Національно-культурні товариства прибалтійських народів (литовців, латишів та естонців) в Одесі на початку XX с.: напрями діяльності та персональний склад.....	44
Попов В. Ж.	
Самостійне працевлаштування переміщених осіб в українських містах упродовж 1917-1918 рр.....	50
Чорний Д. М.	
Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян.....	54
Коник О. О.	
Перша світова війна у спогадах трьох учасників встановлення радянської влади на Херсонщині.....	60
Дьякова О. В.	
Пенсійне забезпечення харків'ян під час гітлерівської окупації.....	66

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Савченко С. В.	
Містики та раціоналісти: до класифікації сектантських спільнот України другої половини XIX – початку XX ст.	71
Куліш С. М.	
Зародження науки в Харківському університеті (перша чверть XIX ст.).....	81
Дяченко Н. В.	
Державна культурна політика в Україні та її вплив на регіональний розвиток: огляд підходів і методів.....	88
Шапаренко О. В.	
Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні.....	92
Удовенко Л. О.	
Коротко про життя і діяльність Агапія Гончаренка.....	100
Нестеренко В. О.	
Акторно-мережева теорія: сутність та інструментарій для дослідження історії великого міста Російської імперії.....	107
Домановська М. Є.	
Володимир Іванович Савва як візантиніст (до 150-річчя від дня народження).....	112
Казімір І. І., Мариняк Р. С.	
Аксіологічна парадигма в контексті актуальних запитів вітчизняної культури.....	118

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Чугуй Т. А. Князь Роман Мстиславич: по пути к созданию Галицко-Волынского княжества	6
Петровский В. В. Влияние университетской среды на городскую жизнь Харькова (первая треть XIX в.).....	20
Бургаз Ю. В. Участие студенчества в событиях 9 января 1905 г.	27
Олешко Н. П. Запреты украиноязычной прессы в подросийской Украине в начале XX в. как проявление антиукраинской политики российского правительства	33
Лысенко М. С. Сельскохозяйственные общества украинских губерний Российской империи: создание сети и опыт (1861-1914 гг.).....	37
Македон В. В. Национально-культурные общества прибалтийских народов (литовцев, латышей и эстонцев) в Одессе в начале XX в.: направления деятельности и персональный состав.....	44
Попов В. Ж. Самостоятельное трудоустройство перемещенных лиц в украинских городах в 1917–1918 гг.	50
Черный Д. Н. Большой город в годы Первой мировой войны: повседневная жизнь Харькова и харьковчан	54
Коньк А. А. Первая мировая война в воспоминаниях трех участников установления советской власти на Херсонщине	60
Дьякова Е. В. Пенсионное обеспечение харьковчан во время гитлеровской оккупации.....	66

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Савченко С. В. Мистики и рационалисты: о классификации сектантских объединений Украины второй половины XIX – начала XX вв.	71
Кулиш С. Н. Зарождение науки в Харьковском университете (первая четверть XIX в.).....	81
Дяченко Н. В. Государственная культурная политика в Украине и ее влияние на региональное развитие: обзор подходов и методов	88
Шапаренко Е. В. Национальная идентичность как фактор формирования гражданского общества в Украине.....	92
Удовенко Л. А. Кратко про жизнь и деятельность Агапия Гончаренко.....	100
Нестеренко В. А. Акторно-сетевая теория: сущность и инструментарий для исследования истории большого города Российской империи.....	107
Домановская М. Е. Владимир Иванович Савва как византинист (к 150-летию с дня рождения).....	112
Казимир И. И., Мариняк Р. С. Аксиологическая парадигма в контексте актуальных запросов отечественной культуры.....	118

CONTENTS

THE HISTORY OF UKRAINE AND THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE

Chuguy T. O.	
Prince Roman Mstislavovich: on the Way to the Foundation of the Galich-Volyn Principality.....	6
Petrovsky V. V.	
Influence of University's Environment on the Urban Life of Kharkiv (the First Third of the 19 Century).....	20
Burgas Y. V.	
Students' Participation in the Events of January 9, 1905.....	27
Oleshko N. P.	
Prohibition of the Ukrainian-language Press in Ukraine Under Russian Rule at the Beginning of the 20th Century as a Manifestation of Anti-Ukrainian Policy of the Russian Government.....	33
Lysenko M. S.	
Agricultural Societies of Ukrainian Provinces in Russian Empire: the Formation of Network and Experience (1861-1914).....	37
Makedon V. V.	
National-cultural Associations of the Baltic Peoples (Lithuanians, Latvians and Estonians) in Odesa in the Early 20 Century: Activities and Membership.....	44
Popov V. G.	
Self-employment of Internally Displaced People in the Ukrainian Cities in 1917–1918.....	50
Chornyi D. M.	
The City During the First World War: the Everyday Life of Kharkiv and Kharkiv Dwellers.....	54
Konyk O. O.	
The First World War in Memories of Three Participants of the Soviet Power Establishment in Kherson.....	60
Djakova H. V.	
Kharkiv People's Pension During the Nazi Occupation.....	66

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY

Savchenko S. V.	
Mystics and Rationalists: About the Classification of the Sectarian Communities in Ukraine of the Second Half 19 – Early 20 Century.....	71
Kulish S. N.	
The Origin of Science at Kharkiv University (the First Quarter of 19th Century).....	81
Dyachenko N. V.	
State Cultural Policy in Ukraine and Its Influence on the Regional Development: Approach and Methods Review.....	88
Shaparenko O. V.	
National Identity as a Factor of Formation of Civil Society in Ukraine.....	92
Udoenko L. O.	
Briefly about the Life and Work of Agapius Honcharenko.....	100
Nesterenko V. O.	
Actor-network Theory: the Essence and the Tools for the Study of the History of the City of the Russian Empire.....	107
Domanovska M.	
Vladimir Savva as a Bizantinist (to the 150th Anniversary from Birthday).....	112
Kasimir I. I., Mariniak R. S.	
Axiological Paradigm in the Context of Actual Challenges of National Culture.....	118

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КНЯЗЬ РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ: НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Стаття аналізує дослідження в історіографії життєвого шляху Романа Мстиславовича до часу створення Галицько-Волинського князівства, на основі джерельної бази розкриває особливості перебігу політичних процесів у Волинському князівстві другої половини XII ст. Розглядаються питання з'ясування дати народження князя Романа, впливу різних факторів на формування його світогляду, становлення як політичного і військового діяча. Простежується і актуалізується недостатньо відомий новгородський період діяльності Романа Мстиславовича. Особливу увагу приділено не тільки внутрішній політиці князя у Волинському князівстві, а й зовнішній. Усе це є важливим для правильного розуміння розвитку Волинської землі періоду феодальної роздробленості на Русі. Зроблено висновки про роль князя Романа в тогочасній політичній системі.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Волинське князівство, феодальна роздробленість.

Статья анализирует исследования в историографии жизненного пути Романа Мстиславича до времени создания Галицко-Волынского княжества, на основе источников раскрывает особенности протекания политических процессов в Волынском княжестве во второй половине XII в. Рассматриваются вопросы определения даты рождения князя Романа, влияния различных факторов на формирование его мировоззрения, становления как политического и военного деятеля. Прослеживается и актуализируется недостаточно известный новгородский период деятельности Романа Мстиславича. Особенное внимание уделено не только внутренней политике князя в Волынском княжестве, но и внешней. Все это важно для правильного понимания развития Волынской земли периода феодальной раздробленности на Руси. Сделаны выводы о роли князя Романа в политической системе того времени.

Ключевые слова: Роман Мстиславич, Волынское княжество, феодальная раздробленность.

The paper analyses historyographical investigations of the life way of Roman Mstislavovich before the foundation of the Galich-Volyn principality, on the basis of source materials the peculiarities of the political processes in the Volyn principality in the second half of the XII century are revealed. The questions of finding the date prince Roman's birth, influence of different factors on the formation of his outlook, his formation as a political and military figure are considered. A fairly unknown Novgorodsky period of Roman's activity is traced. Special attention is paid not only to home policy but also to foreign policy of the prince, in Volyn principality. All this is important for proper understanding the development of Volyn territory in the period of feudal fragmentation in Russ. The conclusions of the role of prince Roman in the corresponding political system are drawn.

Key words: Roman Mstislavovich, Volyn principality, feudal fragmentation.

Актуальність теми пов'язана з неповним дослідженням в історіографії окремих питань діяльності князя Романа Мстиславовича. Метою автора статті є прагнення заповнити «білі плями» в біографії волинського князя.

Життю і діяльності князя Романа приділила увагу ціла низка істориків, зокрема Я. Длугош [65], М. Стрийковський [71], В. Татищев [53], Л.-А. Гебгард [67], Й.-А. Гоппе [68], Й.-Х. Енгель [66], М. Карамзін [23], М. Максимович [42], С. Соловійов [51], Д. Зубрицький [19], І. Шараневич [60], Л. Крушинський [34], О. Андріяшев [1], П. Іванов [20], А. Яблоновський [69], Б. Влодарський [72–

73], М. Кордуба [24], В. Пашуто [44], К. Софроненко [52], С. Смолка [70], В. Янін [63], М. Брайчевський [4–5], О. Рапов [49], Б. Рібаков [50].

Перше ґрунтовне дослідження здійснив М. Костомаров [25]. Великий внесок у вивчення діяльності князя зробив М. Грушевський [17]. Знаковими роботами у цьому напрямі є студії І. Левковича [37], П. Грицака [16] та І. Крип'якевича [33]. З-поміж новіших наукових розробок необхідно відзначити праці М. Котляра [28–31], М. Кучинка [35–36], Л. Войтовича [7–11], Ю. Терещенка [54], Н. Яковенко [62], П. Толочка і О. Толочка [56], С. Федаки [58], О. Майорова [40], Д. Домбровського [64], В. Ідзьо [21], О. Головка [14] і С. Терського [55].

Особливого виділення заслуговують спеціальні праці: «Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький» [32] П. Кралука, «Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [13] О. Головка і «Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат» [41] О. Майорова. Вони стали результатом широкого аналізу життєвого шляху князя Романа та його політичної діяльності.

Незважаючи на великий комплекс робіт, здійснених науковцями, остаточно дослідженою темою життєдіяльності князя Романа Мстиславовича вважати не можна. Метою автора статті є прагнення на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно відтворити життєвий шлях князя Романа до часу створення ним Галицько-Волинського князівства.

Усебічний аналіз письмових джерел, таких як – «Київський» [39], «Новгородський» [43], «Суздальський» [46], «Московський» [47] і «Густинський» [45] літописи, «Польська хроніка» В. Кадлубка [61], «Велика хроніка» [6], «Історія» М. Хоніата [59], дає можливість розглянути життєвий шлях князя Романа, в тому числі й малодосліджені його сторінки.

З кінця XI ст. могутність Київської Русі почала значно послаблюватися в результаті князівських міжусобиць. При поясненні причин і наслідків цього процесу погляди вчених розходяться. Одні вважають це явище негативним, оскільки воно призвело до повного розпаду великої держави, зумовленого зовнішніми чинниками (постійними нападами сусідів) та недалекоглядною поведінкою окремих князів, які піклувалися переважно про власну славу, а не про зміцнення Київської Русі. Інші ж схиляються до думки, що феодальна роздробленість на Русі є закономірним шляхом розвитку, початковим етапом розвинутого феодалізму, через який пройшли всі держави Середньовіччя.

По-різному також трактується питання переміщення центру могутності Давньоруської держави щодо заходу і сходу та ролі в цьому процесі тих чи інших князівств та їхніх правителів. Галицько-Волинське князівство має пряме відношення до цієї проблеми. Підтвердженням цьому є передусім діяльність князя Романа Мстиславовича. Адже не випадково його ім'я стоїть поряд із іменами таких видатних державних діячів Давньої Русі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, звеличених у літописах й оспіваних не лише в усній народній творчості, а й у літературі та мистецтві.

Однак це не завадило окремим авторам-чужоземцям зображувати Романа Мстиславовича як великого деспота-тирана, готового заради влади на все [6, с. 137]. Тільки здійснивши ґрунтовний аналіз життя й діяльності князя, можна віднайти об'єктивну істину та відтворити його справжній історичний портрет.

Роман (хресне ім'я – Борис) був сином волинського, а згодом великого князя київського Мстислава Ізяславовича (правнука Володимира Мономаха) і княгині Агнеси (доньки польського князя Болеслава III Кривоустого). Роман мав трьох братів – Святослава, Всеволода і Володимира. Точну дату народження Романа Мстиславовича в літописах не зафіксовано. Дослідники також не з'ясували це питання остаточно. Так, І. Лінниченко [38, с. 63] і М. Баумгартен [3, с. 5] уважали ймовірним часом народження князя Романа період із 1155 по 1162 рр. [9, с. 470]. Польський автор Д. Домбровський дотримується думки, що Роман народився близько 1152 р. [64, с. 23–25]. Український дослідник П. Кралука допускає, що можливим часом народження Романа Мстиславовича є друга половина 50-х років XII ст. [32, с. 15]. Автор розділу про галицько-волинського князя у книзі «Історія України в особах IX–XVIII ст.» – М. Котляр висловлює лише припущення, що Роман народився на початку 50-х років XII ст. [22, с. 108]. Натомість О. Головка

визначає дату народження Романа близько 1153 р. [13, с. 51]. Дослідник генеалогії князівських родин Л. Войтович стверджує, що Роман-Борис народився близько 1152 р. в Переяславі, де князував його батько [9, с. 471]. Це припущення є цілком вірогідним, оскільки воно підтверджується тим, що найстарший син Мстислава Ізяславовича став князем у Новгороді 1168 р. Посісти князівський стіл можна було досягнувши повноліття.

Даних про дитинство і юність Романа збереглося дуже мало. Ймовірно дитячі роки Роман Мстиславович провів на Волині. Є свідчення про те, що в молоді роки, через постійну боротьбу Мстислава Ізяславовича з суперниками за Волинь і Київ, Роман перебував у Польщі [61, с. 109; 6, с. 131], а згодом у Німеччині [57, с. 85; 18, с. 84]. Це, у свою чергу, вплинуло на формування та розширення світогляду молодого людини, сприяло набуттю досвіду, який знадобився у подальші роки.

За 1168 р. «Київський літопис» повідомляє, що новгородці прислали до великого князя київського Мстислава послів, «прохаючи сина в нього, і він дав їм Романа» [39, с. 294]. О. Головка вважає, що запрошення князувати в Новгороді Роман міг отримати у другій половині 1167 р. [13, с. 62]. Такий висновок учений зробив, спираючись на дані «Новгородського літопису» [43, с. 220], згідно з якими запрошення князя Романа відбулося за ініціативою нового новгородського посадника Якуна.

Необхідно звернути увагу на те, що Роман Мстиславович розпочав своє князування в Новгороді не підступними інтригами і не насильницьким методом, а будучи запрошеним туди місцевою громадою. Звичайно, у ті часи ще зберігалася традиція запрошувати на князування у Новгороді старшого сина великого князя київського. Але вона іноді й порушувалася. Отже, новгородці, коли б їм не імпонував Роман, могли запросити й іншого. Тим більше, що претенденти були. Запросивши сина Мстислава Ізяславовича на престол, новгородці цим кроком прагнули захиститися від намагань володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського відновити князем у Новгороді Святослава Ростиславовича і тим самим поставити Новгород під свій контроль. Цього свободолюбні новгородці допустити не хотіли. Тож не дивно, що «ради быша новгородьци своєму хотению» [43, с. 33]. Князь Роман прибув до Новгорода на свято Великодня 14 квітня 1168 р. разом із невеликим військовим загоном вірних воїнів-волинян.

Ізяславовичі користувалися великою пошаною на Русі. Цим пояснюється приязне ставлення киян до Мстислава Ізяславовича, а новгородців до – Романа Мстиславовича. Молодий князь відповів тим самим. Так, 1168 р. він здійснив із новгородцями і псковичами успішний похід на Полоцьк, далі – похід на Торопець, узявши велику кількість людей у полон. Мету цих походів «Новгородський літопис» не називає. Не визначена вона належним чином і в науковій літературі. Але враховуючи той факт, що перед приїздом князя Романа полоцькі та смоленські князі завдавали новгородцям чималої шкоди, ці походи необхідно розглядати як помсту за попередні кривди. Крім того на початку 1169 р. новгородське військо на чолі з воєводою Даниславом Лазутиничем розбило суздальців у Волоцькому краї.

Подальша доля готувала молодому князеві значно більші випробування. Той факт, що престол у Новгороді посів син великого князя київського, на думку С. Соловйова, прискорив грозу, «собиравшюся над отцом его Мстиславом» [51, с. 522]. Вона була зумовлена витісненням князівської гілки Ростиславовичів із Новгорода, що спричинило розбрат на Русі: «І постала ще більша ворожнеча у братів (Ростиславовичів і Юрійовичів) проти Мстислава (Ізяславовича), і почали всі брати входити у зносини-переговори проти Мстислава, а тоді хрестом присягнулися брати (Київ)» [39, с. 294].

Основну роль в організації військового походу на Київ відіграв Андрій Боголюбський. Він не був зацікавлений у посиленні влади великого князя київського, який відправивши до Новгорода свого сина, зміцнив свої політичні позиції. Це суперечило прагненню володимиро-суздальського князя посісти старше місце серед руських князів і спричинило похід на Київ 1169 р. В ньому взяли участь одинадцять князів, зокрема смоленські Ростиславовичі, чернігівські Ольговичі, Гліб Юрійович переяславський. Сили ж Мстислава Ізяславовича були замалі, оскільки перед цим він направив військову допомогу синові Роману. Проте вона не допомогла і йому, через те, що князі Рюрик і Давид Ростиславовичі біля м. Межимостя схопили очільника війська – князя Михайла

Юрійовича і перешкодили військовій дружині дійти до Новгороду.

Отже, цим військом не змогли скористатися, ні Роман у Новгороді, ні його батько, який опинився у скрутному становищі у Києві. Мстислав Ізяславович, не маючи реальної можливості протистояти військовим силам своїх політичних опонентів, змушений був залишити Київ, який на самий піст 8 березня 1169 р. захопили спільники Андрія Боголюбського і нещадно пограбували. Літописець так описав цю подію: «І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні» [39, с. 295]. Викликає більше ніж подив спроба окремих істориків, зокрема Б. Рибаківа, звинуватити літописця у згущенні фарб при описі цієї трагічної події [50, с. 493]. Адже насправді в ньому переважає перелік фактів і немає жодної гіперболи. Лише в останньому реченні автор використав два епітети – «невтишима» і «безперестанні».

Утрата Мстиславом Ізяславовичем Києва і його руйнування завойовниками означали корінний перелом в історії міста. Після погрому 1169 р. воно втрачає значення величної столиці руських земель, поступово перетворюється лише на центр Київського князівства, залишаючи на деякий час за собою місце найбільшого культурного осередку Русі.

Батько князя Романа після втрати великокнязівського трону перейшов на Волинь, де став володимирським князем і разом зі своїм братом Ярославом, луцьким князем, управляв Волинським князівством. У той же час на князя Романа Мстиславовича чекали нові випробування, оскільки над Новгородом насувалася велика загроза, організована тими, хто недавно зруйнував Київ. Узимку 1170 р. на Новгород пішли походом князі Мстислав Ростиславович із братом Романом, син Андрія Боголюбського – Мстислав із ростовським і суздальським військами, муромський, рязанський і полоцький князі та воевода Андрія Боголюбського – Борис Жидиславович. Вони, сильно спустошивши Новгородську землю, підійшли до самого Новгороду. Цікаво, що новгородці в цій ситуації не відступили від свого князя, а навпаки підтримали його.

Саме тут яскраво проявилися риси характеру, які князь Роман успадкував від свого батька – енергійність і безстрашність. Треба було мати не тільки міцні нерви та тверду впевненість у власних силах, щоб не розгубитись у цій ситуації, а і справжній талант військового ватажка, знання найважливіших таємниць ведення тогочасного бою, щоб наважитися протистояти військовим силам переважаючого супротивника. Роман Мстиславович наказав новгородцям укріпити місто. Почалася облога. На її четвертий день – 25 лютого 1170 р. князь Роман зі своїм військом зробив сміливу вилазку. Як свідчить «Новгородський літопис», бій від самого початку був жорстоким. У ньому пролилося багато крові, чимало було й полонених: «...овы иськоша, а другыя измаша, а прокъ ихъ отбыгоша, и купляху суждальць по 2 ногать» [43, с. 33]. На кровопролитному характері бою наголошує також «Київський літопис»: «І не було ж ніколи такого тяжкого походу людям сим» [39, с. 303].

У зв'язку з переважаючими силами противника, окриленого здобуттям Києва, ситуація у Новгороді виявилася настільки складною, а надій на успіх було так мало, що перемога новгородців на чолі з Романом Мстиславовичем мотивується суздальським літописцем допомогою Всевишнього. За слушним зауваженням М. Костомарова, літописець був прихильним до Андрія Боголюбського. Отже, він не міг визнати того, що головним чинником перемоги в цьому бою був вищий військовий талант полководця новгородського війська, аніж його супротивників [25, с. 88]. Завдяки вмільому військовому керівництву Романа Мстиславовича, незважаючи на значну перевагу військових сил противника, цей кровопролитний бій закінчився перемогою новгородців. Суздальці ж через поразку, а також голод у своїх лавах і пошесть коней змушені були повернутися назад. Перемога князя Романа мала настільки великий вплив на політичну ситуацію, що його батько – Мстислав Ізяславович, завдячуючи підтримці галицьких, турівських та городенських військових

дружин і чорних клобуків, того ж 1170 р. навіть зумів на короткий час повернути собі Київ.

У бою за Новгород противники князя Романа зазнали ганебної поразки, а він сам здобув військову славу. Таким чином, будучи новгородським князем, Роман Мстиславович проявив себе як хоробрий та мудрий полководець. Він не тільки не розгубився у складній ситуації, а й зумів захистити новгородців навіть без підтримки військової дружини, яку направив йому на підмогу батько. Романа не злякали переважаючі сили противника. Своїм розумом і відважними діями молодий князь заявив про себе як про гідного нащадка роду Володимира Мономаха, здатного до нових звершень. Згідно з влучними спостереженнями О. Майорова, у Новгороді аж до XVII–XVIII ст. зберігалася пам'ять і особливе ставлення до Романа Мстиславовича як до героя «пам'ятної для городян битви з суздальцями, яка стала в період протистояння з Москвою історичним символом слави і величі Новгороду» [41, с. 94]. Підтвердженням цьому є твори літератури та мистецтва, створені у Новгороді – «Сказання про бій новгородців із суздальцями», сюжет «Бій новгородців із суздальцями» з образом молодого князя Романа на новгородських іконах «Чудо від ікони Знамення Богоматері».

Довго чекати не довелося. Той же 1170 р. став поворотним у житті Романа. Наприкінці літа прийшла звістка про смерть його батька – Мстислава Ізяславовича, князівський стіл якого мав право посісти його старший син. А вже перед смертю Мстислав домовився зі своїм братом Ярославом, що Володимир залишався за родиною Мстиславовичів, а Луцьк – за родиною Ярославовичів. На думку М. Голубця, уперше в українській історії склалася між князями угода, що сприяла отчинній ідеї наступництва, яку узаконив відомий Любецький з'їзд князів [15, с. 207]. Молодому князю Роману треба було зробити правильний вибір: або об'єднати два князівства, що на практиці видавалося мало реальним через відсутність у них спільної межі, або надати перевагу одному з них – Новгородському чи Волинському, значно меншому за територією. У цій ситуації Роман Мстиславович не виявив поспішності, що підкреслює одну з важливих рис його характеру – розсудливість. Лише порадившись із військовою дружиною та своїми новгородськими друзями, він вирішив повернутися до м. Володимира і посісти там князівський стіл.

Важко погодитися з тими, хто стверджує, що новгородці нібито «прогнали» Романа від себе [47, с. 82; 30, с. 105; 25, с. 88; 58, с. 216]. Таке твердження не відповідає логіці подій. А вже для мешканців Новгорода, політико-адміністративний лад якого мав виразні ознаки демократизму, більше імпонував правитель, який шанував права новгородців. Роман Мстиславович, світогляд якого сформувався під впливом європейських політичних традицій, цілком відповідав цим критеріям. Крім того, переконлива військова перемога над противниками новгородців також сприяла зростанню авторитету князя.

Інша річ, що новгородці не могли не враховувати свої торговельні та економічні вигоди від співпраці з Володимиро-Суздальським князівством, правителі якого, добре знаючи про це, постійно здійснювали політичний і економічний тиск на Новгород, намагаючись поставити його під свій контроль, навіть зазнавши військової поразки. Андрій Боголюбський застосував до новгородців торговельні обмеження, які доволі швидко спровокували ріст цін на товари, що довозилися зі сходу. Роман Мстиславович добре розумів обставини. Зваживши всі «за» і «проти» князь восени 1170 р. переїхав на Волинь, оскільки володимирський князівський стіл для молодого Романа видався значно перспективнішим, аніж новгородський із обмеженими громадою функціями князя, роль якого фактично зводилася до військової, судової та дипломатичної функцій.

Отже, новгородський період у діяльності князя Романа, незважаючи на свою короткочасність, був досить плідним і вагомим. Виникає закономірне питання, чому про нього мало згадують або й зовсім забувають історики, пишучи про Романа Мстиславовича. Причин, на наш погляд, дві. Перша – це те, що одним не подобається авторитет князя Романа, який він здобув захищаючи Новгород. Друга причина – незручно згадувати про перебування князя у місті, з якого його нібито «попросили». Як наслідок, результат один – неповне і неточне висвітлення життєвого шляху, спотворена історична дійсність. Навіть тоді, коли б Роман і не мав би більше великих звершень у подальшій своїй біографії, великою перемогою у бою над тими, хто намагався потопити у крові Новгород, як це відбулося з Києвом, князь заслуговує на належне місце у вітчизняній історії.

Наступний життєвий період Романа Мстиславовича засвідчив, що доля не завжди була до нього прихильною, як і те, що він ніколи не губився на її несподіваних поворотах. Одним із найменш з'ясованих епізодів історії залишаються події в Бересті в 70-х – на початку 80-х рр. XII ст. Тож спробуємо відтворити їх. Смерть молодшого брата Романа Мстиславовича – берестейського князя Володимира 1170 р., призвела до боротьби між князями і переходу Берестя під владу червенського князя Святослава Мстиславовича, який здобув місто вірогідно завдяки військовій підтримці свого дядька – малопольського князя Казимира II Справедливого. Це викликало незадоволення у белзького князя Всеволода Мстиславовича, який навіть організував військовий похід проти Святослава. Після отруєння князя Святослава берестянами 1172 р. ця волость потрапила під управління дорогичинського князя Василька Ярополковича, двоюрідного брата Романа Мстиславовича. Але через деякий час місто захопив мінський князь Володимир Володаревич. Відновити свою владу над Берестям князь Василько зумів завдяки допомозі мазовецького князя Лешка, сина Болеслава Кучерявого. Проте Володимир Володаревич, організувавши другий похід на Берестя, знову захопив його та розгромив Василька Ярополковича разом із його союзниками – мазовецькими полками на р. Нур. Згодом мазовецький князь Лешко зумів вибити з Дорогичина мінського князя, який обмежився владою лише над Берестям. Згідно зі свідченнями польського хроніста В. Кадлубка, малопольський князь Казимир II допоміг Роману Мстиславовичу встановити свою владу над Берестям, розраховуючи на васальну залежність володимирського князя [61, с. 106].

На думку М. Грушевського і М. Котляра, на початку правління князя Романа на Волині, остання була фактично поділена на Володимирське і Луцьке князівства [17, с. 366; 30, с. 104]. Натомість Л. Войтович вважає, що князь Роман був васалом свого дядька Ярослава Ізяславовича і у складі волинського війська брав участь у походах на Київ у 1173–1174 рр. [9, с. 472]. Аналогічної думки щодо верховної ролі на Волині князя Ярослава дотримується і О. Головка [13, с. 71].

Таким чином, західна частина Волинського князівства зосереджувалася в руках Мстиславовичів, а східною – Луцьким князівством володів їхній дядько – Ярослав Ізяславович. По його смерті, яка відбулася після 1175 р., східна частина Волинського князівства була поділена між його синами: Інгвар узав Луцьк, Всеволод – Дорогобуж, Мстислав (Німія) – Пересопницю, Ізяслав – вірогідно Шумськ. Упродовж 1183–1186 рр. між князями Всеволодом та Інгваром відбулася усобиця, внаслідок якої Всеволод Ярославович тимчасово став луцьким князем. Проте 1186 р. Інгвар Ярославович зумів повернути собі Луцьк, а його брат став політичним вигнанцем – ізгоєм. Л. Войтович пише, що немає ніяких підстав вважати Інгваря Ярославовича васалом Романа Мстиславовича, а навіть навпаки – останній був васалом луцького князя [10, с. 150]. Натомість О. Головка дотримується думки, що з 1180-х рр. головною політичною фігурою в краї став князь Роман [14, с. 185]. На наш погляд, всі удільні князі Волині все ж підкорялися владі Романа Мстиславовича, як старшому в роді Ізяславовичів, яким він став після кончини свого дядька, і як найсильнішому володарю, який князував у столиці Волинської землі – Володимирі.

Закріплення лідерства Романа Мстиславовича на підконтрольних йому територіях відбулося не лише завдяки військовому таланту, а й завдяки розумові князя. За правильним зауваженням М. Котляра, син Мстислава Ізяславовича навіть запровадив власну модель державного управління [22, с. 108]. Справді, князь Роман проводив нову політику, опираючись не тільки на «високородне», а й на «служиле» боярство, а також міщанство. Завдяки цьому він зумів досягти значної консолідації суспільства, зміцнити центральну владу, приборкати опір незадоволених бояр і стати наймогутнішим князем Волині.

Зосередження князем Романом Мстиславовичем уваги на внутрішніх проблемах не дало можливості активно займатися зовнішньою політикою. Саме цим можна пояснити брак згадок про волинського князя упродовж 70-х років XII ст. в джерелах. Лише після 1181 р. у В. Кадлубка [61, с. 105–106] і під 1182 р. у «Великій хроніці» [6, с. 122–123] є повідомлення про військовий похід малопольського князя Казимира II на Берестя, яке нібито відмовилося платити йому податки. Згідно з «Великою хронікою» Казимир II, захопивши місто, відправився далі походом на Галич, щоб настановити там «первенця своєї сестри, некогда изгнанного из королевства» [6, с. 123]. По дорозі

на Галич його перестріли белзький князь Всеволод і володимирський князь Роман, галицька знать та їхні помічники – половці й ятвяги. Між обома сторонами відбувся бій, перемогу в якому здобув Казимир II, отримавши можливість просуватися далі на Галич. Захопивши столицю Галицького князівства, настановив там князем старшого сина своєї сестри. Але той князував недовго, оскільки після від'їзду Казимира II був отруєний, а галицький стіл посів князь Володимир Ярославович.

Необхідно зауважити, що в руських літописах про вищезазначений військовий похід нічого не згадується. З «Великої хроніки» випливає, що м. Берестя належало полякам. Однак руські письмові джерела не підтверджують цей факт. Виходить так, що польський літописець видавав бажане за дійсне. Крім того, мета походу польського князя на Русь визначається «Великою хронікою» не повністю, адже вона навіть не називає ім'я старшого сина його сестри. Бій, який відбувся між польською і руською військовою дружинами, як важлива подія, мав би бути згаданий і в інших джерелах. Але про нього більше згадок ніде не має. Крім того 1182 р., як відомо, галицьким князем був могутній правитель Ярослав Осмомисл і говорити про похід Казимира II у цей час на Галич є нелогічно. На наш погляд повідомлення В. Кадлубка і «Великої хроніки», з огляду на їх фрагментарний характер, можна вважати нав'язаними пізнішими подіями кінця 80-х рр. XII ст., які відбувалися у Галицькому князівстві.

Цікавим є оповідання, вміщене в «Київському літописі» під 1184 р. У ньому розповідається про те, як син князя Ярослава Осмомисла – Володимир, втретє утікши від свого батька, хотів знайти притулок у Володимирі – столиці Романа Мстиславовича. Але той не погодився його прийняти [39, с. 334]. Аналогічно відмовою відповіли белзький князь Всеволод Мстиславович і дорогобuzький князь Інгвар Ярославович. Це був далеко не перший раз, коли Володимир Ярославович звертався по допомогу до волинських князів. Так, уперше втікши від батька до Польщі 1170 р., він просив Святослава Мстиславовича надати Червен, обіцяючи після повернення до Галича віддячити передачею чотирьох міст, зокрема Бужеська. Пізніше, вдруге утікши від батька 1171 р., князь Володимир хотів зупинитися в Ярослава Ізяславовича в Луцьку, проте отримав від нього відмову і змушений був податися далі. Відмова ж Романа Мстиславовича 1184 р. пояснюється тим, що він не хотів псувати стосунки з могутнім сусідом – Ярославом Осмомислом. Однак, це не був вияв боягузтва. Адже згодом, зміцнивши своє становище, Роман Мстиславович розпочав боротьбу за галицький князівський стіл. Одним із перших кроків на цьому шляху було видання 1187 р. заміж своєї доньки Феодори за старшого сина Володимира Ярославовича – Василька.

Про перше запанування Романа Мстиславовича в Галичі 1188 р. оповідають тогочасні джерела – «Київський літопис», «Польська хроніка» В. Кадлубка і «Велика хроніка». В останній повідомляється, що Казимир II, вступивши з великим військом в Галичину, примусив тодішнього її князя Володимира Ярославовича залишити Галич, а після «удалення Володимира он назначил галицким князем Романа» [6, с. 123]. В. Кадлубек пише, що польський князь «дав» Романові Галич за його попередні заслуги [61, с. 106]. У «Київському літописі» зазначається, що волинський князь, довідавшись про безчинства Володимира Ярославовича у Галичі, направив послів до бояр галицьких, «підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини, а самого б прийняли на княжіння» [39, с. 346]. Бояри, прихильники Романа, присягнули на хресті. Зібравши свої війська, направили посла до князя Володимира з вимогою – видати їм на розправу позашлюбну жінку, яку біля себе утримував князь. «А се сказали вони, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили» [39, с. 346]. Далі галицькі бояри не зупинилися на досягнутому. Вони розлучили доньку Романа – Феодору з сином Володимира Ярославовича – Васильком. На думку О. Головка, це сталося за домовленістю з волинським князем [13, с. 111]. Володимир Ярославович злякався такого перебігу подій і, взявши гроші, разом із попадею та синами Васильком і Володимиром, поїхав до Угорщини. Причиною вибору цього напрямку стало те, що невідома на ім'я сестра Володимира Ярославовича була дружиною старшого брата угорського короля Бели III – попереднього короля Іштвана III.

Дані «Київського літопису» відносно першого запанування Романа Мстиславовича у Галичі 1188 р. можна вважати правдивими, оскільки цей літопис, який детально описує події в Галицькій землі, не міг не згадати про похід Казимира II, коли б такий насправді мав місце. Необхідно

врахувати і те, що В. Кадлубек та «Велика хроніка», висвітлюючи історичні події на Русі, часто припускаються помилок або ж узагалі є тенденційними.

Перед тим, як посісти трон у Галичі, Роман Мстиславович віддав вотчину своєму братові Всеволоду, князю белзькому, «назавжди», завіривши це хресним цілуванням. Отже, відмовившись від Володимира, він вирішив зосередитись на Галицькому князівстві, маючи поряд сусіда в особі рідного брата.

Однак князував Роман у Галичі недовго. Дізнавшись про похід угорського короля Бели III з метою надання допомоги Володимирові Ярославичу, він був змушений залишити Галич, оскільки на той час не мав великого війська, щоб відбити угорців. Варто відзначити, що разом із князем з міста поїхали і бояри, які його підтримували. Роман Мстиславович попрямував до Володимира – столиці Волинського князівства, очевидно сподіваючись на спільні дії із своїм братом проти угорців. Але Всеволод «заперся од нього» [39, с. 346], вірогідно, боячися втратити Володимир.

Опинившись у скрутному становищі, Роман Мстиславович не розгубився. Він вирішив тепер іти шукати допомоги в Польщі. При цьому князь відправив свою дружину – Предславу Рюриківну до її батька у Вручий. Проте підтримки з боку польських князів Роман не знайшов і вирушив після цього до свого тестя Рюрика Ростиславовича.

У цей же час угорський король Бела III, не дотримавшись хресного цілування, настановив у Галичі, замість Володимира Ярославовича, свого сина Андрія. Володимира ж він заточив у в'язницю – «одняв добиток і всадив у башту з жоною його» [39, с. 327]. Усунувши загрозу з боку колишнього галицького князя, угорський король задумав підпорядкувати собі ціле Галицьке князівство, розширити у такий спосіб свої володіння. На думку Л. Войтовича, угорці спробували домовитися з галицьким боярством, як це вони зробили перед цим із хорватським боярством, об'єднавши Угорщину і Хорватію династичною унією [10, с. 181]. Впливовому галицькому боярству також цілком могла імпонувати європейська ідеологія, згідно з якою король був лише першим серед рівних.

Треба було мати Романів характер, витримку і цілеспрямованість, щоб продовжувати боротьбу. Домовившись із своїм тестем Рюриком Ростиславовичем про допомогу, 1188 р. він із невеликим військом вирушив у похід на Галич. Разом із ним пішов князь Ростислав Рюрикович і воєвода Славна Борисович. Спочатку Роман вирішив направити військо на Пліснеськ, щоб узяти це місто, а потім іти на Галич. «Але вони (городяни), заперлися, а угри й галичани заскочили їх (воїнів Романових), коло Пліснеська, – тих захопили, а другі втекли» [39, с. 347]. Зазнавши невдачі, Роман відправив Ростислава до батька, а сам поїхав до Польщі. Отже, задум князя утвердитись у Галичі 1188 р. закінчився невдачею.

І все ж, незважаючи на поразку, Роман Мстиславович не відмовився від ідеї запанувати у Галичі, й надалі пильно стежив за галицькими подіями. Тим часом він скерував свою головну увагу на м. Володимир. Очевидно, його образила поведінка рідного брата Всеволода, який відмовився надати допомогу в скрутній ситуації. Тепер Роман Мстиславович прийшов із Польщі разом із своїм дядьком – великопольським князем Мешком III Старим, який прибув із військом, щоб допомогти повернути Романові Володимир. Але з цієї допомоги нічого не вийшло. Всеволод Мстиславович зумів захиститись, не пустивши свого старшого брата у адміністративний центр Волинського князівства.

Романа не зупинила і ця невдача. Він поїхав до Рюрика Ростиславовича просити поради і допомоги. «Рюрик тоді дав йому (город) Торчський, а на брата його, на Всеволода, наслав (військо) з погрозою» [39, с. 347]. Лише після втручання князя Рюрика у цей конфлікт, Всеволод все ж переїхав у свою стару волость – Белз, а Роман нарешті повернувся у Володимир, отримавши змогу зайнятися внутрішніми справами князівства. Необхідно відзначити, що надані князю Роману від тестя населені пункти в Руській землі ще 1162 р. отримав у володіння його батько Мстислав Ізяславович від великого князя київського Ростислава Мстиславовича.

На початку 1189 р. відбулися таємні переговори угорського короля Бели III і великого князя київського Святослава Всеволодовича щодо можливого розподілу політичного впливу над Галичем, про що довідався Рюрик Ростиславович. Між князями-співправителями виник конфлікт,

який залагодив митрополит Київський Никифор II, закликавши Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича докласти зусиль, щоб звільнити Галич від іноземного панування. При цьому, він наполягав на передачі Галицького князівства Роману Мстиславовичу [45, с. 322]. Проте з допомоги цих двох князів у результаті нічого не вийшло. Причиною цьому було чергове непорозуміння, яке виникло через бажання великого князя київського Святослава Всеволодовича стати одноосібним правителем у Руській землі, передавши Галич Рюрику Ростиславовичу, на що останній категорично не погодився.

Того ж року в боротьбу за галицький стіл вступив князь Ростислав Іванович Берладник, якого закликала до Галича антиугорська боярська партія. Однак під час військових дій, через малочисельність військової дружини він потрапив у полон до угорців, які згодом отруїли свого конкурента. Після цього в Галичі спалахнуло народне повстання проти іноземців. У відповідь, угорці почали вчиняти різні безчинства. М. Костомаров вірно зауважив, що «володарство чужоземців не було там тривке; яко католики вони дуже скоро вперли роздратувати нарід проти себе зневагою православної віри» [25, с. 128].

Тим часом, Володимир Ярославович весною 1189 р. зумів утекти з в'язниці й домовитися про допомогу з імператором Священної Римської імперії, пообіцявши за це виплачувати йому трибут 2000 гривень щорічно. За наказом Фрідріха I Барбаросси його васал – малопольський князь Казимир II надав військову допомогу Володимирові Ярославовичу. Завдяки сприянню польського війська на чолі з воєводою Миколаєм, князь Володимир у серпні 1189 р. відновив свою владу в Галичі.

1191 р. Роман Мстиславович уже разом із братом Всеволодом надав військову допомогу Казимирові II, який через заколот Генріха Кетлича та вступ військ Мешка III Старого до Кракова, втратив там свою владу. Згідно зі свідченнями В. Кадлубка, саме допомога руських князів дозволила Казимирові II відновитись на краківському престолі [61, с. 107].

На думку Л. Войтовича, після закінчення роду наймолодшої гілки волинських князів 1192 р. відбулося приєднання Дорогичинської волості до володінь князя Романа [9, с. 472]. Цю тезу необхідно уточнити. Попередні дорогичинські правителі – Василько Ярополкович і його невідомий на ім'я син значною мірою залежали від мазовецьких князів й трималися при владі завдяки вмільній шлюбній політиці та союзній підтримці з боку Мазовецького князівства. 1192 р. або ж 1193 р. малопольський князь Казимир II здійснив військовий похід на ятвягів, на боці яких виступив дорогичинський князь. Це спричинило розорення Дорогичина Казимиром II. Він же ймовірно сприяв тому, що Дорогичинська волость перейшла до володінь племінника – володимирського князя.

1195 р. Роман Мстиславович був утягнутий в інтригу володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, який направив до великого князя київського Рюрика Ростиславовича послів зі скаргою: «А нині ти сів еси в Києві і мені частки не виділив еси в Руській землі, а роздав еси іншим, молодшим братам своїм» [39, с. 355]. Він хотів отримати кращу волость, яка була віддана перед цим Романові Мстиславовичу. Київський князь направив послів у Володимир до свого зятя, які пояснили йому ситуацію і волинський князь пішов назустріч своєму тестеві, погодившись узяти натомість іншу волость у Руській землі або гроші. В такий спосіб було досягнуто угоди.

Але Всеволод Велике Гніздо, отримавши бажану волость – Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів, передав Торчеськ своєму зятеві Ростиславові Рюриковичу. Такі суперечливі дії, на думку М. Грушевського [17, с. 218] і С. Соловйова [51, с. 571], пояснюються намаганням володимиро-суздальського князя посварити Мономаховичів. Дійсно, князь Всеволод Велике Гніздо переслідував таку мету, оскільки їхній тісний союз зменшував його вплив на Русі, а отже, був йому не вигідним. Як вірно зауважила Н. Полонська-Василенко, саме завдяки складним інтригам «він тримав князів у покорі і нацьковував їх один проти одного» [48, с. 178].

Цього разу володимиро-суздальський князь досягнув своєї мети, адже Роман Мстиславович розгнівався на Рюрика Ростиславовича, думаючи, що це його авантюра та відмовився взяти у володіння іншу волость в Руській землі. «І став він радитися з мужами своїми, слав (послів) до Ольговича, до Ярослава, до Всеволодовича, в Чернігів, і цілував із ним хреста, підбиваючи його на

Київ, на тестя свого» [39, с. 356]. Отже, Роман уклав угоду з чернігівським князем, спрямовану проти Рюрика. Кінцевою її метою мала стати заміна великого князя київського на Ярослава Всеволодовича. Дізнавшись про це, великий князь київський звернувся по допомогу до володимиро-суздальського князя і направив послів до зятя, кинувши йому хресні грамоти. Саме тоді Всеволод Велике Гніздо на певний час вийшов на перше місце з-поміж руських князів.

Ворожнеча між великим князем київським і Романом Мстиславовичем була настільки гострою, що останній навіть вирішив розлучитися з донькою Рюрика Ростиславовича. Спочатку князь Роман хотів постригти Предславу Рюриківну в черниці [46, стп. 412–413], а згодом він «отослал от себя, дав ей развод» [6, с. 132]. Вирішивши остаточно розірвати відносини з Рюриком, волинський князь поїхав у Польщу до своїх двоюрідних братів Казимировичів – малопольських князів Лешка і Конрада, малолітніх синів покійного Казимира II, щоб отримати від них військову допомогу для реалізації своїх планів на Русі.

Однак Казимировичі на той час самі перебували у скрутному становищі. Їм загрожував їхній дядько – великопольський князь Мешко III Старий. Тому Казимировичі спочатку запропонували Романові допомогти їм відвернути цю загрозу, а вже потім разом помститися за кривди, завдані Романові Мстиславовичу. Волинський князь погодився на таку пропозицію, зазначивши: «Якщо покорю сих (Мешка III і його союзників) і Бог мені проти них допоможе, то тоді, зібравши всіх разом, я удовольню з ними честь свою і прагнення помислу свого здійснию» [39, с. 357]. Ці слова князя Романа переконливо свідчать про те, що волинський князь мав великі плани і прагнув стати могутнім володарем на Русі. На думку П. Толочка і О. Толочка Роман Мстиславович прагнув стати співправителем великого князя київського Рюрика Ростиславовича [56, с. 257]. М. Брайчевський пішов іще далі, висловивши припущення про те, що князь Роман хотів утвердитися в Києві [5, с. 511].

Мешко III Старий пропонував Роману Мстиславичу стати посередником між ним і Казимировичами, але отримав на це відмову. Бій на р. Мозгава на північ від Кракова 13 вересня 1195 р. був запеклим. Об'єднані війська Казимировичів і руського князя зазнали великих втрат, щоправда не менші втрати були в противника – Мешко III втратив половину війська, при цьому сам зазнав поранення, а його старший син Болеслав загинув у бою [61, с. 109]. Проте подальше просування великопольського князя вдалося зупинити. Роман Мстиславович, отримавши тяжке поранення у бою, змушений був змінити свої найближчі плани. Варто зауважити, що опис бою на р. Мозгава в «Суздальському літописі», де акцентується увага на нібито поразці князя Романа від Мешка III [46, стп. 687], не витримує критики через суб'єктивне ставлення літописця до волинського князя.

Того ж року Роман Мстиславович, очевидно дізнавшись про істинну причину свого непорозуміння з великим князем київським, направив до Рюрика Ростиславовича послів для замирення. Здобути його допоміг митрополит Київський Никифор II. У такий спосіб була досягнута угода і князь Роман навіть отримав Полонний у Болохівській землі та половину Корсунської волості в Руській землі. Завдяки цьому вдалося подолати послаблення політичних позицій князів Південно-Західної Русі і обмежити вплив Всеволода Велике Гніздо. Крім того, смерть молодшого брата Романа – Всеволода 1195 р. й успадкування белзької волості сином останнього – Олександром мало своїм наслідком зміцнення політичних позицій володимирського князя, оскільки Олександр Всеволодович підтримував свого дядька.

Але 1196 р. політична ситуація знову загострилася. Великий князь Рюрик почав спустошувати землі Ярослава Всеволодовича чернігівського. Роман Мстиславович, відновивши союз з останнім, направив йому на допомогу своє військо, яке спустошувало волості Рюрика і Давида Ростиславовичів. У відповідь, син великого князя київського – Ростислав разом із Мстиславом, Ростиславом і Святославом Володимировичами (удільними князями Руської землі) та чорними клобуками «попалили волость Романову довкола Каменця. І тоді набравши здобичі челяддю і скотом, і відомстивши, вернулися вони до себе» [39, с. 361]. Крім того, за намовою великого князя київського виступив проти Романа Мстиславовича й галицький князь Володимир Ярославович. Разом із Мстиславом Мстиславовичем (Удатним) – племінником Рюрика Ростиславовича, вони

попалили Романові володіння довкола м. Перемиля. Планувалося також нанесення удару з півночі князем Ростиславом Володимировичем із своїми братами. Але цей план не був до кінця реалізований через дії Всеволода Велике Гніздо в Переяславській землі, які відволікли увагу великого князя київського.

Тим часом оживилися північні сусіди – племена ятвягів, які все частіше стали нападати на руські землі. Саме тому взимку 1196/1197 рр. «ходив Роман на ятвягів мститися» [39, с. 362]. На думку М. Котляра, за цим скромним повідомленням «Київського літопису» криється грандіозна перемога волинського князя [22, с. 111–112]. Дійсно, Роман Мстиславович завдав сильного удару ятвягам.

Польський історик XVI ст. М. Стрийковський подав опис ще одного походу князя Романа на північ. Похід відбувся 1198 р. і був спрямований проти литовців. Перемога виявилася незаперечною. Це підтверджується тим великим враженням, яке вона справила на сучасників, що знайшло своє відображення і в усній народній творчості. Але її характеристиками треба користуватися, враховуючи специфіку художнього мислення. М. Стрийковський не зробив цього, згадуючи народний переказ, згідно з яким князь Роман нібито запрягав бранців у плуг [71, с. 216]. Російський «Докладний літопис» також повідомляє, як один литвин, який тягнув плуга, навчившись руської мови, нібито сказав: «Романе, Романе, худим живеш, Литвою ореш» [22, с. 112].

Невідомо, чи дійсно волинський князь «орав Литвою», але відомо, що в давньоруському фольклорі мотив запрягання переможених у плуги був одним із найпоширеніших і виник задовго до появи князя Романа на світ. Отже, це прислів'я, як і будь-яке інше, застосовується до всіх, хто більшою чи меншою мірою підпадає під нього, подібно до того, як вислів «Що посієш, те й пожнеш», виникнувши в глибині століть, застосовується й нині до тих, хто ніколи насправді не сів і не жав. Тож не дивно, що одне прислів'я не обминуло безпосередньо постать Романа.

Неправильно робити висновок про характер будь-якого князя, у тому числі й волинського, спираючись лише на прислів'я, як це зроблено у згаданих авторів і джерелах. Адже багатозначність прислів'я дає можливість також для багатоваріантних його трактувань. Д. Багалій, наприклад, вважав, що прислів'я «лихом живеш, Литвою ореш» ілюструє, «хоч і в дивній для нас формі, заходи Романа до поширення рільництва» [2, с. 231]. Вислів «Литвою ореш» можна також сприймати як натяк на те, що живеш за рахунок податків з литовців.

Легенди й перекази про князя Романа дають підстави зробити висновок, що походи волинського правителя проти неспокійних ятвягів і литовців справили велике враження на сучасників. Завдяки перемозі, Роман Мстиславович значно підвищив свій авторитет, став одним із найвідоміших князів на Русі. Це підтверджується не тільки фольклорними джерелами, а й іншими історичними даними про життя і діяльність волинського князя на цьому етапі.

В історичній літературі тривалий час є дискусійним питання датування військових походів князя Романа на половців. Л. Войтович припускає, що Роман Мстиславович міг взяти участь у поході руських князів на половців ще 1184 р. [10, с. 206]. Наступний похід князя Романа був пов'язаний із відведенням половецької загрози від Візантії. М. Котляр, аналізуючи текст «Історії» візантійського автора М. Хоніата, ще 1965 р. висловив думку про те, що похід відбувся в 1197–1198 рр. [27, с. 119–120]. Цю тезу згодом підтримали І. Князький [26, с. 8], О. Головка [13, с. 155], Л. Войтович [9, с. 475]. Натомість М. Грушевський [17, с. 560–561] і О. Майоров [41, с. 254] пишуть, що перший похід Романа Мстиславовича на половців відбувся наприкінці 1200 р. – на початку 1201 р. На наш погляд, саме такий висновок є вірогідним, оскільки М. Хоніат у своєму тексті чітко називає Романа князем галицьким, а його військо – численним [59, с. 245–246]. Навряд чи міг князь Роман ще до створення об'єднаного Галицько-Волинського князівства мати достатньо можливостей, щоб надати серйозну військову допомогу Візантійській імперії.

Отже, роблячи підсумок життєвого шляху Романа Мстиславовича до моменту створення Галицько-Волинського князівства необхідно зазначити, що очолюючи Новгород, він мужньо захистив його інтереси, вийшовши переможцем із складної політичної ситуації. Далі, Роман Мстиславович зумів запобігти дробленню Волинського князівства, поступово сконсолідував волинських князів, об'єднавши їх під своєю зверхністю, підготував міцну основу для об'єднання Волинської та Галицької земель. Цей процес був тривалим у часі й завершився лише 1199 р., коли

князь Роман остаточно підкорив Галич, зробивши його столицею Галицького-Волинського князівства.

Література

1. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волинской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
2. Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д. І. Багалій. – К. : Час, 1994. – 288 с.
3. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1909. – Вып. 1(17). – С. 3–12.
4. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1968. – 224 с.
5. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. – К. : В-во ім. О. Теліги, 2004. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.
6. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева; под ред. чл.-кор. АН СССР В. Л. Янина. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 260 с.
7. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 256 с.
8. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
9. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
10. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
11. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 478 с.
12. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. / А. Б. Головка. – К. : Наук. думка, 1988. – 136 с.
13. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2001. – 249 с.
14. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2006. – 575 с.
15. Голубець М. Велика історія України / М. Голубець: у 2 т. – К. : Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с.
16. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
18. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. – 228 с.
19. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 2. – 312 с.; Ч. 3. – 314 с.
20. Иванов П. А. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса: Тип. «Эконом», 1895. – 317 с.
21. Ідзьо В. С. Українська держава в IX–XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л. : Сполом, 2004. – 416 с.
22. Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К. : Україна, 1993. – 396 с.
23. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
24. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя / М. Кордуба. – Краків, 1941. – 128 с.
25. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. І. Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 494 с.
26. Князький І. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII ст. до нашествия монголо-татар: автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. О. Князький. – М., 1990. – 19 с.
27. Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. / М. Ф. Котляр // УДЖ. – 1965. – № 1. – С. 117–120.
28. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1985. – 184 с.

29. Котляр Н. Ф. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 20–33.
30. Котляр М. Ф. Галицко-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
31. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.
32. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис / П. М. Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.
33. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 174 с.
34. Крушинский Л. Исторический очерк Волини / Л. Крушинский // Труды Волинского губернского статистического комитета на 1867 г. – Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – Т. 1. – С. 21–96.
35. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
36. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1998. – 493 с.
37. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег, 1953. – 110 с.
38. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия / И. А. Линниченко. – К. : Ун-тская тип., 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII века. – 240 с.
39. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. С. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
40. Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
41. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2011. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 462 с.
42. Максимович М. Волинь до XI в. / М. Максимович // Києвлянин. – К., 1841. – Кн. 2. – С. 289–297.
43. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
44. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
45. ПСРЛ. – СПб.: Археограф. комис., 1843. – Т. 2: Ипатьевская и Густинская летописи. – 377 с.
46. ПСРЛ. – 2-е изд. – Л. : АН СССР, 1928. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 3: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. – 579 с.
47. ПСРЛ. – М.; Л.: Ин-т истории АН СССР, 1949. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV в. – 464 с.
48. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – 588 с.
49. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 262 с.
50. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 590 с.
51. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. / С. М. Соловьев. – М. : Изд-во соц.-экон. л-ры, 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 810 с.
52. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М. : Госюриздат, 1955. – 140 с.
53. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М. : Наука, 1964. – Т. 3. – 334 с.
54. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
55. Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія / С. В. Терський. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
56. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки: у 15 т. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4. – 352 с.
57. Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки / С. Томашівський. – Львів: Вчора і нині, 1919. – 154 с.
58. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – 339 с.

59. Хониат Н. Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Н. Хониат // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии: в 2 т. – СПб.: Тип. департамента уделов, 1862. – Т. 2 / Перевод под ред. проф. Н. В. Чельцова. – 541 с.
60. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
61. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева / АН СССР; Ин-т истории СССР; отв. ред. В. Л. Янин. – М.: Наука, 1990. – 210 с.
62. Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавших часів до кінця XVIII століття: навч. пос. / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
63. Янин В. Л. Новгородские посадники / В. Л. Янин. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 387 с.
64. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
65. Długosz J. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1973. – Т. 5–6. – 398 s.
66. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir: 2 T. / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 720 s.
67. Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L. A. Gebhard. – Pest, 1778. – 274 s.
68. Hoppe J. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. – Wien, 1792. – 364 s.
69. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jabłonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 366 s.
70. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek / S. Smolka. – Warszawa: PWN, 1959. – 718 s.
71. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi / M. Strykowski. – Warszawa: Gustaw Leon Glücksberg, 1846. – Т. 1. – 392 s.
72. Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego / B. Włodarski. – Lwów: Tow. Naukowe, 1925. – 84 s.
73. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.

УДК 94(477.54-21) «180/183»: 378.4

В. В. Петровський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВПЛИВ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА НА МІСЬКЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА (ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

Стаття висвітлює проблеми участі колективу викладачів і студентів Харківського університету в повсякденному житті міської громади. Подано напрями такої співпраці, включно з питаннями поліпшення інфраструктури, створення органів масової інформації, доступу до знань. Проаналізовано особливості становлення в Харкові механізму русифікації при пасивному опорі студентського середовища. Виокремлено участь студентів і викладачів у культурно-розважальних заходах.

Ключові слова: інфраструктура, бібліотеки, книжкова торгівля, журнали, літературні твори, «приємні мистецтва».

Статья освещает проблемы участия коллектива преподавателей и студентов Харьковского университета в повседневной жизни городского общества. Поданы направления такого сотрудничества, включая вопросы улучшения инфраструктуры, создания органов массовой информации, доступа к знаниям. Проведен анализ особенностей становления в Харькове механизма русификации при пассивном сопротивлении студенческой среды. Выделено участие студентов и преподавателей в культурно-развлекательных мероприятиях.

Ключевые слова: инфраструктура, библиотеки, книжная торговля, журналы, литературные сочинения, «приятные искусства».

The article deals with the problem of Kharkiv University faculty's and students' participation in everyday life of the city community. There have been given the trends of such cooperation including the issues of infrastructure improvement, the creation of bodies of mass media, access to knowledge. There have been analyzed the formation of the mechanism of russification under the condition of passive resistance of the students community in Kharkov. The faculty's and students' participation in cultural and entertaining events has been singled out.

Key words: infrastructure, libraries, books trading, magazines, literary essays, fine arts.

Відкриття 17 січня 1805 р. Імператорського Харківського університету поклало початок симбіозу університетської корпоративної культури зі звичаями міського середовища, багато в чому сприяло трансформації інфраструктури Харкова. Звичайно, цей процес виявився досить тривалим, адже рівень освіченості на початку ХІХ ст. був, як добре відомо, недостатнім – навіть серед слобожанського дворянства. Про це, зокрема, свідчить і феномен В.Н. Каразіна. Останній з грікотою писав особистому лікареві Й. І. Реману: «Все эти ученые наставники,... все эти дорогостоящие библиотеки и музеи, вся эта роскошь публичных училищ не действует у нас обаятельно ни на кого!» [7, с. 755-756]. Як відомо, перший попечитель університету граф С. Й. Потоцький стверджував: дворянство невдоволене, що зібрані ним кошти витратили не на створення кадетського корпусу, а на відкриття університету. Тому С. Потоцький переконував останніх, що математика, яку їхні нащадки будуть вивчати в університеті, потрібна не лише цивільним, але й військовим.

На початку ХІХ ст. новостворене Міністерство народної освіти Російської імперії зазначало, що викладацька праця – заняття «многотрудное и маловидное». Чиновництво міністерства вважало: «Никто не избрет добровольно себе рода службы, по недостатку жалованья, все стремятся к другим выгоднейшим и более уважаемым» [1, с. 11].

З 1809 до кінця червня 1834 р. діяло привабливе для державних службовців рішення: наявність вищої освіти гарантувала скорочення термінів отримання цивільних чинів. Тому університет у цей

© Петровський В. В., 2015

період став надзвичайно популярним для чиновницької когорти Харкова. Але в такий спосіб він водночас підвищував і свою популярність, значущість, вплив, хоча для цього керівництво закладу використовувало багато інших публічних заходів. Про них досить детально оповідає у своїй монографії професор С. І. Посохов [19, с. 20, 29-30, 35, 51-56 і т. д.].

На думку Д. І. Багалія, Харків початку ХІХ ст. справляв «впечатление чего-то ультразахолустного, некультурного и неприветливого» [3, с. 15]. Саме наявність університету на Заході ще в період середньовіччя свідчила про наявність у місті «двох влад»: town (міські структури управління) і gown (дослівно – мантія вченого, тобто умовної влади університету). У цьому відношенні (будівництво, відкриття нових навчальних закладів, книжкових магазинів) Харків не відрізнявся від Кембриджу не лише позитивними змінами в інфраструктурі, але й підкресленою ліберальністю при вступних випробуваннях. Скажімо, юнакові, що складав іспит до Кембриджського університету у 20-х рр. ХІХ ст., досить було опанувати граматику латинської та грецької мов, навіть без задовільного запасу лексики, – і він ставав студентом [24, р. 20, 63-64].

Саме професори університету, перш за все іноземні, гостро поставили питання щодо радикального поліпшення санітарно-гігієнічного стану в Харкові. Адже до початку 30-х рр. ХІХ ст. Харків вважався (і небезпідставно) одним з найбрудніших міст Російської імперії. Харківці тоді так говорили про його стан: «Влітку – пісочниця, навесні й восени – чорнильниця». Лише з першої половини 30-х рр. ХІХ ст. замість хмизу, утрамбованого піском, вулиці почали брукувати місцевим каменем – на жаль, надто неякісним. На цей час у Парижі вже почали асфальтування.

Однак така сумна картина міських вулиць була характерна і для інших держав. Наприклад, американця Ч. А. Брістеда у першій половині ХІХ ст. прикро вразили вулиці британського Кембриджа: надто вузькі, брудні, огидні [23, р. 2].

До появи у Харкові першого бульвару жителі прогулювалися в університетському саду. Його з 1804 р. закладав університетський садівник Цетлер. На цій території знаходилась природна діброва, від якої пізніше залишилось 20 величезних дубів. Уже до осені 1806 р. було висаджено більше 10 тис. дерев. Саджанці доправляли з лісів під Курськом, Пісочином, Хорошевим. У 1805 р. з'явилася домінанта саду – липова алея, доповнена потім деревами з Холодної гори. У саду проклали широкі доріжки, звели альтанки для чаювання, танців. Існували й місця для усамітнення закоханих пар.

Також з 1804 р. створювався і Ботанічний сад університету – для наукових та навчальних цілей. У верхній його частині заклали Англійський сад (у англійському ландшафтному стилі) – він був доступним для всіх жителів міста. Саджанці для Ботанічного саду доставляли з Криму – зі знаменитого дендропарку «Олександрія» у Білій Церкві. Ним володіла графиня О. В. Браницька. Саме звідти до Харкова потрапили екзотичні рослини, завезені з Північної Америки, країн Західної Європи. Процес висаджування дерев та кущів продовжувався до 1807 р., причому екзотичні рослини знаходились у приміщенні. Потім побудовано кам'яну оранжерею, куди перенесли екзотичні рослини, а біля неї розбили квітник. У кінці 20-х рр. ХІХ ст. в оранжереї та теплицях знаходилося 7848 рослин 594 різновидів. Харків'яни пишалися Ботанічним садом [6, с. 74-80].

На Університетській гірці гуляла багата публіка, студенти, гімназисти, каталися з високої дерев'яної гірки. Узимку в Університетському саду зводили снігове місто.

Після того, як у березні 1801р. було скасовано заборону на ввезення друкованих видань з-за кордону, у Харкові та інших провінційних містах з'явилися торговці книгами та періодикою. Як встановила К. А. Лискова, широка книжкова торгівля у Харкові розвинулася поступово. Але вже у 1805 р. книготорговець з Санкт-Петербурга Цімсен відкрив у Харкові книжкову крамницю, в основному поставляючи іноземні книги до бібліотеки Харківського університету. Але не тільки тому, що на той час уже існувала серед дворян мода – закуповувати книги для домашніх бібліотек. Відомо, що університетська бібліотека тривалий час була малодоступною для студентів, тому що одержати там той чи інший том можна було лише за наявності письмового поручительства. Спершу достатньо було такий документ від одного професора, потім – навіть від двох. Хоча у 1825 р. у бібліотеці Харківського університету знаходилося більше 17 тис. книг (для порівняння

– у Московському університеті їх налічувалося 30 тис.), але їх комплектація багато в чому була випадковою.

Постачав книги до Харківського університету і московський купець, відомий продавець книг М. Глазунов. Як і в Цімсена, що мав свою довірену особу – шведа Фр. Ластва, у нього теж була така людина – московський купець Ф. Белоусов. На відміну від Цімсена, М. Глазунов направляв до університету російську літературу, а також видавав праці харківських професорів. У 30-х рр. XIX ст. Харків мав уже 14 книжкових крамниць [4, с. 156]. Зауважимо, що у першій чверті XIX ст. через панування салонно-будуарної культури знать цікавилась лише творами закордонних авторів – як правило, в оригіналі. Інші жителі, включаючи й досить заможних, майже не читали.

Цікаво, що першу на території підросійської України публічну бібліотеку створив у 1829 р. в Одесі випускник Харківського університету О. І. Левшин. Він закінчив цей навчальний заклад у 1816 р., а у віці 34 роки став градоначальником Одеси. Викладачі університету зуміли прищепити йому глибоку любов до книги. Між іншим, дозвіл на відкриття публічних бібліотек влада видала лише у 1830 р.

Добре відомо про існування в Харкові у першій чверті XIX ст. літературно-наукових журналів: «Украинский вестник» (1816-1819) редакторів Є. М. Філомафітського та Р. Т. Гонорського, «Украинский домовод» (1817, № 1-2) проф. Ф. Пільгера, «Украинский журнал» (1824-1825) ад'юнкта О. В. Склабовського та ін. Водночас видавці цих журналів були вимушені пристосовуватися до смаків публіки, яка їх виписувала чи купувала. Скажімо, в «Украинском вестнике» за 1819 рік суттєво змінилося спрямування статей. Замість публікацій, присвячених історії та культурі України (Южной Руси), з'явилися нариси щодо релігії індусів, побуту китайців, а в розділі «Суміш» – йшла мова про закордонні новини, друкувались анекдоти тощо. Автори розповідали про природу Грузії, особливості Швейцарії, а українська етнографія відійшла в минуле. Значно більше уваги стало приділятися перекладам іноземних творів. У черговому 10-му номері за 1819 р. надруковано комічну поему П. Артемовського-Гулака «Солопій та Хівря», але в ній постаті українців виглядали аж занадто шаржовано.

Безумовно, колектив журналу перш за все турбував стан загальної культури обивателів, тому більше половини накладу видання (з 350 примірників) розсилалося безкоштовно. Деякий час «Украинский вестник» мав і тираж у 500 примірників, однак кількість осіб, що на нього підписувались, не досягла й 300 чоловік. У 1819 р. журнал припинив своє існування через брак коштів у Харківському університеті, після чого почав виходити інший – «Украинский журнал» [22].

Необхідно додати, що серед праць, які були присвячені саме культурі, побуту, звичаям українців (малоросіян), далеко не всі мали об'єктивний характер. Адже в цей період в українському соціумі Слобожанщини активно продовжувався процес обрусіння. Ще у XVIII ст. освічена частина суспільства почала перетворюватись, як пізніше писав Д. Багалій, на «перевертнів». Тобто новоявлені українські дворяни намагалися розмовляти панівною, тобто російською мовою, результатом чого й стала поява відомого «суржика», а в Білорусії – «трасянки». Наприклад, учень Харківської духовної семінарії міг раніше мати таку лексику: «Его став на каменючку; ille пхнув, его покотывся, сарут розбывся, а sanguis в дирочку дюр-дзюр» [10, с. 149]. При цьому наявність українізмів сприймалася як ознака провінційності. Студент університету О. І. Левшин у своїх статтях в «Украинском вестнике», перелічуючи особливості менталітету українців, крім суто правильних якостей, вказував і на дещо сумнівні. Він стверджував, що вони ненавидять Мазепу, з радістю воюють за Государя. Водночас українці, за його словами, не відзначалися працьовитістю, а бідність їхня – начебто від недбалості та надмірного винокуріння [16, с. 41-45].

Прикметно, що перший ректор Харківського університету І. С. Ризький, будучи консерватором, вірним слугою російського царизму, тим не менш 11 листопада 1805 р. висловив стурбованість станом, у якому опинилася українська мова. Адже він добре знав, що більшість студентів університету склали саме малоросіяни, і його філологічне єство протестувало проти потенційного зникнення мови як наукового явища. Через те, що українська лексика щораз більше

запозичувала суто російську, вона могла, як він писав, через якийсь проміжок часу (можливо, півтора чи два століття) прийти «в совершенное забвение». Звичайно, І. С. Ризький іменував українську мову наріччям, але все ж для його збереження пропонував друкувати ним давньоруські літописи [9, с. 140].

Прочитавши праці ніжинського учителя М. В. Гоголя І. Кулжинського, читачі «Украинского журнала» ніяк не могли після цього ставитися з пошаною до української поезії. Автор чомусь побачив у ній тільки «якусь грубість і дикість», безліч варваризмів. Для нього «філософія хохлів» створювалася майже виключно на базі польських сентенцій та адагій. Навіть такі суто українські риси й поняття, як ніжність, музичність, почуття насолоди І. Кулжинський виводив запозиченими у поляків [13, с. 48-49; 14, с. 92, 94].

П. П. Гулак-Артемівський, пояснюючи редакторові петербурзького журналу «Вестник Европы» причину написання поеми «Рыбак, Малороссийская Баллада» (з В. Гете) українською мовою, проявив нещирість, схожу на сервілізм. Підкреслив при цьому: склав поему «на языке, почти уже забытом мною», а це була неправда, бо він нею спілкувався з представниками простолюду. Крім того, додав, що в даному разі лише експериментував, бажав дізнатись, чи можливо взагалі передати українським наріччям не лише смішне, комічне, як у І. П. Котляревського в «Енеїді», але й більш тонкіші почуття – ніжності, благородства [21, с. 287-288].

Треба відзначити, що освічена частина Харкова, деяких повітових міст могла знайомитися з поетичними, прозовими, драматичними творами українських авторів не лише зі столичних журналів – Москви й Петербурга («Отечественные записки», «Вестник Европы», «Молва», «Северные цветы» та інших). У 20-30-х рр. надходили і деякі газети з цих міст – на зразок «Московского телеграфа», але там української культурно-освітньої тематики не було.

Певно, найбільший вплив на харківську громадськість справляли періодичні випуски літературних творів студентів та вільних слухачів університету. Вони виходили друком з 1817 по 1822 рр. Як правило, часописи читалися «с одобрения словесного отделения» з 30 червня, після закінчення іспитів. При цьому їх могли слухати не тільки викладачі та студенти, але й сторонні особи. Не випадково однією з причин, яка призвела до відкриття університету в Харкові, були схвальні відгуки керівництва Міністерства народної освіти щодо якості творів учнів Харківського початкового училища. Їх В. Н. Каразін принагідно надіслав до Санкт-Петербурга [2].

Більшість студентських творів мали морально-навчальний характер, досить багато з них презентували витончену словесність, живописну прозу. Немало друкувалося перекладів прози й поезії інших країн, наслідувальних віршів. Саме такі напрями в ті роки найбільше подобались слухачам Харкова [15]. У свою чергу, газета «Харьковские известия» постійно інформувала жителів про справи університету.

10 вересня 1812 р., незважаючи на війну, у Харкові було відкрито «Інститут шляхетних дівчат» («Інститут для образования бедных благородных девиц»), який більше 100 років привертав увагу суспільства. Багато в чому його існування було пов'язане з колективом університету. Навіть Статут «Інституту шляхетних дівчат» укладав ректор університету А. І. Стойкович. П. П. Гулак-Артемівський тривалий час був інспектором інституту, викладав там французьку мову. Потім з 12 грудня 1818 р. він понад 30 років контролював роботу Полтавського інституту шляхетних дівчат.

Першим лікарем в інституті був університетський професор Ф. Дрейсіг, танці викладав з 1814 р. уродженець німецької Сілезії, викладач університету І. Ф. Штейн. Деякі предмети вели студенти: Алексєєв, Черняєв, Канатов. Академік з історичного живопису Ф. П. Рєпнін-Фомін давав уроки малювання (з серпня 1815 р. він працював в університеті). У 20-х роках балетні танці викладав Р. Г. Беккер, що прибув з Санкт-Петербурга. Учителем загальної історії та географії в інституті був Т. Ф. Степанов. У 30-х рр. вчителем історії працював майбутній ректор Київського університету Святого Володимира В. Ф. Цих. Деякий час він був в інституті інспектором класів. М. А. Дяченко викладав вихованкам фізику, Н. Д. Борисяк – географію. Перелік викладачів, що працювали в університеті та «Інституті шляхетних дівчат», можна продовжити. Тому логічно, що в інституті

чисельність вихованок з початкової кількості у 20 осіб поступово зростала. Дворяни розуміли, що значна присутність університетських викладачів здатна забезпечити високий рівень знань.

Мав рацію викладач музики Харківського університету І. М. Вітковський, коли говорив, що «Малоросія – це італійська Росія», маючи на увазі любов українців до музики, співу. Тому, інспектуючи інші навчальні заклади, викладачі університету дізнавалися, чи створили поміщики у своїх маєтках хори чи оркестри. Обов'язково наголошували на необхідності мати в початкових народних училищах і гімназіях викладачів «витончених мистецтв», насамперед музики. Ректор університету І. С. Ризький підтримав ідею І. М. Вітковського щодо створення в Харкові приватного музичного училища. Було навіть оповіщено керівників освіти Слобожанщини про такий намір. Скоріше за все, саме І. М. Вітковський мріяв стати власником такого закладу. Адже він значною мірою був комерсантом, і викладання музики було для нього захопленням, а не засобом матеріального добробуту. Саме через нехтування заняттями в університеті заради торговельних поїздок за кордон його у квітні 1815 р. було звільнено з посади викладача університету [11, с. 82-83]. Втім, висока кваліфікація, популярність змусили ректора університету відновити І. М. Вітковського на посаді викладача. При цьому він відмовився від будь-якої оплати, адже універсальний магазин, яким він володів, надавав йому чималі прибутки [8, с. 72-73].

Теоретичні проблеми музики цікавили й І. С. Ризького: у відомчому в Російській імперії посібнику зі словесності він висловив свою точку зору щодо музичних ладів, «а в особенности плясовым и мусикийским», природи звуків, високого та низького тонів у музичних творах [20, с. 92-97].

Завсідники театру в Харкові мали змогу послухати першу місцеву оперу «Палац розваг», створену автором ораторій, учнем німецького композитора А. Я. Ромберга, віртуоза гри на віолончелі, магістра хімії О. Шумана [18, с. 186].

Викладачі та студенти часто виступали з концертами в Інституті шляхетних панянок, виконуючи симфонії Л. ван Бетховена, увертюри В. А. Моцарта, Д. А. Россіні та інших композиторів. Демонстрували й власні ораторії. Не залишився поза увагою студентів і архієрейський хор, де вів репетиції І. М. Вітковський. Вони систематично брали участь у його діяльності, часто запрошували півчих погостювати. Потім, як правило, разом виконували українські народні пісні у супроводі віолончелі чи гітари. При цьому хтось зі студентів супроводжував пісню дотепними жартами, які зазвичай можна було чути на вечорницях в українському селі [18, с. 442]. Саме таким чином студенти-українці якоюсь мірою відчували свою етнічну приналежність. Адже в університеті вона постійно й наполегливо нівелювалась. Навіть на початку 60-х рр. відомий педагог М. І. Пирогов говорив студентам Київського університету Святого Володимира: «Я верил тому, что в университете научные стремления должны быть сильнее национальных». Не можна робити університет, наголошував він 8 квітня 1861 р., «местом проявления национальных стремлений» [12, с. 93].

Студентський гурток любителів сценічного мистецтва на свята ставив п'єси і навіть опери, включаючи популярну з 1812 р. розважальну оперу «Леста, днепровская русалка», у домашніх театрах. Через інциденти в харківському театрі 1817 та 1823 рр. студентів позбавили права його відвідувати. Тому вони стали бажаними відвідувачами літературно-музичних вечорів у попечителя університету і Харківського навчального округу графа Ю. Головкина, на балах у генерал-губернатора М. А. Долгорукова, губернського прокурора, відкупника Кузіна та інших представників бомонду. Крім того, студенти брали активну участь у благодійних вечорах. Професори І. П. Сокальський, С. В. Пахман та інші організовували музичні вечори у своїх квартирах.

Відомо, що відповідно до загального Статуту університетів Російської імперії від 5(17) листопада 1804 р. танці стали обов'язковим навчальним предметом для казеннокоштных студентів. Міністерство вважало, що вони «ни в коем случае не должны иметь другого вида, кроме забавы и отдохновения». Для вчителя у Слобідсько-українській гімназії Л. Петровського танці були не тільки «благодетельными телесными упражнениями», але й навчали «присмної ввічливості», коли

виконувались «морально та зі скромністю». Вони демонстрували, на його погляд, зовнішню освіченість, яка повинна була поєднуватися з внутрішньою культурою [17, с. 1-2, 12].

Для дворян майстерність у танці (так само як володіння французькою мовою на початку XIX ст.) була обов'язковим атрибутом. Навіть досить стриманий до розваг майбутній професор О. П. Рославський-Петровський 25 серпня 1834 р. писав матері, що буде заробляти кошти уроками танців [25, ф. 1011, оп. 1, спр. 19, арк. 2].

Викладачі та студенти відвідували як громадські, так і домашні бали і бали-маскаради. До середини XIX ст. бали виконували комунікативну й соціально-консолідуючу функцію, пізніше – розважально-естетичну. У 1820 р. за проектом університетського архітектора Є. Васильєва було здано в експлуатацію будинок Дворянського Зібрання. Там систематично проводилися багатолюдні бали, балетні дивертисменти, вечори співу. Важливим елементом балів, звичайно, був вишуканий одяг, особливо у жінок. Харків'янкам у цьому відношенні, включаючи вихованок «Інституту шляхетних панянок», поталанило. У кінці 1804 р. до міста прибув з Росії іноземець Андрій Аландер – майстер з художнього виготовлення одягу. Певно, замовлень від громадян у нього не бракувало, тому що менше ніж за 4 роки звів для сім'ї великий кам'яний будинок на вулиці Сумській.

У першій половині XIX ст. виконували, як правило, іноземні танці: менует, полонез, мазурку (за французьким зразком), екосез, котильйон, гавот, віденський чи російський вальси та інші. У залі Дворянського Зібрання мазурку часто виконували 70-80 пар. У цей період танцювали лише під оркестр, а не під гру рояля. У 1837 р. майбутній імператор Олександр II побував під час подорожі по імперії на балах у 14 містах. Але саме бал у Харкові назвав «кращим за громадою/ за аудиторією» та «облаштуванням залу» [5, с. 267]. Звичайно, на ньому були присутніми викладачі й студенти університету, без котрих не обходився жодний бал у місті.

Окремою темою є участь університетського колективу в дослідженні природних копалин краю, знайомстві городян з наукою на публічних лекціях. Співробітництво мало місце і в діяльності Наукового товариства, яке діяло до 1829 р., а також Філотехнічного товариства, створеного В. Н. Каразіним. Манеж для навчання студентів та мешканців міста верховій їзді, запуски повітряних куль, навчальні пансіони, революційний гурток В. Розаліона-Сошальського – все це справа тих чи інших осіб з «храму науки». Наполегливість членів Вченої ради університету, які бажали перетворити Харків на цивілізоване місто, поступово давала вагомі результати. Так, у 1837 р. було створено Будівельний комітет, введено посаду міського архітектора. А в 1866 р. було видано «Правила, относящиеся к общественному порядку, благоустройству и безопасности города Харькова». Отже, співпраця університету з містом мала вагомі результати, які задовольняли обидві сторони.

Література

1. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I-го / Н. Аристов. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1879. – 44 с.
2. Багaley Д. Литературные труды студентов Харьковского университета при действии устава 1804 г. (1804-1835 гг.) / Д. Багaley // Харьковские губернские ведомости. – 1902. – 17 января.
3. Багaley Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) Т. 1. (1802-1815 гг.) / Д. И. Багaley. – Харьков, 1893-1898. – 1204 с.
4. Бульба В. Г. Харьковские миниатюры. – 2-е изд., исправл. и доп. / В. Г. Бульба, П.В. Остапенко. – Харьков: Оберег, 2014. – 324 с.
5. Захарова О. Ю. Русский бал XVIII – начала XIX века. Танцы, костюмы, символика / О. Ю. Захарова. – М. : Центрполиграф, 2011. – 448 с.
6. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания ун-та до 1859 года, составленные при содействии профессоров и чиновников ун-та, помощника попечителя Харьковского учебного округа К. Фойгтом. – Х. : В унив. тип., 1859. – 127 с.
7. Каразин Ф. В. Василий Назарович Каразин. Письмо к доктору Реману 1810 г. / Ф. В. Каразин // Русская старина (СПб.). – 1875. – Т.12. – № 1-4. – С. 750-758.

8. Куделко С. Деловая активность преподавателей Харьковского императорского университета в XIX веке / С. Куделко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134: Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 69-77.
9. Лизанчук В. Історія російщення українства: монографія / В. Лизанчук, М. Рожик. – Львів: Львів. націон. унів. ім. І.Я. Франка, 2011. – 412 с.
10. Любжин А.И. Латинский язык в Харьковском коллегиуме (1722-1830) / А. И. Любжин // Древний мир и мы. Классическое наследие в Европе и России: альманах / отв. ред. А. К. Гаврилов. – Вып. 3. – СПб., 2003. – С. 147-153.
11. Миклашевський Й.М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. М. Миклашевський. – К. : Наукова думка, 1967. – 160 с.
12. Неизданные письма Н. И. Пирогова (К истории высшего образования и русско-польских отношений) // Русская старина (СПб.). – 1917. – август, сентябрь. – С. 91-96.
13. Некоторые замечания касательно истории и характера Малороссийской поэзии // Украинский журнал. – 1825. – Част. 5. – С. 43-54.
14. Некоторые замечания касательно истории и характера Малороссийской поэзии: [продолжение] // Украинский журнал. – 1825. – Част. 5. – С. 89-101.
15. «Общество любителей отечественной словесности» // Харьковские губернские ведомости. – 1859. – 17 августа. – С. 658-662.
16. Отличительные свойства Малороссиян // Украинский вестник. – 1816. – Книжка десятая. – С. 35-51.
17. Петровский Л. Правила для благородных общественных танцев, изданные учителем танцевания при Слободско-Украинской гимназии Людовиком Петровским / Л. Петровский. – Харьков: Тип. ун-та, 1825. – 145 с.
18. Пехотинский Г. Моё детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // Духовный вестник (Харьков). – 1865. – Т. 9. – С. 405-542.
19. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): монография / С. И. Посохов. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.
20. Рижский И. С. Введение в круг словесности, сочиненное в императорском Харьковском университете, и служившее руководством бывших в оном 1805-го года публичных чтений, предшествовавших науке красноречия / И. С. Рижский. – Х.: В универс. тип., 1806. – 108, IV с.
21. Рыбак. Малороссийская баллада (Из Гёте) // Вестник Европы. – 1827. – № 17. – С. 286-290.
22. Харьковская журналистика начала текущего столетия // Харьковские губернские ведомости. – 1892. – 26 августа.
23. Bristed Ch. A. Five years in an english University. – Second Edition. / Ch. A. Bristed. – New York: G. P. Putnam and Co, 1852. – 441 p.
24. Letters from Cambridge, illustrative of the studies, habits, and peculiarities of the University. – London: John Richardson, Royal exchange, 1828. – 228 p.
25. Державний архів Харківської області.

УДК: 94(470+571)«18/19»;378

Ю. В. Бургаз

Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького

УЧАСТЬ СТУДЕНТСТВА В ПОДІЯХ 9 СІЧНЯ 1905 Р.

У статті висвітлено роль студентства у подіях 9 січня 1905 р., визначення ними вимог щодо демократизації країни, їх участь у зіткненнях з урядовими військами та поліцією, прийоми та форми репресій влади стосовно молоді.

Ключові слова: студентство, боротьба, урядові війська, поліція, революція.

В статтє освещена роль студенчества в событиях 9 января 1905 г., выработка требований относительно демократизации страны, их участие в столкновениях с правительственными войсками и полицией, приемы и методы репрессий власти против молодежи.

Ключевые слова: студенчество, борьба, правительственные войска, полиция, революция.

The role of students in the events of January 9, 1905, draw up of the requirements for the democratization of the country, their involvement in clashes with government troops and police, the techniques and methods of repression against the youth are highlights in the article.

Key words: students, struggle, government troops, police, revolution.

Дослідження революційних подій 1905-1907 рр. завжди привертало і привертатиме увагу науковців. Серед порушуваних проблем важливе місце посідає роль студентства столичних та провінційних вищих навчальних закладів Російської імперії, які були центром нових ідей, відігравали важливу роль в модернізації держави. З їхніх стін виходили державні службовці, науковці, лікарі, інженери зі сформованим світосприйняттям. Проте не завжди їхні погляди збігалися з доктриною держави. Досить часто виникали непорозуміння між молоддю і державним апаратом, а студенти брали безпосередню участь в антиурядових мітингах й демонстраціях.

Події 9 січня 1905 р. та участь у них студентства ставали об'єктом досліджень. У дореволюційній літературі розглядали студентство як незначну частину учасників революції [4]. Радянські історики головну увагу надавали робітничому рухові, діяльності РСДРП(б). Водночас ними зазначалося, що починаючи із середини ХІХ ст. студенти брали активну роль у революційних виступах. Студентство розглядалося в якості активної частини революційного табору в таких працях, як «Очерки по истории Ленинградского университета» [14, с. 106-117, 129-139], монографії Н. Гусятникова [5] та ін. Натомість сучасні російські дослідники звертають увагу на відсутність монолітної єдності антиурядового спрямування в їхніх лавах [13]. Тож зважаючи на існуючі розбіжності в історіографії, метою даної статті ставимо висвітлення безпосередньої участі студентів у подіях 9 січня 1905 р., вплив останніх на формування революційної свідомості спираючись на публікації поліцейських матеріалів, кореспонденції засобів масової інформації та новітні публікації джерел, зокрема мемуари [12].

Університети в Російській імперії завжди були осередками розмаїтого, інтелектуально насиченого життя. У період революції 1905-1907 рр., як зауважує Н. Олесич, коридор університету перетворився на бурхливий потік соціальних і політичних пристрастей. Під час гучних протестів між лекціями, якщо їх взагалі не відміняли, поспіхом пробігали «вісники», викрикуючи на ходу: «Колеги, на

© Бургаз Ю. В., 2015

сходки, до актовї зали!». Великий натовп шумно вливався до приміщення актового залу, де по рядах із рук у руки передавали листівки різноманітних партій. Усі противники, які намагались припинити безчинства, свистіли, прагнучи зірвати зібрання. У вестибюлі «вірнопіддані студенти»

крутили ручку телефона, намагаючись викликати поліцію, професорів зустрічали оплесками, демонстративно, сміливо входячи в актовий зал. А «лякливі, старі» викладачі, поспішно їхали додому. Університетська адміністрація метушилася по коридорах, безрезультатно намагаючись зупинити студентів [13, с. 13-14].

У напруженій атмосфері тих часів комплекс подій, який описується терміном «9 січня», посів знакове місце. Ідея виступів із вимогами до влади зародилась восени 1904 р. в атмосфері «банкетної кампанії» представників ліберальних кіл інтелігенції та земств, і діяльності робітників, що входили до організації, створеної Г.Гапоном. У листопаді відбувалися різноманітні наради, точну хронологію яких встановити важко, оскільки свідчення учасників подій суперечливі. Робітник М. М.Варнашов, у спогадах якого найбільш повно відобразилися ці події, зазначає про одне з таких зібрань, яке він датує 28 листопада – днем студентської демонстрації. Він його називає «змовою на виступ». На зібрання, що відбулося на квартирі Гапона, було запрошено не тільки членів конспіративного гуртка, «таємного комітету», а й представників одинадцяти відділів із своїми «штабами», що прийняли «програми п'яти» під виглядом петиції чи резолюції. М.М.Варнашов писав про це: «...каждому из присутовавших, предлагалось почувствовать серьезность за последствия, а при несочувствии спокойно оставитъ собрание, дав честное слово молчать». Зібрання було гарячим, – і всі присутні зійшлися на одній думці: «...что если рабочим подавать свой голос чтобы услышало его не одно правительство, а вся Россия... умирать, так устроить с музыкой» [15, с. 22].

Ці зібрання тривали до 8 січня, коли остаточно було прийнято рішення. Про них було добре відомо студентам Петербурга. Тисячі студентів і курсисток вийшли 9 січня на вулиці столиці, по яких рухалися багатотисячні колони робітників із своїми сім'ями до Зимового палацу [5, с. 140]. На цей раз студенти не претендували на самостійні виступи: не було в них окремих студентських груп, студентських лозунгів. Більша частина студентів, яка брала участь у цих подіях знала про провал «маленької петиції» із проханням попередити криваву розправу, яку 8 січня намагалася вручити міністру П. Святополку-Мирському депутація ліберальної інтелігенції столиці. Як відомо, до її складу входили, зокрема професор М. Карєєв, К. Арсєньєв та ін. Міністр дав зрозуміти, що влада сама знає, що потрібно робити, не відчуває потреби в їхніх порадах. Незабаром професорів й академіків було заарештовано і відправлено до Петропавловської фортеці [13, с. 158].

9 січня 1905 р. увійшло в історію як Кривава Неділя. Є. Нікольський, який в той час перебував у Головному штабі, зі свого вікна бачив таку картину: «...Очень скоро почти вся площадь наполнилась войсками. Впереди стояли кавалергарды и кирасиры..., когда народ приблизился к решетке Александровского сада, то из глубины площади, проходя площадь беглым шагом появилась пехота. Выстроившись развернутым фронтом к Александровскому саду, после трехкратного предупреждения горнами об открытии огня пехота начала стрельбу залпами по массам людей, наполнявших сад. Толпы хлынули назад... выступила и кавалерия отдельными отрядами. Часть из них поскакала к Дворцовому мосту, а часть – через площадь к Невскому проспекту, к Гороховой улице, рубя шашками всех встречавшихся...» [12, с. 133-134].

Із доповіді поліції дізнаємося, що схожа ситуація мала місце поблизу університету на Василівському острові. Робітники зібралися біля приміщення свого «Общества», між Середнім та Малим проспектами. Напередодні, з ранку 8 січня, у цьому місці весь час стояв натовп, склад якого постійно оновлювався. На зібранні виголошували промови, виступали промовці з числа робітників. У приватних бесідах, за словами деяких свідків, виказувалася недовіра по відношенню до «сторонніх елементів»; вважалося навіть ризиковим «заступатися за студентів». Після активної дискусії, натовп рушив до Набережної, де його вже чекали війська. Депутати, що виступили вперед, махаючи білими хустками, хотіли домовитися з солдатами, але у відповідь за знаком офіцера, кіннота з оголеними шашками була спрямована в натовп. У результаті люди розбіглися, частина демонстрантів потрапила до рук поліції [7]. Ті, що тікали, забирали із собою поранених, частина повернулася до місця зібрання. Група робітників під керівництвом студента заволоділа типографією і розпочала друкувати на ручному верстаті нашвидкоруч створену прокламацію. На розі вулиць швидко збиралися натовпи народу.

Як зазначалося в листах до ліберального видання «Освобождение»: «Во время кровавой бойни 9 января студенты разных заведений также служили мишенью для солдатских пуль. Не смотря на то, что процент студентов, присутствовавших в толпе, был совершенно ничтожным, процент убитых студентов очень велик, причем некоторые получили по несколько ранений, а в трупе одного студента в покойницкой Обуховской больницы обнаружено было восемь пуль!...» [1]. Відомий список поранених, які перебували в Алафузівській лікарні 10 січня 1905 р.: Белоглазов, Белінський, Малков, Гопім, Чючин, Пічикін, Смирнов, Ніколаєв, Трофимов. До Петропавлівської лікарні поліцію не допустила адміністрація. В інших лікарнях поліція здійснила допит поранених.

Ввечері 9 січня народ розпочав озброюватися, захоплюючи майстерні зброї. У цьому їм допомагали деякі студенти [2]. Так, на Васильовському острові під керівництвом студента університету Л. Давидова робітники захопили майстерню зброї Шаффа. У цьому ж районі у зведенні й захисті барикад на Середньому та Малому проспектах брали безпосередню участь студенти Гірничого інституту й університету. Одним із керівників оборони барикад, створених на розі Середнього проспекту, був переодягнений студент.

Участь студентів у зіткненнях із жандармами та поліцією відзначалися і в інших районах столиці. Ввечері 9 січня поліція зупиняла й біла молодих людей на вулицях столиці лише тому, що вони були в студентських шинелях. Тими днями двірники деяких будинків попереджали жителів столиці, щоб вони не виходили на вулицю, оскільки «сьогодні поліція б'є студентів» [5, с. 141].

Похорони жертв 9 січня перетворилися на революційну демонстрацію. Зокрема, похорон студента другого курсу соціал-демократа Н. Савінкіна завершилися революційним мітингом, а промову студента Дернова: «Долой самодержавие!» підтримав увесь натовп. Церковна панахида, яку влаштували студенти за своїми товаришами, також перетворилася на революційний мітинг [12, с. 160].

Як зазначалося в «Докладе комиссии присяжных», насилля з боку органів влади продовжувалося і в наступні дні. Так, син військового інженера, студент С. (так у доповіді присяжних – Ю. Б) повертався додому по Садовій вулиці, 11 січня о восьмій годині вечора. На розі Невського проспекта його наздогнав загін городових, близько 12 осіб із наглядачем. «Когда городовые, поравнялись со мной, я увидел, как какой-то солдат, гвардеец, без оружия, в шапке с козерком, бывший вероятно разом с ними, ударом кулака по лицу сбил с ног шедшего впереди меня господина, ударил его два раза в спину и поворачивался уже, чтобы ударить несчастного сапогом в лицо. Все это происходило при одобрительных возгласах остановившихся городовых: «Молодец преображенец! Бей его!». Я и другие прохожие невольно закричали солдату «Что ты делаешь?», – причем я бросился к нему. Солдат, увидя форму, попятился назад и даже вытянулся, чем успела воспользоваться его жертва, чтобы скрыться. В это время один з городовых подошел ко мне ударил меня по лицу со словами: «Тебе что здесь надо?» Солдат, видя что и этого можно бить, набросился на меня, и посыпался град ударов от него и городовых. Последние схватились за шашки и кричали: «Зарубим!» [7]. Студент С. врятувався в магазині Зайцевих.

Напади поліцейських чинів, за свідченнями очевидців, відбувалися протягом всього вечора 9 січня 1905 р. з 8 до 11 години, іноді за участі двірників і солдатів. Так, студент університету П. Семенов під час слідства зазначав, що йдучи по Іжорській вулиці до Великого проспекту, побачив загін городових. Після їх «оклику» він спробував утекти, але був збитий із ніг двірниками, зазнав побиття від поліції. За показами студента Технологічного інституту О. Суданова, він вийшов із дому з сестрою провести брата до кадетського корпусу близько 8 години вечора. Коли вони рухалися по Великому проспекту, з іншого боку вулиці на них рушив загін городових з криками: «Держи, бей!». І його також почали бити [7].

У листах кореспондентів журналу «Освобождение» читаємо: «Сегодня, 11 января, на Васильевском острове, в разных местах, лейб-казаками и другими кавалеристами организована была настоящая травля студентов. Казаки рубили их шашками везде, где их находили, и даже на конках не было возможности спастись от них. На 9-й день с императора двух конок стащили двух студентов, предварительно остановив конки, и зарубили их насмерть шашками...» [1].

Того ж 11 січня 1905 р., близько 5 години дня, студент університету Рудницький ішов із

господаркою своєї квартири Лаптевою по Великому проспекту, де ніякого натовпу не було, а були лише перехожі. Раптом з'явився загін улан. Побачивши Рудницького, офіцер закричав: «Бей и режь!» Студент спробував втекти, але був схоплений [7].

На події у Санкт-Петербурзі почали відгукуватися представники студентської молоді інших міст. Зокрема, на 12 січня в Москві було заплановано захід, присвячений 150 річниці Московського університету й обговоренню подій 9 січня 1905 р. Вечір, на який лише вхідних білетів було продано 1200 штук, планувався у Технічній школі. Коли про це доповіли директору школи, то він висловився категорично проти, і заявив, що складає з себе повноваження (лише на 12-те січня) і передає їх поліції. Відповідно і професори, які мали намір взяти участь у вечері, відмовилися. Попри це 12 січня студенти та публіка з білетами стали збиратися перед школою, де стояли поліція та війська. Після тривалих переговорів з поліцією студенти були допущені в приміщення.

Студентські рухи, які отримали сильний імпульс після подій 9 січня, призвели до закриття вищих навчальних закладів на семестр: у чотирьох університетах із дев'яти (Петербурзькому, Московському, Харківському та Юр'ївському), в Демідовському лицейі в Ярославлі, в Петербурзькому жіночому медичному інституті, на Петербурзьких та Московських Вищих жіночих курсах заняття так і не розпочалися. В усіх інших університетах, у всіх ветеринарних інститутах, у п'яти вищих технічних навчальних закладах і в Інституті сільського господарства та лісництва в Новій Олександрії, з 15 по 28 січня було припинено навчання. У Варшавському та Томському університетах попечителі навчальних округів просили про припинення занять до осені, оскільки поведінка студентів була «досить поганою та непристойною» [3, с. 75-76].

У столиці, де було розміщено дві третини всіх навчальних закладів країни, назрівав вибух студентських протестів. Царська влада зайняла вичікувальну позицію, оголосила про тимчасове закриття навчальних закладів до 7 лютого [13, с. 161]. У Санкт-Петербурзі всі вищі навчальні заклади було тимчасово закрито адміністрацією. Поліція заарештувала видатних політичних і громадських діячів І. Гессена, Кареева, Пешехонова, Анненського, М. Горького. Петербурзька Політехніка з директором і професорами відправила міністру внутрішніх справ протест проти дій поліції [9]. В університеті Варшави та Політехнічному інституті Санкт-Петербургу 14 січня було зірвано всі царські портрети. У Томському університеті 24 січня прийняли резолюцію протесту проти звірства козаків і поліції над демонстрантами 18 січня, яка закінчилася заклик до страйку, особливо на Сибірській залізниці, щоб покласти кінець «руйнуючій кривавій бійні на Далекому Сході», до народного повстання, демократичної республіки, скликання Установчих зборів.

Вищі навчальні заклади столиці Імперії створили Коаліційну раду, яка займалася питаннями організації виступів. 10 січня з ранку і до глибокої ночі навколо університету перебував натовп незадоволеного студентства. Незадоволені трагічними звістками про велику кількість ранених і вбитих, молоді люди бурхливо обговорювали питання щодо подальших шляхів боротьби з політичними режимом. У стін університету разом із студентами були і викладачі. У натовпі з рук в руки передавалися прокламації, листівки, вірші. Професори та викладачі пропонували власний варіант виходу із кризової ситуації. Створений ще наприкінці 1904 р. (за старим стилем) Академічний союз (Всероссийский союз деятелей науки и просвещения) розробив ліберальний за змістом документ, що вимагав реформувати вищу школу на засадах академічної автономії. Опозиційні настрої викладацького складу перекинулися на провінційні вищі навчальні заклади. Крім того спільні демонстрації робітників і студентів відбувалися в багатьох містах Російської імперії [13, с. 160-161].

Події 9 січня та наступних днів відбулися під час зимових канікул, коли більшість студентів перебувала поза межами столиці. Звістка про трагічні події пришвидшила повернення молоді в навчальні заклади. Але уряд, з метою запобігання виступів, переніс день початку занять із 15 січня на 7 лютого.

7 лютого 1905 р. о 12 годині в актовій залі Петербурзького університету відбулися політичні збори студентів. Його програма, список ораторів, проекти резолюцій були підготовлені ще 4 лютого на зборах соціал-демократичної групи студентів. Уранці 7 лютого на набережній Неви поблизу університету відбувалося надзвичайне пожвавлення. До приміщення сходилися люди.

Сюди прийшли не лише студенти університету, а й інших навчальних закладів, яких заздалегідь попередили. Кореспонденти іноземних видань також поспішали на публічне політичне зібрання студентської молоді. На питання кореспондентів: «Что будет в России дальше?» – студенти впевнено відповідали: «Революция!» [13, с. 163-164].

Уже до 12 години актову залу було заповнено вщерть: у ній зібралося близько 5 тис. осіб. Молодь прагнула публічно висловити свою готовність вступити в вирішальне протистояння з самодержавством. Викладачі пропонували, на знак священної любові до університету, поставити навчання в ньому вище політики, закликали «Долой забастовку! Да восторжествует священная мудрость науки!». На противагу викладачам, молодь закликала до повалення «ладу насильства і бюрократизму». Своє місце студенти бачили в рядах великої революційної армії. Вони підтримали вимоги робітників про скликання Установчих зборів, одностайно засудили ліберальну ідею Земського собору, вимагали свободи слова, зібрань, союзів, амністії всіх політичних в'язнів, права кожної нації на самовизначення. До п'ятої години вечора питання порядку денного було вичерпано. Студенти одностайно проголосували за проведення мітингів до 1 вересня 1905 р. Наприкінці зібрання молодь, підтримана вигуками із натовпу, розірвала на шматки портрет Миколи II. Зважаючи на це, Рада університету прийняла рішення не відновлювати занять у цьому півріччі до того часу, поки молодь не набуде «психічної рівноваги» [10, с. 161-162; 13, с. 163-165].

Ухваливши рішення про страйк, студенти чітко визначили його політичне значення в умовах розгортання революції. Так, у листівці № 10, яку видала «Об'єднана організація», підкреслювалася відмінність даного виступу від студентського протесту 1899 р.: якщо раніше виступи студентів були самостійним рухом, то зараз вони «лишь отраженное следствие общенародного революционного движения, сливающееся с ним и существующее в зависимости от него» [6, с. 163].

Одним із наслідків участі студентів у січневих подіях стало опублікування урядом 27 серпня «Временных правил об управлении высшими учебными заведениями». За цими правилами університетам надавалася автономія, хоча в тексті саме слово «автономія» не було зазначено. Раді університету і факультетам було надано право вибору ректора та декана. Однак обраного ректора, як і раніше, повинен був затверджувати міністр народної освіти. Ініціативність, «самостійність» рад університетів обмежилася їхнім правом звернення перед міністром про закриття навчальних закладів у разі студентських безладів. Професори отримали самоуправління, а студенти – право зібрань, однак з дозволу ради професорів [13, с. 166].

Отже, студентство Санкт-Петербургу 9 січня 1905 р. опинилося на вістрі політичної боротьби. Саме в ці дні швидкими темпами відточувалася політична свідомість молодого покоління. Представники влади використали проти студентства різні методи боротьби. Вони включали погрози, залякування, побиття, убивства, заборони на публічні збори, закриття вищих навчальних закладів. Але серед студентства посилювалися радикальні настрої, які із Санкт-Петербургу перекинулися на навчальні заклади інших регіонів Імперії, зокрема України, створюючи сприятливий ґрунт для участі молоді у революційних подіях восени-взимку 1905 р.

Література

1. 9 января 1905 года (письма корреспондентов «Освобождения») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikisource.org/wiki/9_января_1905_года_\(письма_корреспондента_»Освобождения»\)](https://ru.wikisource.org/wiki/9_января_1905_года_(письма_корреспондента_»Освобождения»)) .
2. «Вперед» №4, 31 (18) января 1905 // Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах. – М., 1950. – Т. 7. – С. 187.
3. Ганелин Р. Ш. Русское самодержавие в 1905 г. Реформы и революция / АН СССР. Ин-т истории СССР. / Р. Ш. Ганелин. – СПб. : Наука, 1991. – 221с.
4. Гуревич Л. Я. Народное движение в Петербурге 9-го января 1905 г. / Л. Я. Гуревич // Былое. –1906. – № 1. – С. 195-223.
5. Гусятников. Н. С. Революционное студенческое движение в России 1899-1907 / Н. С. Гусятников. – М. : Мысль, 1971. – 264 с.
6. Деготь В. К вопросу о роли студенчества в революционном движении / В. Деготь // Каторга и ссылка. – 1932. – №2 (87).

7. Доклад комиссии присяжных поверенных 16 января 1905 г. по поводу событий в Петербурге 9-11 января 1905 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/Доклад_комиссии_избранной_общим_собранием_присяжных_поверенных_16_января_1905_года_по_поводу_событий_9-11_января
8. Записки прокурора Петербургской судебной палаты на имя министра юстиции 4-9 января 1905 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/190501proku.php
Из перлюстраций департамента полиции о 9 января 1905 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikisource.org/wiki/Из_перлюстраций_Департамента_полиции_о_9_января_1905_года
10. История Ленинградского университета: Очерки. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1969. – 663 с.
11. Короленко В. Г. Хроника внутренней жизни. 9 января 1905 года // В. Г. Короленко. Собрание сочинений в пяти томах. – Ленинград, 1989. – Т. 3. – С. 231-234.
12. Никольский Е.А. Записки о прошлом / Е. А. Никольский. – М. : Русский путь, 2007. – 288 с.
13. Олесич Н. Господин студент. Императорского Санкт-Петербургского университета / Н. Олесич. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 208 с.
14. Очерки по истории Ленинградского университета. Т I. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1962. – 200 с.
15. Шилов А. А. К документальной истории петиции 9 января 1905 г. / А. А. Шилов // Красная летопись. – 1925. – № 2. – С. 19-36.

УДК 070.13 (477) «XX»

Н. П. Олешко

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

ЗАБОРОНИ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ПРОЯВ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ

Дана стаття присвячена дослідженню заборон україномовної преси в підросійській Україні на початку XX ст. Особлива увага приділяється висвітленню архівних даних щодо агресивних засобів, які вживала російська влада для усунення україномовних журналів і газет з інформаційного простору російської держави. Результати даного дослідження свідчать про те, що проти україномовної преси даного періоду вживалися різні заходи утиску – від накладення штрафів на видання і видавців, переслідування видавців і передплатників україномовних видань до закриття видань.

Ключові слова: *україномовна преса, заборони, штрафи, великодержавний шовінізм, національна самосвідомість.*

Данная статья посвящена изучению запретов украиноязычной прессы в подросийской Украине в начале XX ст. Особое внимание уделяется освещению архивных данных о применении агрессивных мер по вытеснению украиноязычных журналов и газет из информационного пространства российского государства. Результаты этого исследования свидетельствуют о том, что против украиноязычной прессы данного периода применялись различные притеснения – от наложения штрафов на издания и издателей, преследования издателей и подписчиков украиноязычных изданий до закрытия изданий.

Ключевые слова: *украиноязычная пресса, запреты, штрафы, великодержавный шовинизм, национальное самосознание.*

The article is devoted to the study of the prohibition of the Ukrainian-language press in Ukraine under Russian rule at the beginning of the twentieth century. Particular attention is paid to the coverage of official records on the use of aggressive measures to oust the Ukrainian-language magazines and newspapers from the information space of the Russian state. The results of this study suggest that against the Ukrainian-language press of this period there were applied various oppressive measures – from imposing fines on publications and publishers and prosecution of publishers and subscribers of Ukrainian-language publications to the closing of printed publications.

Key words: *Ukrainian-language press, prohibitions, fines, great-power chauvinism, national consciousness.*

Засоби масової інформації мають потужний вплив на свідомість і підсвідомість людини, на формування історичної та культурної картини світу, в чому ми безпосередньо впевнилися протягом останніх років. Зокрема, це стосується й мови, якою надається інформація. Преса на початку XX ст. була чи не найпотужнішим засобом масової інформації. Українські періодичні видання знайомили населення з історичними, політичними, економічними, культурними подіями, спілкуючись з читачами їх рідною мовою. Преса завжди залишалась важливим чинником відродження національної свідомості, почуття національної гідності українського народу, саме вона відіграла вирішальну роль у формуванні громадської думки.

Для українського сьогодення, в умовах інформаційно-ідеологічної агресії та повної інформаційної блокади з боку Росії на Сході нашої країни та в анексованому Криму, проблема історії заборони україномовної преси знову набуває актуальності.

Тепер не на словах, а в реальному житті можна зрозуміти заклик М. Грушевського до українського народу, про те, що він має перейти до своєї рідної мови як мови освіти і культури,

© Олешко Н. П., 2015

надати престижу українській мові, відродити повагу до своєї мови як засобу спілкування тому, що ворожа урядова політика «витравлювала» протягом століть цю повагу і нищила цей престиж [3].

Основними історичними роботами, в яких розглядається питання розвитку української преси початку ХХ ст. є дослідження А. Животка [4] та Ю. Тернопільського [7]. До питання про визначну роль української мови в усіх сферах життя, а зокрема видання нею преси, зверталось багато видатних діячів української громадськості початку ХХ століття – М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Франко, Леся Українка та ін. Сучасними дослідниками української преси даного періоду є О. Мукомел [5] а, М. Тимошик [8-9], Т. Бурдега [2], І. Боровець [1] та ін.

Нашим завданням є дослідити за допомогою архівних джерел ті заходи, що вживалися царським урядом для протидії виходу україномовних періодичних видань, а також проти окремих видавництв та журналістів після формального проголошення у Російській імперії свободи слова і друку у жовтні 1905 р.

Царський уряд лякало те, що українська преса, що виходила не тільки в Російській імперії, але й Австро-Угорщині, ставала доволі доступною для всіх прошарків населення, як у містах, так і в далеких селах. Подібна ситуація сприяла пробудженню національної свідомості українського народу, про що свідчило постійне надання інформації до Міністерства внутрішніх справ про кількість і зміст україномовних газет і журналів. Навіть після проголошення демократичних імператорських маніфестів 1905 р. українські періодичні видання постійно залишалися під пильним наглядом царської охоранки.

У той самий час не облишали українські видання своєю увагою й російські великодержавні шовіністи. Член Державної Думи граф В. Бобринський надав начальнику Київського охоронного відділення дані про видання буцімто за субсидією австрійського уряду в Чернівцях на Буковині українських газет «Гасло» і «Боротьба» й поширення їх в Росії [10, ф. 276, оп. 1, спр. 158, арк. 1]. Це була свідомо провокація В. Бобринського. Але такі «аргументи» проти української преси радо використовували російські урядовці. Царська адміністрація вдавалася до різних методів задля того, щоб завадити не тільки розповсюдженню національної преси серед українського населення, але й повністю ліквідувати її. За повідомленням київського губернатора було заборонено видання «Громадської думки» на час уведення в місті воєнного стану [10, ф. 295, оп. 1, спр. 33, арк. 1-11]. За даними секретного донесення Київського охоронного відділення від 3 червня 1909 року, під час ліквідації газети «Громадська думка» (18 серпня 1906 року) провели обшук у приміщенні редактора Ф. Матушевського [10, ф. 274, оп. 1, спр. 2409, арк. 724].

Після поразки революції 1905-1907 рр. у політиці російського уряду значно посилювалися прояви великодержавного шовінізму. Багато українських друкованих органів було заборонено. Періодичні видання, що продовжили своє існування, підлягали постійним перевіркам з боку комітетів у справах друку. Так до Київського тимчасового комітету у справах друку надійшло Свідоцтво № 2511 від 25 липня 1907 р. про те, що дружині дійсного статського радника Ользі Петрівні Косач, яка мешкала за адресою: м. Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, б. 97, видано свідоцтво на видання в Києві щоденного журналу українською мовою «Рідний край» із зазначенням програми, яка складалася із таких пунктів: інформація про видання урядових законів та розпоряджень; інформація про події в столицях, у Росії та більш докладніше в південних губерніях; новини щодо українського слова та мистецтва; белетристика; літературна, музикальна та художня критика; кореспонденція; іноземна хроніка; сільськогосподарські новини; об'яви [10, ф. 295, оп. 1, спр. 95, арк. 1-6].

За результатами перевірки 26 жовтня 1907 року до Київського губернатора було направлено листа, у якому зазначалося, що журнал «Рідний край» дотримується нового спрямування, але не в різкій формі, і Комітетом не знайдено в ньому статей з ознаками злочину, що карається законом [10, ф. 295, оп. 1, спр. 95, арк. 2].

Однак, зазвичай, справа не обмежувалася простою перевіркою редакційних матеріалів. Так, навесні 1907 р. під час кампанії з ліквідації українського союзу «Спілка» у Лубнах відбувся обшук у квартирах видавців газети «Хлібороб» Володимира й Миколи Шеметів [10, ф. 275, оп. 2, спр. 35, арк. 8].

Протягом 1909-1910 рр. продовжувався наступ російського уряду на українську пресу. 1909 р. циркуляром № 10354 від 6 листопада наказувалося київському, подільському й волинському губернаторам видати розпорядження про надання примірників усіх друкованих видань до Головного управління у справах друку; циркуляром № 12047 від 16 грудня за визначенням Київського окружного суду накладено арешт на номери «Літературно-наукового вісника» за 1909 рік тощо [10, ф. 442, оп. 859, спр. 397, арк. 52].

Умови існування української преси особливо ускладнилися після видання столипінського циркуляру 1910 року про заборону українських товариств і видавництв. Активізувалися арешти, перевірки українських видань, типографій і видавництв. Того ж року Державним комітетом у справах друку було заборонено вживання на сторінках періодичних видань термінів «Україна», «український народ» [6, с. 80]. Циркуляром № 12170 від 16 листопада 1910 р. за визначенням Київської судової палати від 29 жовтня 1910 року затверджено арешт журналу «Світло» [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 120 об.].

Охранка пильно стежила і за поміркованими українськими виданнями. Із донесення № 52 від 28 січня 1910 року в Полтавське губернське жандармське управління про надання копії листа від «Дмитра» з Харкова до Андрія Івановича Черненка в Полтаві надавалася характеристика журналу «Українська хата». Журнал характеризувався як зразковий український друкований орган, в якому обмірковувалися питання сучасного українського життя, дешевий, але популярний і зрозумілий [10, ф. 275, оп. 1, спр. 2227, арк. 117].

Уряд вперто проголошував гасло про єдність руського народу, намагався усталити у свідомості українців різницю між «російськими» українцями та «австрійськими», а відтак визнати, що прагнення до незалежної України – це хибний та помилковий шлях.

Протягом 1911-1914 рр. проводилися систематичні заходи на загальнодержавному та місцевому рівнях щодо дискредитації та нищення українського друкованого слова в Росії. Так циркуляром Головного управління в справах друку № 10485 від 23 вересня 1911 року за наказом Головного міністра внутрішніх справ було наголошено на необхідності вчасно надавати всі віддруковані видання до місцевих комітетів або інспекторів у справах друку, які, в свою чергу, мають подати ці видання до Головного управління в справах друку [10, ф. 442, оп. 861, спр. 335, арк. 60]; циркуляром № 10692 від 29 вересня 1911 року було накладено арешт на журнал «Українська хата» за липень і серпень 1911 року [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 210], а циркуляром № 11824 від 27 жовтня його затверджено [10, ф. 442, оп. 861, спр. 335, арк. 239 об.]; циркуляром № 8785 від 10 серпня 1911 року накладено арешт на «Літературно-науковий вісник» за 1911 рік [10, ф. 442, оп. 861, спр. 335, арк. 209 об.], а циркуляром № 14464 від 17 грудня 1911 року затверджено його арешт [10, ф. 442, оп. 861, спр. 335, арк. 18]; циркуляром № 2738 від 28 лютого 1912 року накладено арешт на журнал «Українська хата» за січень 1912 року [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 285].

Циркуляром № 10129 від 4 серпня 1912 року було знищено наклад №2 журналу «Світло» за 1910 рік [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 375]. Циркуляром № 14484-Б від 31 жовтня 1912 року наклали арешт на газету «Сніп» за статтю «Харків, 14 Жовтня (27 Жовтня) 1912 р.» [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 435]; циркуляром № 13168 від 14 листопада 1912 року накладено арешт на № 43 газети «Сніп» за статтю «Мандровані дяки» [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 445], а циркуляром № 15750 від 24 листопада затверджено арешт [10, ф. 442, оп. 858, спр. 457, арк. 452]. Свої репресивні дії влада пояснювала доволі примітивно. Так, наприклад, Київське жандармське управління 23 листопада 1913 року повідомляло, що всі українські газети та журнали мали дві основні риси: українську мову видання і яскраве національно-шовіністичне спрямування [10, ф. 274, оп. 1, спр. 3322, арк. 23].

1914 року утиски щодо української преси набули радикального характеру. За секретним донесенням № 831 від 2 квітня 1914 року до начальника Полтавського губернського жандармського управління інформувалося, що в жодному з повітів губернії не видавалося журналів і газет українською мовою, лише розповсюджувалися «Рада», «Маяк», «Українська хата», «Сяйво», журнал «Рілля» [10, ф. 320, оп. 1, спр. 1326, арк. 144]. Київське губернське жандармське відділення звернулося до влади з пропозицією щодо закриття українських періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового вісника» та «Ради» як органів, що розповсюджували, за жандармським донесенням, «ідеї українського сепаратизму».

Таким чином, можемо зробити висновок, що відверто антиукраїнська політика царського уряду навіть після «демократичних» законів 1905 р. заважала розвитку і функціонуванню української преси. Влада намагалася різними засобами зупинити поширення українського друкованого слова, що, в свою чергу, призводило до критики такої політики на шпальтах українських періодичних видань.

Отже, російська влада, проявляючи агресію щодо україномовної преси початку ХХ ст., вдавалася до таких засобів:

- постійний контроль та спостереження за українською пресою, видавцями, редакторами та виданнями;
- регулярні перевірки видавців з боку комітетів у справах друку;
- обшуки у приміщеннях редакторів пресових видань;
- накладання штрафів на редакції, редакторів;
- арешти окремих чисел українських періодичних видань;
- повне знищення номерів україномовної періодики;
- заборони друку видань;
- закриття друкарень.

Разом із тим, незважаючи на всі агресивні заходи проти української періодики, українське друковане слово набувало поширення серед читачів. Воно продовжувало виконувати свою інформаційну, просвітницьку, ідеологічну місію, продукувало ідею національної єдності щодо відстоювання своїх прав, надихало український народ до національно-визвольної боротьби.

Література

1. Боровець І. Проблеми української мови та національної освіти на сторінках газети «Сніп» (1912 р.) / І. Боровець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/ukrayina-u-skladi-rosijskoyi-ta-avstrijskoyi-imper/702-problemi-ukrayinskoyi-movi-ta-nacionalnoyi-osviti-na-storinkax-gazeti-snip-1912-r.html>.
2. Бурдега Т. Відродження української преси у Наддніпрянській Україні (1905–1907) / Т. Бурдега // Теле- та радіожурналістика: [збірник наукових праць]. – Л. : ЛНУ, 2012. – Вип. 11. – С. 16-27.
3. Грушевський М. Чи не спроможемось? // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40, кн. 12. – С. 418-425.
4. Животко А. П. Історія української преси : навчальний посібник для вузів / А. П. Животко. – Мюнхен : Buch- und Kunstdruckerei CmbH, 1990. – 334 с.
5. Історія української преси: ХХ століття: Хрестоматія : навчальний посібник для вузів / Упоряд., вступ.ст. О.Г. Мукомела. – Київ : Наша культура і наука, 2001. – 350 с.
6. Олешко Н.П. Українська преса та проблеми її розвитку в Російській імперії (1905-1914 рр.) / Н. П. Олешко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 6. – С. 75-84.
7. Тернопільський Ю. Л. Українська преса з перспективи 150-ліття / Ю. Л. Тернопільський. – Джерсі Сіті : Видавництво М. П. Коць, 1974. – 175 с.
8. Тимошик М. С. Історія української видавничої справи : нова наукова концепція та спроби її фальсифікації / М. С. Тимошик. – К. : В-во Київського національного університету культури і мистецтв, 2012. – 31 с.
9. Тимошик М. С. Її величність - книга: Історія видавничої справи Київського університету: 1834-1999 / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 306 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Київ.

УДК 631.115.13 «1861/1914»(477)

M. S. Lysenko

O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

AGRICULTURAL SOCIETIES OF UKRAINIAN PROVINCES IN RUSSIAN EMPIRE: THE FORMATION OF NETWORK AND EXPERIENCE (1861-1914)

Стаття присвячена діяльності сільськогосподарських товариств українських губерній Російської імперії у період з 1861 р. по 1914 р. На основі архівних матеріалів та друкованих джерел автор вивчив причини виникнення, динаміку чисельності аграрних об'єднань. Охарактеризовані різні типи аграрних організацій за масштабами їхньої роботи (центральні, обласні, губернські, повітові та сільські) і спеціалізації (землеробські, тваринницькі, садівничі та ін.). Сільськогосподарські товариства Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України мали свою специфіку у методах роботи з населенням, засобах господарювання, науковій і комерційній базі. Після початку I Світової війни активність вищезгаданих товариств зменшилась. Сільськогосподарські організації зробили значний внесок у модернізацію аграрного сектора українських губерній Російської держави.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, українські губернії, Російська імперія, сільське господарство.

Статья посвящена деятельности сельскохозяйственных обществ украинских губерний Российской империи в период с 1861 г. по 1914 г. На основе архивных материалов и опубликованных источников автор изучил причины возникновения, динамику численности аграрных объединений. Охарактеризованы разные типы аграрных организаций по масштабу их работы (центральные, областные, губернские, уездные и сельские) и специализации (земледельческие, животноводческие, садоводческие и т. п.). Сельскохозяйственные общества Правобережья, Левобережья и Южной Украины имели свою специфику в методах работы с населением, способах хозяйствования, научной и коммерческой основе. После начала I Мировой войны активность данных обществ снизилась. Сельскохозяйственные организации внесли вклад в модернизацию аграрного сектора украинских губерний Российского государства.

Ключевые слова: сельскохозяйственные общества, украинские губернии, Российская империя, сельское хозяйство.

The article deals with the activities of agricultural societies in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the period from 1861 to 1914. The author has studied the reasons of occurrence, population dynamics of agricultural associations based on archival materials and published sources. Different types of agrarian organization on the scale of their work (central, regional, provincial, district and village) and specialization (agricultural, livestock, gardening, etc.) were characterized. Agricultural societies of the Right Bank, Left Bank, and Southern Ukraine had its own specificity in the methods of work with the inhabitants, methods of management, scientific and commercial basis. The activity of these companies decreased after the start of World War I. Agricultural organizations have contributed to the modernization of the agricultural sector of Ukrainian provinces of the Russian state.

Key words: agricultural societies, the Ukrainian provinces, Russian Empire, agriculture.

There was a tendency of growth of pan-European public's role in society in the nineteenth - early twentieth century. Russian Empire evolved, but the stages, forms and terms of modernization were different than in Europe. This type of modernization was called the overtaking. Active transition to modernization took place after the reforms 60-70-ies XIX century. However, the process in the Russian Empire began earlier. Modernization has become a common phenomenon. It encompassed educational, scientific and other activities, including which were focused on agriculture.

© Lysenko M. S., 2015

The subject of research is agricultural companies, which were subject to the General Directorate of Agriculture and land arrangement by the Department of Agriculture. In addition, the Russian Empire contained agricultural cooperative organizations (companies, cooperatives, groups), which were administered by Department of Rural Economy and Agricultural Statistics Office in cases or small loans.

The aim of this study is to examine the causes and dynamics of establishing the network of agricultural companies, their types, specialization, regional differences, and place in the modernization process in Dnieper Ukraine. The chronological boundaries article reaches are from the reform of 1861 to the beginning of World War I. Territorial boundaries include the Ukrainian province of the state.

Historiography of the problem. This topic has acquired certain coverage in historical literature. Historiography can be divided into the following stages: 1) pre-Soviet; 2) Soviet; 3) modern. During all stages of the development of historiography, publication should include the following types: the development of the Russian Empire as a whole; community organizations, including agrarian; personalities.

In the late nineteenth - early twentieth century Russian society sought to reflect changes in the country introduced major reforms. Statesmen, zemstvos, landowners, businessmen, teachers analyzed the processes taking place in the country. Numerous works were published [7, 11, 22]. These include the famous scientist and entrepreneur A. M. Enhelhard [31]. He, incidentally, mentioned agricultural companies, which member A. M. Enhelhard (and sometimes humorous). However, A. M. Enhelhard did not deny the existence of such organizations and saw in their favor. Zemstvos that cooperate with agricultural companies (including B. Veselovsky) left a rich legacy of work, especially general for trying to analyze and organize the material is not only a need or scientific interest [5, 18]. Pre-revolutionary heritage of the investigated problem is very colorful. It should include the memories, printed materials congresses scientists, entrepreneurs, etc. [17, 19].

In the Soviet period, historians have not paid sufficient attention to agricultural societies. Cooperative movement studied separately. Public organizations of Russian Empire, including agricultural, were considered effective low and dependent on the central government [25]. A new stage in the development of historical science began after 1991. The subject of society's modernization, public organizations to be engaged gradually prominent place in the works of historians near abroad and abroad. The thesis by A. Panteleymonenko should be called among native researches [20]. But in his book he studied, first of all, cooperative organizations. A number of dissertations dedicated staff, active members of agricultural associations (A. Zaykevich, K. Matsiyevich, and others) [6, 8, 10]. The local lore publication by V. Kolisnyk covers the gap in this issue to some extent [12]. The researcher described the history of the Podolsky company of agriculture and agricultural industry. N. Venher (a scientist from Dnipropetrovsk) described the modernization processes in the South of Ukraine, especially in agrarian societies Mennonites [4].

Among historians, neighboring countries B. Myronov created a monumental work [16]. It is conceptually defined modernization processes that took place in the Russian Empire. Unfortunately, his intelligence does not apply to Ukrainian provinces.

Scientists from foreign countries not engaged in this issue. The only suitable work can serve as a work, which analyzes the impact of the Russian Technical Society the formation of entrepreneurial culture in the country [41]. So, historiographical analysis of the literature shows that the issue (agricultural companies of Ukrainian provinces of the Russian Empire) covered in fragments. There remain unexplored issues such as the evolution of the network of public companies, the essence of modernization processes, their impact on the agricultural sector and society.

The source base study is diverse. It consists of the current documentation of the Ministry of Agriculture, agricultural associations, statistical directories, address books, calendar, agricultural magazines and newspapers [1, 2, 33-36]. The author of the article have also been used unpublished sources contained in the State Archive of Kharkiv region (Fund 237 Kharkiv Society of agriculture and agricultural industry) [38], Central State Historical Archive (Kiev) (Fund 731 Kiev Society of agriculture and agricultural industry) [39], State Archive of Zhytomyr region (Fund 187 Volyn hopcompany) [37], the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named by V. Vernadskyin Kiev (personalities).

Agricultural Societies of the Russian Empire were found since the XVIII century. The main purpose of founding was to promote agricultural of regions. There were 21 agricultural societies before peasant reform in 1861 in the European part of the Russian Empire (A. Panteleymonenko suggests figure 25), including the number of one Ukrainian association [20, p. 12]. In the XIXth century has been changing the nature of these associations with the development of capitalist relations in agriculture. By the way, some of them try to practice and even commerce (in addition to educational work). Though, the nature of their activities before the reforms carried more theoretical. New impetus for the establishment of agricultural societies was reform of 1861. Ministry of Agriculture pinned much hope on the local initiative on the case of its organization. So in the book «Selskoe and lesnoe economy in Russia» (1893), published as an official publication of the World Agricultural Exhibition in Chicago, we find the following reasoning. «From this period of time (1861) the government began to take more definite views on ways to promote agriculture. This basic provision is that agriculture, by its very nature, can not be subject to the control and that its development can be influenced only indirectly-the proliferation of beneficial agriculture information, support special private enterprises and the removal of obstacles hindering the development of the agricultural» [22, p. 621].

In the second half of the nineteenth century, Department of Agriculture following the example of the United States appealed directly to farmers. Five times a year reporters have provided different information, including loaves of crops and grasses, state animal husbandry, and others. However, the process of agricultural societies was long and complicated, because of the remnants of feudal and backward ideas about the forms and methods of management, which to a certain time (almost to the end of the nineteenth century) satisfy both small and large landowner. The only part of the entrepreneurial landlords who wanted prosperity in the new environment (or purely intuitively, or under the influence of foreign experience) resorted to organizing associations in agriculture.

After the agrarian crisis 80-90 years of the nineteenth century, the government began to relate more closely to agricultural societies. In 1898, new statutes were approved for agricultural societies [7, p. 4]. Minister of Agriculture made a speech in the face of the representatives of the nobility on this occasion. He said: «the first agricultural societies emerged in a different environment. Now it is important not only to the creation of agricultural value but profit» [1,p.XII]. In 1902, he created «Committees on agriculture» to examine the state of agriculture in the places. The newly created committees attracted to his work with heads of agricultural companies. March 4, 1906, were approved «Temporary Regulations on societies and unions» [1, p. XII] that concerned and agricultural societies. The normal local statute of agricultural societies was introduced last of legislative documents from 7 May 1911 [1, p. 3]. In the report of the Inspector of Agriculture in Poltava province (1910), we find this opinion. «The establishment of agricultural societies are important not only to agricultural methods, but also the development of the initiative of the local population, without which a massive rise in agriculture is unthinkable» [18, p. 52].

By statute, agricultural society acted as voluntary organizations. In terms of jurisdiction and workload, they are divided into central, regional, provincial, county and local (or village). Branches of the All-Russian agrarian societies existed in the Ukrainian provinces. Only Kyiv Agrarian Associations belonged to central level (such as Free Economic Society in St. Petersburg and Moscow Agricultural Society).

First society on the Ukrainian territory was established in Odessa in 1828, called the Imperial Society of Agriculture of South [13, p.6]. By the scale of its activities, it was actually regional. It is the only company in the Ukrainian provinces founded on the pre-reform period. Its activities are spread to Bessarabskaya, Ekaterinoslavskaya, Taurida and Khersonskaya provinces. This wide spectrum of activity was due to several factors: Odessa was an international port and the largest city of the South; swift economic development in southern provinces of the empire, domestic and international trade in the state.

Poltava (1865), Kiev (1874), Kharkiv (1880) and other provincial partnership were organized later in the post-reform period. The aim and the means of their creation are somewhat changed. The establishment of public organizations is increasingly associated with the capitalization of agriculture, above all the landlord. Although the strategic goal (the recovery of the agricultural sector of the country, including farms) remained. The provincial agricultural society had its own specificity, which manifested through various factors (agricultural specialization area, the size of private land ownership, the development of

certain sectors of agriculture or animal husbandry, etc.). The agricultural company carried a significant internal capacity. They had a bigger area of action, better funding and stronger ties with the center.

Poltava provincial agrarian society was the first after reforms in 1861. It was organized under initiatives the reign V. Kochubey and landowners in the Poltava region. Work of the company was to require and subsequently greatly expanded. This is consistent with the objectives of the agricultural land as Poltava province. Number of relevant companies was highest not only among Ukrainian provinces but in the Russian Empire [24, p.107].

Kiev Society of agriculture and agricultural industry was opened in 1874. Background of its founding is very interest. The first attempt to organize agricultural society in the South West province was made yet in 1860. The representatives of the Kyiv, Volyn and Podolsk provinces set up a committee in Kiev. They solved the problems of the formation of the western provinces Agricultural Society (patterned after Warsaw). That project is not done through the Polish national liberation strike (1863-1864). However, the statute of unrealized western provinces Agricultural Society was draft as the model for Kiev Society agriculture and agricultural industry [17].

Kharkiv Society agriculture and agricultural industry emerged in 1880. The initiative to his creation was belonged the congress of farmers, held in Kharkov in 1874 [3, p.639]. This company has consistently pursued the activity. His work spread to neighboring Ukrainian and Russian province of Belgorod, Kursk, Voronezh and the Don region.

After the central and regional provincial agricultural society became the most powerful in the Ukrainian territory. In fact, they operated until 1919, although the «peak» of their activities took place in 1907-1914. Moreover, the provincial agricultural societies took care county and local. Last associations preferably introduced in the 80's XIX century. P. Stolypin agrarian reform in the Ukrainian provinces, events 1905 -1907 had influence for the development of the county and local agricultural societies.

Statistics of agricultural companies are not always accurate. This is due to irregular reporting these mergers, some confusion in the level of subordination (when the same company identified as independent or affiliate), duplication of the same companies in different sources, not always correct information from the places. That information consisted addresses-calendar book. Some individuals worked in several companies. Sometimes it was impossible to deal with a major company. For example, there were All-Russian Society pigeon sports, the association for the dissemination of agricultural knowledge, the promotion of women's agricultural education. They are also considered to be agricultural societies. Important steps of a network of agricultural societies were the years 1861, 1880-ies., 1905-1907 and 1913-1914.

Table 1 Number of agricultural companies in Ukraine (in 1905)

Province	Common agricultural associations				Special agricultural associations			
	together	province	county	local	together	province	county	local
Malorosiya	317	1	23	293	13	8	2	3
South-west Region	34	5	6	23	15	6	6	3
Novorosiya	152	2	15	135	39	16	12	11
together Russian Empire	2616	72	240	2304	423	170	116	137

Table is completed according to 1, p.24; 39, f.731, op.1, spr.18, ark. 44.

Thus, in 1905 in the Ukrainian provinces worked 503 common (18.8% of the all-number) and 67 special (15.8 % of the all-number). Though, the number of agricultural societies can not be an absolute indicator of the level of agricultural development and entrepreneurship in the region, especially on the Right Bank. Overall, the number of agricultural organizations increased: in the second half of the nineteenth century it grew mainly due to provincial and district societies, after 1905 - local.

In 1911, the number of agricultural associations in Ukrainian provinces grew by several times in comparison with 1861 year. The comparison of the number and types of agricultural societies in the Ukrainian provinces and throughout the Russian Empire considered in Table 2.

Region	Agricultural associations			
	together	of total (%)	common	special
Malorosiya	332	10,7	318	14
Novorosiya	195	6,3	154	41
South-west Region	55	1,8	35	20
together Russian Empire	3103	100	3633	470

The table is completed according to 2, p. XXIV; 39, f. 731, op.1, spr.26, ark.10.

The number of agricultural companies increased till the I World War. There were national societies. For example, Volyn hops Society (Germans, Czechs), in the south of Ukraine – German, Bulgarian (Melitopol, Alexander, Berdyansk districts).

Throughout the Ukrainian provinces were branches of the All-Russian agricultural societies. They had a different meaning. On the Right Bank, they filled the gaps, because there was a ban on Polish and Ukrainian society. Sometimes in Slobozhanshchyna and Left Bank Ukraine agricultural associations duplicate the activities of local companies and reduced efficiency. In the southern provinces, the companies had mixed nature in businesses and the economy in general.

Agricultural company of Ukrainian provinces can be classified into the following types: general and special. Most of these organizations were shared. Accounted for a smaller proportion of special agricultural society, whose range was very wide. These should include Society of beekeeping, gardening, horticulture and viticulture, poultry, fish farming and fisheries, livestock and dairy farming, dissemination of agricultural knowledge, acclimatization and nature lovers, forestry, agricultural distilling, promoting the handicraft industry, sericulture, entomology and more.

The main forms of agricultural societies were: to study the status of various sectors of agriculture and to ascertain the needs of local agricultural producers, spread among the rural population of theoretical and practical knowledge, the constant search for the optimal ways of farming; encouragement of original developments and achievements in the field of agriculture and so on. The level of their performance is largely dependent on cooperation with other organizations, aid from zemstvo, government policy, and subsidies. Local needs and opportunities were into account.

The structure of agricultural companies defined by the statute. According to the statutes of agricultural associations their members were divided into three categories: honorable (which elected for special services), valid (the bulk of Society members, who paid certain cash contribution) and staff members or corresponding members. At the head was the chairman of the company (in some cases also honorary chairman), who was elected at the general meeting of the membership of the Society. Council (government) formed similarly in general meeting agricultural societies to address current affairs. Sometimes they have their treasurer [19]. Over the period the procedure of opening the agricultural societies streamlined. This gave an opportunity for the initiative.

The social composition of society was mixed. These included representatives of various segments of society: landowners, businessmen, teachers of educational institutions, employees, officials etc. The majority of local agricultural associations were farmers. National composition of agricultural societies was different. Specifically, on the Right bank dominated Poles [12, p. 11]. Most landlords in Slobozhanshchyna were Russians, but Germans were considered the richest [38, f. 237, op. 1, spr. 30. ark. 278]. In southern Ukraine, the situation was more varied.

Not all agricultural companies, especially local, carried out fruitful work. Lack of funds, qualified, energetic leaders became of an obstacle. Some formal or non-viable agrarian society closed. However, most agricultural societies justify their existence, were the impetus for the further development of the agrarian sphere provinces Dnieper Ukraine.

Thus, in the post-reform period one method rise of agriculture was the agrarian societies. They were various on types and forms of the activities. Agricultural associations contributed to raising the culture of agriculture and modernization of society as a whole.

1. Адрес-календарь сельскохозйственных обществ за 1911 год / Под ред. В. В. Морачевского. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 434 с.
2. Адрес-календарь сельскохозйственных обществ за 1904 год / Департамент Земледелия. – СПб. : Тип. И. Д. Сыгина, 1904. – 280 с.
3. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1855-1905 гг.): монография. В 2 т. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Т.2. – Х. : Репринтное издание, 1993. – 680 с.
4. Венгер Н. В. Российский националистический дискурс и меннонитское этническое предпринимательство / Н. В. Венгер // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Сер. : Історія. – Вип. 49. – 2014. – С. 40-57.
5. Веселовский Б. История земства за 40 лет. В 2 т. / Б. Веселовский. – Т. 1. – СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1909. – 724 с.
6. Вільчинська Д. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Київському політехнічному інституті імені імператора Олександра II (1898-1917 рр.) : дис. ... канд. с/г. наук : 06.04.01 / Д. В. Вільчинська; Нац. с/г бібліотека, 2012. – 17 с.
7. Глебов А. В. Сельскохозйственные общества / А. В. Глебов. – СПб. : Тип. В.Ф.Киршбаума, 1913. – 48 с.
8. Горденко С. І. Наукова, педагогічна та громадська діяльність професора А. Є. Зайкевича (др. пол. XIX – 1931 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / С. І. Горденко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т.-Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.
9. Гудман В. К. Подольский адрес-календарь/ В. К. Гудман. – Камянец-Подольский: б. и., 1895. – 164 с.
10. Єпик Л. І. К. А. Мацієвич – державний і громадсько-політичний діяч: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. І. Єпик ; Інститут історії України. – К., 2009. – 20 с.
11. Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства Государственных имуществ. В 55 т. / Департамент Земледелия. – СПб., 1888.
12. Колісник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918 рр.) / В. Колісник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 160 с.
13. Краткий очерк деятельности сельскохозйственных обществ за 1907 год. – СПб. : Тип. И. И. Мамонтова , 1908. – 68 с.
14. Материалы для статистики России. Вып. III. – СПб. : Тип. И. Д. Сыгина, 1861. – 340 с.
15. Местный агрономический персонал. – СПб. : Тип. В.Ф.Киршбаума, 1911. – 242 с.
16. Миронов Б. А. Социальная история России периода Империи. – В 2 т. / Б. А. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 583 с.
17. Осадчий Т. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозйственной промышленности за 25 лет (1876-1901 гг.) / Т. Осадчий. – К. : Изд-во КОСХ, 1901. – 96 с.
18. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 г. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1912. – 96 с.
19. Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозйственной промышленности за 1914 год / Сост. В. Вишнеvский. – Винница: Подольский хозяин, 1915. – 78 с.
20. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / А. О. Пантелеймоненко; Київ. ун-т ім.Т. Шевченка. – К.,1994. – 20 с.
21. Сборник сведений по Департаменту Земледелия. Вып. III / Департамент Земледелия. – СПб.:, 1881. – 380 с.
22. Сельское и лесное хозяйство России. – СПб. : Тип. В. С. Балашова, 1893. – 647 с.
23. Сельскохозйственные общества // Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А., Ефрона И. А. – Т. XXIX. – СПб., 1900. – С. 414-419.
24. Сосновский М. Полтавское сельскохозйственное общество (1865-1895) / М. Сосновский. – Полтава, 1897. – 400 с.
25. Степанский А. Д. Общественные организации в России на рубеже XIX-XX вв. / А. Д. Степанский. – М. : Наука, 1982. – 94 с.

26. Труды Совещания инспекторов сельского хозяйства, Уполномоченных по с/х части и Правительственных агрономов, состоявшееся при Департаменте Земледелия 9-21 февраля 1910 года. – СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1911. – 184 с.
27. Труды I съезда сельских хозяев Подольской губернии в Проскурове в 1896г. – К. : Тип. КОСХ, 1897. – 220 с.
28. Труды Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год. – Х.: Тип. Губ. земства, 1913. – 124 с.
29. Успехи крестьянского хозяйства в России / Под ред. В. В. Морачевского – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 56 с.
30. Шевченко Е. П. Что собой представляют наши сельскохозяйственные общества / Е. П. Шевченко. – Чернигов : Тип. Губ. земства, 1913. – 80 с.
31. Энгельгард А. Н. Письма из деревни / А. Н. Энгельгард. – М. : Соцэкгиз, 1953. – 460 с.
32. Энкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Энкен. – Полтава : Изд-во Полтавского с/х общества, 1912. – 52 с.
33. Хозяин [сельскохозяйственный и экономический журнал]. – СПб., 1894-1905.
34. Хуторянин [журнал Полтавского общества сельского хозяйства]. – 1897-1912.
35. Южное хозяйство [журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства]. – 1912.
36. Южнорусская сельскохозяйственная газета: [периодическое издание Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности]. – 1900-1904.
37. Державний архів Житомирської області (ДАЖО)
38. Державний архів Харківської області (ДАХО)
39. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДАУ)
40. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
41. Davies J. The Russian Technical Society and the reconstruction of entrepreneurial culture in late imperial Russia (1866-1917) / J. Davies. – Brown University, 2007. – 280 p.

УДК 94(474) «18/19» : 323.15 : 008(477)

В. В. Македон

Одеський державний університет внутрішніх справ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ (ЛИТОВЦІВ, ЛАТИШІВ ТА ЕСТОНЦІВ) В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД

Стаття присвячена дослідженню діяльності національно-культурних товариств прибалтійських народів у громадському та культурному житті Одеси на початку ХХ століття. Визначені етапи, напрямки діяльності (національна консолідація, взаємодопомога) та особовий склад цих об'єднань. Стаття ґрунтується на матеріалах документів з фондів Державного архіву Одеської області та преси

Ключові слова: Одеса, народи Прибалтики, національно-культурні об'єднання.

Статья посвящена исследованию деятельности национально-культурных обществ в общественной и культурной жизни Одессы в начале ХХ века. Определены этапы, направления деятельности (национальная консолидация, взаимопомощь) и персональный состав этих объединений. Статья основана на материалах документов из фондов Государственного архива Одесской области и прессы

Ключевые слова: Одесса, народы Прибалтики, национально-культурные объединения.

This article is devoted to studying the activities of national-cultural associations of the Baltic peoples in Odessa early XX centuries. The author identified stages, directions (national unity and mutual assistance) and membership of these associations. The article is based on documents from the State Archives of Odesa region and the press.

Key words: Odesa, Baltic peoples, national-cultural associations.

Поліетнічна історія Одеси в останні десятиліття суттєво збагатилася новими дослідженнями. Проте у поле зору дослідників здебільшого потрапляють великі національні спільноти міста. Однак більш-менш помітне значення в різних галузях життя Одеси мали нечисленні народи. До них належить і сегмент одеського населення з числа представників прибалтійських народів (латиші, литовці, естонці).

Сьогодні можна говорити про відродження своєрідної балто-чорноморської геополітичної осі. Прибалтика, як і Польща, є локомотивами євроінтеграції України. Одеса в цих процесах посідає далеко не останню роль. Символічним є відкриття в Одесі почесних консульств Литви та Латвії. Все це актуалізує питання про історичні коріння прибалтійських народів в Одесі.

У загальних роботах з історії Одеси ми не знайдемо згадок про «прибалтійський слід» в історії міста. Перша, і фактично єдина, спроба концептуалізації одного з аспектів цієї теми припадає на 1920-ті роки. Одна з комісій Одеського Істпарту запропонувала схему збирання матеріалів про участь литовців в революційному русі Одеси, фактично – періодизацію литовської консолідації у місті: 1 період (1888-1902 рр.) – масова організація литовців в Одесі, що прибули з Литви; 2 період (1903-1905 рр.) – зародження студентських соціалістичних груп, участь литовців у робітничих гуртках; 3 період (1906-1910 рр.) – об'єднання в культурно-просвітніх організаціях, зародження політичних груп; 4 період (1911-1916 рр.) – зародження кооперативного руху; 5 період (1917-1921 рр.) – участь у революції [12, ф. 2, оп. 1, спр. 1409, арк. 73]. Тож враховуючи недостатній рівень вивчення історії проживання вихідців із Прибалтики в Одесі, ставимо на меті дослідження діяльності національно-культурних товариств литовців, латишів та естонців в місті на початку ХХ ст., а також висвітлення деяких загальних аспектів їх перебування у Південній Пальмірі.

© Македон В. В., 2015

З метою досягнення поставленої мети нами використано такі методи дослідження: системно-структурний – для розгляду об'єкту як цілісної системи; історичний та логічний – для вивчення процесу накопичення історичних знань; типологічний – для побудови типологічної схеми вивчення історичних фактів, розгляду їх значення, взаємозв'язку та часу появи; порівняльно-історичний – для виявлення загальних та особливих рис в історії об'єднань; класифікації, формалізації та генералізації – для виявлення особливостей внутрішньої структури об'єднань; біографічний.

Джерельна база статті складається з актових документів 2 фонду Державного архіву Одеської області – «Канцелярія Одеського градоначальника». Специфікою документів є те, що вони утворились в результаті діловодства міської та губернської влади, тобто фіксують взаємини товариств з адміністраціями. Таким чином, вони лише певною мірою відображають внутрішню історію проживання прибалтійських народів в Одесі. Преса доповнює актові діловодні джерела, хоча і поступається за рівнем достовірності. До унікальних джерел належать мемуари литовського громадсько-політичного діяча, більшовика Смойжиса, що зберігаються в архіві. Подібних спогадів діячів національно-культурних товариств Одеси збереглося вкрай мало.

Корені прибалтійської присутності в Українському Причорномор'ї сягають пізнього середньовіччя, доби Великого князівства Литовського, князювання Ольгерда та Вітовта. Після перемоги литовсько-білорусько-українського війська над татарами у битві на Синіх Водах 1362 р. для Великого Князівства Литовського відкрились шляхи для колонізації Північно-Західного Причорномор'я. Ще до битви тут вели колонізаційну діяльність представники прибалтійського шляхетського роду Коріятовичів. Наприкінці XIV – на початку XV ст. під управління Гедиміновичів перейшло татарське місто Хаджибей, що розташовувалося на місці сучасної Одеси. Ми не маємо точних даних про чисельність прибалтійського субстрату серед населення Хаджибею, але його наявність тут є цілком можливою.

Знову прибалти «виринають» в історії Одеси вже в російсько-імперський період. Перші більш-менш достовірні дані про чисельність та склад прибалтійського населення у місті ми отримуємо з результатів міського перепису Одеси 1892 р. та – значно детальніше – першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Нагадаємо, що йдеться про визначення національності за рідною мовою та релігією. Згідно з першим з переписів у 1892 р. в Одесі мешкали 238 литовців (215 чоловіків та 23 жінки) та 142 латишів (112 чоловіків та 30 жінок). Про естонців відомостей немає, оскільки вони були дуже нечисленною групою.

Дані перепису 1897 р. показали зростання чисельності цих етносів (втім вірогідним є й те, що мав місце факт проведення більш досконалого перепису). Отже, кількість литовців та латишів в Одесі була майже однакова: 396 литовців та 394 латишів. Серед латишів чоловіків було більше, ніж жінок, – 327 чоловіків на 67 жінок, серед литовців це співвідношення було іншим – 314 чоловіків та 82 жінки. Серед інших національних спільнот вони посідали 13-14 місця (0,1 % від загального числа мешканців міста), випереджаючи навіть турецькомовне населення. Суттєво поступалися за кількістю своїм сусідам естонці – 213 чоловіків та 18 жінок. Литовці переважно мешкали у будинках, розташованих у Бульварній та Херсонській ділянках, латиші – Херсонській, естонці – Олександрівській і Херсонській. Для порівняння: у 1927 р. литовців в Одесі мешкало близько 2000 осіб, латишів – близько 200 [12, ф. 2, оп. 1, спр. 1409, арк. 53].

Перепис зафіксував і особливості професійної зайнятості одеської прибалтійської діаспори. Литовці та латиші (у переписі вони вказуються разом) були здебільшого зайняті у непромисловій сфері (213 чоловіків та 6 жінок), в обслуговуванні (184 чоловік та 47 жінок) та обробній промисловості (140 чоловіків та 3 жінки), зокрема видобувній промисловості працювало 7 чоловіків, на шляхах сполучень – 39 чоловіка, у торгівлі – 33 чоловіка та 3 жінки. Майже всі естонці працювали у непромисловій галузі (170 чоловіків та 1 жінка), в тому числі в обробній галузі – 25 чоловіків та 1 жінка, транспортній – 6 чоловіків, торгівлі – 5 чоловіків, обслуговуванні – 5 чоловіків та 6 жінок. Серед студентів Новоросійського університету траплялись поодинокі випадки навчання прибалтів. Зазначимо, що перепис зафіксував ще одну, хоча й мізерну, мовну прибалтійську спільноту – жмудську (17 чоловіків та 5 жінок).

Здебільшого представники цих народів були католиками та протестантами. Але серед литовців було 24 православних чоловіки та 5 жінок, латишів – 5 чоловіків та 2 жінки, естонців – 27 православних чоловіків та 1 жінка. Прибалти відрізнялися високим рівнем письменності.

Важливе значення для історії цих народів мала Перша світова (Велика) війна. В першу чергу, варто відзначити збільшення чисельності прибалтів за рахунок біженців. У 1914 р. до Одеси прибули 500-700 біженців [8]. Один із сучасників писав у 1917 р. про те що в Одесі мешкає від 8 до 10 тис. литовців [3]. Інший згадував навіть про 20 тис. та 20 організацій, серед них – Національна рада з християнських демократів, радикальної партії, що виникла у 1917 р. [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 1].

Попри те, що тривалий час прибалти залишалися нечисленною національною меншиною, вони відігравали помітну роль у громадському житті Одеси: наприклад, у листопаді 1905 р. литовці вітали українців під час українського мітингу [6, с. 115], наприкінці 1918 р. литовці та естонці разом з українцями брали участь в урочистостях з приводу оголошення незалежності Польщі [10, 1918, 29 жовтня].

Іноді в одеських газетах з'являлись статті про долю прибалтійських народів, авторами яких були їх провідники. Так у березні 1917 р. «Одесский листок» надрукував статтю доктора філософії П. К. Заліга, в якій він обстоював збереження єдності Латвії та Росії, але зі збереженням автономії Латвії [3]. У серпні того ж року «Одесские новости» оприлюднили телеграму одеських латвійців за підписами Вільсона, Авота, Снедзина до члена Державної думи Гольдмана та голови Виконавчого комітету Родзянко. Вони висловлювали їм підтримку та співчуття, вимагали автономії Латвії, відокремлення церкви від держави та широкого демократичного ладу [10, 1917, 25 серпня]. У такому ж дусі була витримана стаття – лист до редакції – голови Одеського латвійського товариства Д. Вільсона [11, 1917, 13 червня].

В Одесі діяли осередки литовських Соціал-демократичної та Соціал-народної партій, що збирались у приміщенні литовського товариства «Руга» на вул. Гаванній, 1 [11, 1917, 1 червня]. Також існували латиське відділення Російської соціал-революційної партії та Радикально-демократичної партії. Перше з них видавало додаток до газети латиською мовою, друге – додаток до друкованого органу «Яунайс Вардвє» [11, 1917, 29 квітня]. У травні 1917 р. латиська група місцевої організації РСДРП влаштувала на Французькому бульварі на узбережжі моря напроти Санаторного провулку загальнодоступний мітинг з промовами латишською мовою про поточний момент [11, 1917, 20 травня]. На тлі громадсько-політичної активності литовців та латишів у джерелах зовсім не помітні одеські естонці.

Головним проявом громадської діяльності прибалтійських народів в Одесі, що, власне, і підготувало сплеск активності 1914-1918 років, була діяльність національно-культурних товариств. Першим розпочало своє існування з 1903 р. Латиське громадське зібрання на вулиці Гаванній, 1. У джерелах є згадка про те, що цьому товариству передувало співоче товариство на вулиці Кузнечній, 13. На Зібрання воно було перейменоване у 1906 р. Метою товариства проголошувалося єднання, культурний розвиток та сприяння покращенню матеріального стану своїх членів, відкриття бібліотеки, книгарень, шкіл, хорів, проведення лекцій, виписка газет. Членами зібрання могли обиратися особи не молодше 18 років за винятком нижчих військових чинів, вихованців нижчих та середніх навчальних закладів та обмежених у правах по суду. Особи жіночої статі допускались як постійні відвідувачі з оплатою членського внеску, але без права голосу у справах зібрання. Члени зібрання поділялись на почесних та дійсних. Гостями товариства могли бути особи різних національностей не молодше 18 років. Зібрання відбувались за присутності не менше 1/3 його членів. На зібрання допускались жінки. Всіма справами завідувала Рада з 9 членів та кандидатів, що обиралася щорічно.

Головами товариства були Ян Андрійович Козак, Адольф Гуго Юрійович Авот (тричі), Рейгольд Індрикович Рейнфельдт, Карл Андрійович Каулін, Теодор Андрійович Озолін; товаришами голови були Ян Карлович Блюм, Т. Озолін, Христофор Іванович Зустер, Іоган Вільгельмович Багон, Павло Варфоломійович Штейніт, Едуард Петрович Синут; секретарями – Вільгельм Карлович Матисон, І. Багон, Т. Озолін, П. Штейніт. Скарбниками – Х. Зустер, Андрій Янович Кнут, В. Матисон, Фриц

Фрицович Лагздин, Іван Михайлович Марцинкевич.

Таким чином, найдіяльнішими членами, керівним ядром зібрання були А. Авот, Т. Озолін, Х. Зустер, В. Матисон. Окрім них членами Ради товариства були селяни Петро Петрович Предит, Едуард Петрович Бауман, Андрій Петрович Дрейман, Петро Іванович Заліт, Карл Іванович Стендер, Карл Іванович Струберг, Август Кришевич Путнін, Мартин Якович Балкит, Іван Петрович Драбанський, Ян Петрович Макул, Рейн Юрійович Пуренін, Ян Янович Кадик, Казимир Антонович Мочульський, Микола Андрійович Мадернек, Карл Андрійович Паегліт, Карл Андрійович Каулін, Фріц Янович Судрабс, К.Ф. Шанцберг, Август Карлович Леїн, К. Лепик, Яків Іванович Рунс, Андрій Янович Круче, Ернст Іванович Страдс, Андрій Юрійович Лапса, Герміна Іванівна Лепшик, Юлій Озолін, Карл Баллод, Карл Рукман, А. де Фриз, Отто Петрович Красевський, Вольдемар Юрійович Авот, Фріц Юрійович Суйт, Карл Йосифович Олев, Олександр Вангоф, П. Брумель, Каспар Нормець.

На 1 березня 1908 р. у товаристві нараховувалося 142 особи. Проте, як і у більшості товариств, існувала проблема регулярної сплати членських внесків, або, інакше кажучи, присутність недіяльних, «паперових» членів, яких в даному випадку було десь половина. Свого постійного приміщення товариство не мало, тому в документах бачимо різні адреси проведення зібрання: Пушкінська, 34; Вігте, 18; Жуковського, 23; Спиридонівська, 8; будинок доктора Сігала; Грецька вулиця, 15, кв. 14; Ніжинська, 75, кв. 14; Дерibasівська, 21, кв. 11.

Попри це, товариство розгорнуло активну діяльність. З 1 березня 1907 по 1 березня 1908 р. було проведено 11 сімейно-танцювальних безкоштовних вечорів, у 1908-1909 рр. – 22 безплатних танцювальних вечори для членів зібрання у приміщеннях та три вечори на дачі. Вокально-танцювальні вечори відбувались по суботах, неділях, святкових днях з 9 годин вечора та з 23 години до 5-6 ранку, не більше 8 вечорів на місяць.

У діяльності товариства простежуються два періоди: до 1910 та після (на жаль, другий період мало задокументований). Це зумовлено закриттям товариства у 1910 р. Проте лідерам товариства вдалося врятувати його і поновити діяльність за новим статутом за прикладом «Дома польського». Фактично товариство перетворилось на клуб із забороною на карткові ігри та алкоголь. До товариства приймалися особи різного віросповідання. Його роботою керувала рада з 12 осіб та 3 кандидатів до них. У випадку закриття товариства його майно мало перейти у розпорядження Латиського просвітицького товариства у Ризі. У 1910 р. членами товариства були 62 особи. У 1910 р. було проведено 5 загальних зібрань, 40 – безкоштовних родинних і танцювальних вечірок [12, ф. 2, оп. 7, спр. 48, арк. 94].

В роки Великої війни основним напрямком діяльності товариства стало надання допомоги біженцям. На базі товариства було засновано комітет допомоги на вулиці Гаванна, 1. За два тижні допомогли 220 біженцям, яким знайшли роботу [2]. Судячи з пізніших повідомлень, саме Гаванна, 1, стала місцем постійного перебування товариства [7]. У 1919 р. лідерами комітету і, напевно, товариства були Д. Вільсон та К. Крумін [5].

Ще активнішими виявилися литовці Одеси. Смойжис згадував, що литовців в Одесі було багато. Передусім він згадував клуб «Рута», організований у 1903 р. литовською інтелігенцією, що вийшла з селянського середовища. Працювали у ньому головним чином клерикали, робітників не було. Також він згадував Союз дівчат, до якого входило приблизно 800 осіб (по вул. Петра Великого 13), релігійні ордени Св. Магдаліни, Св. Йосифа, Св. Бригити [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 2]. Про діяльність товариства «Рута», на жаль, відомо мало. У 1908 р. відбулося кілька зібрань на вулиці Ремесленій, 10, та Спиридонівській, 8, кв. 13. Правління товариства перебувало на вулиці Князя, 12, кв. 9, що іменувалося приміщенням громадських зборів литовців «Рута». Головою ради був провізор Людвіг Осипович Жемайтис [12, ф. 2, оп. 7, спр. 275, арк. 3; 12, ф. 2, оп. 7, спр. 280, арк. 127, 160].

У 1904 р. в Одесі за прикладом Петербурзького було засноване «Товариство взаємодопомоги литовців» [12, ф. 2, оп. 1, спр. 3194, арк. 7]. Керівними органами товариства були правління та загальні збори, щороку загальним зібранням обиралися голова, скарбничий та чотири члени правління. Метою товариства проголошувалось сприяння покращенню матеріальних та моральних умов життя членів шляхом надання позик нужденним членам, сприяння їх працевлаштуванню,

допомога особам похилого віку, виховання дітей членів товариства. Дійсним членом могла бути особа до 55 років за рекомендації двох членів товариства. Почесні члени могли обиратися 2/3 голосів. Одночасний внесок складав 50 рублів. Члени, які 15 років робили внески, звільнялись від них.

На отримання піврічної позики мав право дійсний член, що був ним не менше року. Члени та їх дружини чи вдови позбавлялись позики, якщо вони вели аморальний спосіб життя. Бездітним вдовам чоловіків, які 10 років робили внески, надавали допомогу 4 рублів щомісяця. Вдови з дітьми отримували на кожного з дітей по 2 рублів на місяць до виповнення дітям 15 років. Товариство також опікувалося круглими сиротами. Після доповнення статуту у зв'язку з малозабезпеченістю литовців одноразовий внесок становив 2 рублі одноразово та 8 рублів щорічних внесків (раніше – 6 руб.).

Загальні збори товариства відбувались за адресою вулиця Рішельєвська, 20, у приміщенні училища при Римо-католицькій церкві та Петра Великого, 19, кв. 10. На початку діяльності товариство нараховувало 45 членів. Головою був Д. Блінас, скарбничим – А. Грицевич.

Сучасник-українець залишився не в захваті від першого заходу литовців щодо популяризації своєї культури у театрі «Гармонія», відзначивши брак сил у «народившейся литовской колонии» [9]. За його враженнями, «литовськість» вокально-танцювального вечору відчувалась лише у постановці 3-актної п'єси з народного побуту литовською мовою «В Америку», зіграної дружньо. Роль організатора виконував студент-литовець. Втім цей же автор писав про велику кількість публіки, мазурку. Отож теза про неуспішність заходу виглядає занадто суворою.

Після закриття товариство відновило діяльність у 1912 р. Зібрання відбулося у приміщенні Одеського «Українського клубу». За новим статутом до товариства приймалися особи литовського походження: дійсні, почесні члени, «соревнователі» та студенти. В цей час головами товариства були селянин Іван Осипович Чураєв, особистий почесний громадянин – Йосиф Іванович Авіжоніс, селянин Йосиф Олександрович Мацевич. До керівництва товариства належали секретар – провізор Казимир Францович Андрескус та касир – провізор Людвик Йосифович Жемайтис. Членами правління були селяни Вікентій Домінікович Срюбас, Антін Михайлович Стойкунас, Станіслав Францович Паувштис. Менш помітними діячами були Варвара Штароліс та Франц Кажис, Павло Друцкіс, Л. Суруда, Кіртман.

Як і у випадку з латиським товариством, на роботу литовського вплинула війна. У 1916 р. у будинку на Балківській, 197, у квартирі дійсного члена Марфи Рублевської було відкрито притулок для дітей членів товариства на чолі з католицьким священиком В. Драулялісом. У квартирі виховувалися 15 дітей віком від двох років. Відомі дев'ять матерів, які опікувалися дітьми: М. Рублевська, Елеонора Романовська, Розалія Матвешис, Антоніна Регульська, Вероніка Бімбірас, Агата Дявеніс, Саломея Бачуліс, Грасильда Пузуновська, Анна Романовська, Гайлюнас Петронелія [12, ф. 2, оп. 7, спр. 507, арк. 31]. Смойжис згадував про те, що в Одесі з'явилися до 15 тис. біженців-литовців, які зайняли цілий квартал на Балківській, мали комітет, два дитячих притулки, литовський кооператив [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 2].

У 1915 р. литовський комітет допомоги біженцям влаштував круговий збір на користь постраждалого від війни литовського населення. Одеса була поділена на сім частин, кожною з яких керував член комітету. Багато хто з жінок-волонтерів були у національних костюмах. Найбільш вагому участь у заході взяли дружина генерал-губернатора Ебелова, дружина генерал-лейтенанта Корейво, пані Аудерська, мировий суддя 28 дільниці Цакні [4].

У квітні 1917 р. литовці створили кооператив. 47 його членів внесли 3246 руб. пайового капіталу. Було зібрано 50 тис. рублів [11, 1917, 29 квітня]. У 1918 р. литовці вже мали організацію, що координувала їх дії: Одеську литовську національну раду [10, 1918, 8 вересня]. Після більшовицького перевороту латишів часто звинувачували у захопленні більшовизмом (привід – латиські стрільці). У жовтні 1918 р. голова Одеського латиського товариства Р. М. Лізпін виступив зі статтею на захист латвійського народу, в якій зокрема наголосив, що у квітні 1918 р. на загальних зборах латвійців Одеси на виборах в Одеську латвійську національну раду кандидати з більшовицькими настроями за результатами таємного голосування отримали лише 30-33 голоси

[11, 1918, 30 жовтня].

Меншу активність, що не дивно з огляду на їх нечисельність, проявили одеські естонці. Власне, знаємо лише про їхні спроби заснувати товариство, що теж свідчить про певні консолідаційні процеси. 23 травня 1912 р. селянин Естляндської губернії Олександр Якович Вангоф (Базарна вулиця, буд. 104), прапорщик запасу Едуард Іванович Мунг-Муга (вулиця Княжа, буд. 2), селянин Ліфляндської губ. Ритс Юрійович Суйт (Каретний провулок, 19) звернулися до градоначальника Одеси з проханням про затвердження Статуту Одеського естонського товариства, що мало на меті надавати членам товариства усіляку моральну та матеріальну підтримку, сприяючи культурному розвитку естонської діаспори. Районом діяльності товариства була Одеса та Одеське градоначальство. При товаристві мали бути засновані бібліотека, читальня, хор, оркестри, влаштовуватися лекції, видаватися книги та часописи. Керувати справами мало загальне зібрання та правління. Проте 27 червня 1912 р. ініціаторам було відмовлено з причини не зазначення у заяві правоздатних осіб [12, ф. 2, оп. 7, спр. 481, арк. 2-6].

Отже, незважаючи на територіальну віддаленість від Батьківщини і навіть певну «екзотичність» для Одеси, литовці та латиші змогли створити тут свою діаспору перш за все шляхом створення осередків, зокрема, національно-культурних об'єднань. На початку ХХ ст. ці громади мали деякий вплив на громадське життя Одеси. Відзначимо специфічну обставину: на відміну від багатьох національних громад, що мали видатних провідників, професорів тощо, прибалти відзначились більшою «скромністю». Очевидно значний вплив на діяльність цих громад мали священники, якщо говорити про провідників з елітарних прошарків суспільства, хоча джерела не дозволяють поки що однозначно робити такі висновки. Але історія прибалтійських товариств має стати міцною основою для повноцінного і більш активного співробітництва з одним з найважливіших та найнадійніших партнерів сучасної України – прибалтійськими державами – на шляху подолання наших спільних викликів.

Література

1. Ан Г. Автономия или зависимость / Г. Ан // Одесский листок. – 1917. – 18 марта.
2. В Латышском обществе // Одесские новости. – 1915. – 24 сентября.
3. Залит П. К. Латыши и Россия / П. К. Залит // Одесские новости. – 1917. – 4 марта.
4. Одесса – Литве // Одесские новости. – 1915. – 25 августа.
5. Одесский латышский комитет // Одесский листок. – 1919. – 29 сентября.
6. Синявський А.С. Вибрані праці. – К. : Наукова думка, 1993. – 381 с.
7. Среди латышей // Одесский листок. – 1918. – 12 января.
8. Среди литовцев // Одесский листок. – 1917. – 8 июля.
9. Сьогобочній Г. На литовском вечере / Г. Сьогобочній // Одесские новости. – 1905. – 25 января.
10. Одесские новости.
11. Одесский листок.
12. Державний архів Одеської області.

УДК 94 (477-21) «1917/1918»: 331.53-054.73

В. Ж. Попов

Міжрегіональна Академія управління персоналом

САМОСТІЙНЕ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ УПРОДОВЖ 1917–1918 рр.

У статті розглядається практика самостійного працевлаштування у містах України вимушених переселенців упродовж 1917-1918 рр. В умовах економічної кризи великого значення набувала здатність найбільш ініціативних серед біженців громадян створити власне робоче місце. Визначені основні категорії переселенців, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю, охарактеризовані сфери, у яких вони створювали робочі місця, та послуги, які вони надавали споживачам. Робиться спроба дослідити, які чинники сприяли самостійному працевлаштуванню.

Ключові слова: *індустріальні райони України, біженці, тимчасово переміщена особа, приватна ініціатива, індивідуальне підприємництво, сфера послуг.*

В статье рассматривается практика самостоятельного трудоустройства в городах Украины вынужденных переселенцев в 1917-1918 гг. В условиях экономического кризиса большое значение приобретала способность наиболее инициативных граждан среди беженцев создать собственное рабочее место. Определены основные категории переселенцев, которые занимались индивидуальной трудовой деятельностью, охарактеризованы сферы, в которых они создавали рабочие места, и услуги, которые они предоставляли потребителям. Предпринята попытка проследить, какие факторы способствовали самостоятельному трудоустройству.

Ключевые слова: *индустриальные районы Украины, беженцы, временно перемещенное лицо, частная инициатива, индивидуальное предпринимательство, сфера услуг.*

The article deals with the practice of self-employment of internally displaced persons in the Ukrainian cities in 1917-1918. During the economic crisis, the ability of the most enterprising citizens among the refugees to create their own workplace became the most important. The main categories of IDPs which were self-employed are identified; the sectors where they create jobs and the services they provided to consumers are characterized. An attempt to trace the factors that contributed to the self-employment is made.

Key words: *the industrial regions of Ukraine, the refugees, internally displaced person (IDP), the private initiative, individual entrepreneurship, services sector.*

У промислових районах України в період завершення Першої світової війни проблема самостійної зайнятості набувала виняткової актуальності внаслідок того, що велика промисловість перебувала в занепаді, що призвело до збільшення безробіття. Найбільш уразливими у цьому сенсі були люди, які внаслідок бойових дій були змушені залишити місце постійного проживання. Таким чином, при об'єктивному обмеженні ролі держави в економіці, у цих складних умовах дістала подальшого розвитку здатність окремих верств суспільства до самостійної організації та індивідуальна трудова діяльність як її найважливіший прояв.

Певні аспекти, пов'язані зі змінами у соціально-класовій структурі українського суспільства в цей період, розглядаються С. В. Кульчицьким [7]. Труднощі, які повинні були долати в умовах кризи представники творчих професій, висвітлюються у збірнику «Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр.» [5]. Процеси у робітничому середовищі аналізує у своїй монографії О. П. Реєнт [10]. Окремих сюжетів, пов'язаних із долею біженців та вимушених переселенців у цей час, торкаються автори «Нарисів історії Української революції» [8, 9]. Про це також згадує у своєму дослідженні В. Ф. Солдатенко [11]. У цілому визначена проблема ще не була предметом уваги науковців.

© Попов В. Ж., 2015

Метою пропонованої статті є розгляд практики самостійного працевлаштування представників евакуйованого населення у великих містах та селищах міського типу в інших регіонах України впродовж 1917-1918 рр. Для досягнення поставленої мети в статті передбачається реалізація таких завдань:

- проаналізувати специфічні особливості індивідуальної трудової діяльності різних категорій біженців;
- вивчити основні сфери реалізації практики самостійного працевлаштування переміщених осіб;
- охарактеризувати соціальний склад громадян, що створювали власне робоче місце.

За способами заробляння на хліб працездатне населення, яке опинилося за межами постійного місця мешкання, ділилося на певні групи. Велику групу представляли переселенці, які володіли необхідною професією, особливо якщо в їх особистому розпорядженні були засоби виробництва. До цієї категорії, зокрема, належали ремісники різних спеціальностей, які влітку 1918 р. «заробляли, звичайно, величезні гроші» [22, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 79, 79 зв.]. Це стосувалося, передусім, ремісників, які «працювали своїми інструментами і з своєї сировини» [3, с. 287]. Стикаючись із дефіцитом замовлень, фахівці старанно вишукували клієнтів. Газети того часу рясніли оголошеннями на кшталт «кравець з Петербургу шукає роботу вдома» [14, 16 червня 1918 р.].

Фахівці у відповідних сферах діяльності чутливо реагували на суспільні потреби і своєчасно пропонували свої послуги. Протягом 1917 р. люди, які мали гроші, активізували свою діяльність на ринку нерухомості [2, с. 226]. Коли почалося активне будівництво української державності, вихідці із західних земель України оприлюднювали такі оголошення: «На українську мову і назад перекладаю всілякі ділові папери, листи, прохання, статті, книги та інше» [18, 30 квітня 1918 р.]. В умовах наростання хаосу в країні, актуальним стало бажання людей зазирнути у власне майбутнє. Дізнатися про свою подальшу долю таким людям пропонував «відомий окультист В. Д. Ф.», редактор журналу «Питання хіромантії та гіпнотизму», що приїхав до України після п'ятнадцяти років безперервної практики у Москві [18, 3 листопада 1918 р.].

Працювати за фахом вдавалося деяким лікарям. Один із домовласників Маріуполя повідомляв органи місцевого самоврядування, що у нього знімала кімнату біженка Р. Брюн із немовлям, яка займалася приватною медичною практикою [19, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 5, арк. 45]. Промовистою виглядала доля доктора Д. Г. Махліна, який внаслідок німецької окупації Волині був евакуйований до Бахмута. Тут він обслуговував робітників професійних спілок поліграфістів, металістів, заводу Фарке та інших, причому надавав допомогу тим, хто її потребував, «на першу вимогу, і робив це завжди безкоштовно». Махлін обіймав посади лікаря холерного барака, лікаря заміської ділянки «Землянки», лікаря приймального спокою, чергового лікаря першої Радянської лікарні. Проте він жив у крайніх злиднях, про що повідомив у свою профспілку. На всю сім'ю в нього залишилося «всього десять рушників і п'ять пар брюк», причому парусинові штани йому видали в період перебування на фронті [19, ф. Р- 1527, оп. 2, спр. 15, арк. 340, 341, 343].

Мали нагоду заробити люди, які надавали всілякі послуги, зокрема відкривали пункти громадського харчування. У Харкові 1918 р. Р. І. Хасін та А. І. Мархасін – інвалід та військовополонений, на утриманні яких знаходилися старі батьки та сім дітей, на останні заощадження за допомогою родичів відкрили їдальню «Шампань», де, окрім них, отримали роботу три офіціантки та кухар. Їдальня функціонувала у двох кімнатах площею шістнадцять квадратних метрів кожна [21, ф. Р-202, оп. 1, спр. 18, арк. 24, 24 зв.]. Іноді біженці для вирішення проблеми харчування об'єднувалися між собою. Київській студентці знайома розповіла, що її сестра та племінниці разом із кількома квартирантами найняли кухаря, узяли на себе завідування господарством і годували таким чином кілька десятків родин [4, с. 239].

За допомогою антрепренерів або з власної ініціативи, заробляли на хліб митці – актори, співаки, музиканти, циркачі тощо. Влітку 1918 р. у Харкові виступав перед прихильниками свого таланту письменник О. М. Толстой [18, 9–11 серпня 1918 р.]. Цікавий епізод зафіксував у своїх мемуарах В. Г. Іванов, який супроводжував у листопаді-грудні 1918 р. потяг із пораненими. На одній станції

до їхнього вагону увійшов молодик «якоїсь незвичайної зовнішності», привернувши загальну увагу. Це був представник відомої циркової династії дресирувальників Анатолій Дуров. «Мов нічого не трапилося, він здійснював турне, перевозючи з собою цирк у декількох товарних вагонах, тоді як одній людині було дуже важко проїхати. Війна й анархія, а він говорив про успіх і повні зали» [20, ф. 5881, оп. 2, спр. 363, арк. 94].

В Україні надовго влаштувався О. М. Вертинський, який користувався популярністю та мав скандальну репутацію. Він отримав звання «символу занепаду, грядущої духовної реакції» [14, 10 січня 1918 р.]. Проте співак і композитор багато їздив, виступаючи не тільки у великих містах. У вересні 1918 р. його гастрольний графік дійшов до Юзівки. Концерт відбувся 9 вересня 1918 р. у приміщенні театру «Сатурн» [16, 13 вересня 1918 р.].

Влітку 1918 р. у Харкові дала три концерти співачка Іза Кремер. У театрі, попри червень, було холодно, незатишно, концерт почався на годину пізніше встановленого часу. Талановита артистка зуміла «оволодіти увагою натовпу, який наповнив величезний театр» [18, 5 червня 1918 р.].

Набагато більш складним було вирішення питання про працевлаштування для тих груп людей, які втратили колишню роботу й при цьому володіли професіями, які не відповідали вимогам часу, або взагалі не мали професії.

Інтелігенцію, що опинилася у невеликих містах, рятувала близькість землі. Для тимчасових мешканців Чугуєва, що колись належали до інтелігентних професій – учителів, лікарів та ін. – стали звичними польові роботи у місцевих маєтках. Вони працювали за 15–20 карбованців на добу, одержували продукти у самій економії, найняли артілью куховарку і харчувалися «смачно та ситно, удосталь, що не завжди буває тепер удома» [17, 8 вересня 1919 р.].

Ситуацію, у якій опинилися представники раніше привілейованих верств, зафіксував газетний фейлетон. В одному з будинків Харкова випадково зішлись троє осіб, які розповіли про свою долю. Нянька, що працювала у домі, раніше навчалася у медичному інституті та була «вільним художником» Петроградської консерваторії. Дама, яка принесла черевики з ремонту, ще не так давно була дружиною генерала. Чоловік у френчі, що приніс квитанцію з дров'яного складу, до революції був капітаном другого рангу [18, 5 вересня 1918 р.].

Уміння пристосовуватись до умов існування продемонструвала студентська молодь. У серпні 1918 р. студенти Київського політехнічного інституту узяли в оренду готель «Пушкінський» і вже від себе зайняли добовим здаванням кімнат у піднаймання [22, ф. 5, оп. 1, спр. 53, арк. 184.]. В. Кравченко згадував, як разом із однокурсниками організував пересувну перукарню. Вона мала широку популярність, біля неї навіть збиралися черги клієнтів. Працюючи на умовах натуральної оплати, студенти часто приносили додому досить багато хліба, сала, «ярини» [6, с. 18]. Молоді доводилося «здобувати шматок хліба розпилюванням дров та іншими важкими роботами» [20, ф. 5881, оп. 2, спр. 535, арк. 22]. У Харкові напередодні нового 1918 р. з'явився ще один шлях для заробітку – заготівля та продаж новорічних ялинок: «нівечать цілі сосни і продають на базарі і вулицях міста по три та п'ять карбованців за ялинку. Дужче всього рубають біженці: возять на санках і гринджолах, волочать і носять на плечах» [15, 23 грудня 1917 р.].

Популярним і дуже поширеним в умовах повного розвалу колишніх служб видом платної послуги стала доставка поштової кореспонденції та інших приватних вантажів у різні куточки країни та навіть за кордон. Тоді як В. І. Вернадський скаржився, що посилок не приймають вже два тижні [1, с. 129], на шпальтах газет того часу зустрічалися оголошення на кшталт: «Їде до Росії студент. Ярославська, Володимирська, Костромська губернії. Прийом листів та доручень з 11 до 15 години за такою-то адресою. Оплата після виконання» [13, 19 червня 1918 р.]. Або: «Їду до Воронежа 4 жовтня, приймаю ділові листи від 10 до 3 години дня. Квартира фон Спіллера» [17, 1 жовтня 1919 р.].

Н. О.Тєффі згадувала: «З'явилися ділові пани, які снували їм одним відомими шляхами з Москви на південь і назад. Щось провозили, щось привозили. Іноді люб'язно пропонували доставити що-небудь із залишених у Петербурзі або Москві речей, відвезти гроші родичам. Дивні це були пани. Адже не для того ж вони їздили, щоб надавати нам послуги. Навіщо вони снували туди й назад, кому, по суті, служили, кого продавали? Ніхто цим серйозно не цікавився» [12, с. 398].

Література

1. Вернадський В. І. Щоденники (1917-1921) // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 9. – К. : НАНУ, 2011. – 326 с.
2. Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911-1918 роки) / упор., вступ, комент. та прим. Надії Миронець. – Дрогобич : Коло, 2012. – 288 с.
3. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. Изданный Г. В. Гессеном. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.
4. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919-1920 гг.) // Архив русской революции. Издаваемый Г. В. Гессеном. – Берлин : Слово, 1924. – Т. 15. – 345 с.
5. Історія інтелігенції Української РСР 1917–1990 рр. / АН УРСР; інститут історії, Державна історична бібліотека УРСР; укл. Л. Ю. Ступак. – К. : Б.и., 1991. – 535 с.
6. Кравченко В. Я вибрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця / В. Кравченко. Переклав з англійської мови М. Гетьман. – Торонто : Український робітник, 1948. – 493 с.
7. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.) / Інститут історії України НАН України, С. В. Кульчицький. – К. : б.в., 1994. – 141 с.
8. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Ред. кол. Під гол. В. А. Смолія. Книга 1. – К. : Наукова думка, 2011. – 388 с.
9. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Ред. кол. Під гол. В. А. Смолія. Книга 2. – К. : Наукова думка, 2012. – 462 с.
10. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917-1920 рр. / О. П. Реєнт. – К., 1996. – 265 с.
11. Солдатенко В. Ф. У вирі революції і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. в Україні) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 272 с.
12. Тэффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. – М. : Политиздат, 1991. – 445 с.: ил.
13. Возрождение (газета, Харків).
14. Вольный Юг (газета, Севастополь).
15. Нова громада (газета, Харків).
16. Новая Донецкая мысль (газета, Юзівка).
17. Родина (газета, Харків).
18. Южный край (газета, Харків).
19. Державний архів Донецької області.
20. Державний архів Російської Федерації.
21. Державний архів Харківської області.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

УДК 94(477.54-21)«1914/1916»:394

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВЕЛИКЕ МІСТО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА І ХАРКІВЦІ

У статті доводиться, як призов в діючу армію, поява біженців, евакуйованих, військовополонених, кримінальних елементів, зростання цін, зміни заробітної плати, дії муніципальної влади Харкова вплинули на зміну психологічного стану населення. Вони викликали розмивання ядра постійних міських мешканців, породили недовіру до іноземців, анонімні доноси, допустимість соціальної зрівнялівки, ущільнення умов проживання, насильства, сподівання на можливість з боку владних інституцій організувати централізоване забезпечення всім необхідним.

Ключові слова: міські мешканці, велике місто, повсякденне життя, солдати, евакуйовані, іноземці.

В статье доказывается, как призыв в действующую армию, появление беженцев, эвакуированных, военнопленных, криминальных элементов, рост цен, изменения заработной платы, действия муниципальной власти Харькова влияли на изменение психологического состояния населения. Они вызвали размывание ядра постоянных городских жителей, породили недоверие к иностранцам, анонимные доносы, допустимость социальной уравниловки, стеснение условий проживания, насилия, надежды на возможность со стороны властных институций организовать централизованное обеспечение всем необходимым.

Ключевые слова: городские жители, большой город, повседневная жизнь, солдаты, эвакуированные, иностранцы.

The article argues as a call-up to the army, the emergence of refugees, evacuated, prisoners of war, criminal elements, price increases, changes in wages, the measures of the Kharkiv municipal authorities have influenced to change of the psychological state of the population. All this events have caused for the erosion of a permanent urban residents core, have generated distrust to foreigners, anonymous denunciations, social equalization, cramped living conditions, violence, hope for the possibility by the authorities to organize a centralized provision of all that necessary for the life.

Key words: city dwellers, city, everyday life, soldiers, evacuated, foreigners.

Перша світова війна, справедливо названа Великою, стала точкою відліку, з якої бере початок політичне ХХ ст. Пам'ять полеглих на її фронтах вшановують політичні лідери і рядові громадяни європейських країн. Літературу минулого століття неможливо уявити без книг Е. Хемінгуей,

Е.-М. Ремарка, Р. Олдінгтона, присвячених подіям 1914-1918 рр. В Україні всебічне дослідження Національно-демократичної революції 1917-1920 рр. підводить наукову думку до необхідності глибше придивитись до Великої війни, під час якої визріло багато із тих суспільних явищ, що проявилися в роки визвольних змагань, у радянську добу. Особливого значення в цьому контексті набувають процеси, що відбувалися по містах підросійської частини України, які перебували у глибокому тилу. На їх теренах, зокрема в Харкові, сформувалися певні економічні, політичні, культурні, психологічні чинники, що обумовили темп, характер, складність усіх подальших подій.

Протягом останніх років в Україні багато зроблено в плані студіювання макроісторичних процесів періоду Першої світової війни. Вийшли друком кілька узагальнюючих фундаментальних досліджень, документальних публікацій, енциклопедичних статей, зокрема щодо військових

подій, соціально-економічного становища українських земель, політики царського уряду, біженства [1, 5, 20, 26 та ін.]. Грунтовний історіографічний огляд доробку істориків подано у статті

© Чорний Д. М., 2015

О. П. Реєнта та Б. М. Янишина [21]. Автори цих праць торкаються окремих подій в Харкові. Деякі аспекти діяльності міського самоврядування, політичного життя, функціонування закладів освіти та культури періоду війни висвітлені в «Історії міста Харкова ХХ століття», монографії з історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [7, с. 120-131; 23, с. 259, 262-265]. Ознакою сучасної історіографії стала поява публікацій, присвячених повсякденню доби війни по окремих містах. Серед них можна виділити статті О. Л. Вільшанської, Є. Ю. Джумиги, Р. Нахтігала, Д. М. Чорного [2, 4, 15, 24]. На фоні ґрунтовних досягнень у висвітленні питань повсякденного життя людей у ХІХ ст., 20-50-х рр. ХХ ст., дослідженні базових проблем історіографії, методології та методики історії повсякдення [3, 6, 11, 12, 13], відповідні урбаністичні студії, зокрема щодо Харкова доби Великої війни, перебувають на початковій стадії. Зважаючи на сказане, ми спробуємо окреслити еволюцію структури населення, умов, рівня життя мешканців, тих аспектів повсякдення, які Н. Еліас характеризує як сферу буденних подій на відміну від традиційної політичної історії [12, с. 11]. Джерельну базу нашого дослідження становлять матеріали Державного історичного архіву Харківської області, що вперше вводяться у науковий обіг, періодичної преси Харкова, а також публікації статистичних даних та документів.

У червні-липні 1914 р. Європа впритул наблизилася до точки неповернення. 17(30) липня 1914 р. у Російській імперії була оголошена загальна мобілізація, спрямована на підтримку Сербії, що зазнала нападу з боку Австро-Угорщини. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Протягом кількох наступних днів Франція, Велика Британія та інші держави були втягнуті в конфлікт. Розпочалась війна, що докорінно змінила світ.

Харків перебував далеко від зони бойових дій, але її вплив відчувався буквально в усіх сферах життя. Населення міста підтримало політичний курс імперської влади, що проявилось в патріотичних маніфестаціях, виділенні коштів для забезпечення сімей осіб, призваних до армії, поранених військових [28, 1914, 24 лютого, 25 лютого, 31 лютого, 14 авг.; 1915, 10 фебр., 4 марта]. Благодійна допомога з боку громадськості не припинялася до 1917 р., але зменшувалася через погіршення соціально-економічних умов життя мешканців міста, зміну їх ставлення до війни.

Безпосередній вплив на ситуацію в Харкові мали події на Південно-Західному фронті. У ході Галицької битви серпня-вересня 1914 р., Карпатської операції січня-квітня 1915 р. російські війська здобули кілька важливих перемог, зокрема захопили 21 серпня (3 вересня) 1914 р. Львів, а 9(22) березня 1915 р. – Перемишль, наблизилися на відстань 30 км до Ужгорода. Однак наприкінці квітня 1915 р. австрійсько-німецькі війська здійснили Горлицький прорив і до початку червня вимусили російські війська залишити територію Галичини. Наслідком цих подій стали великі людські жертви, переміщення значних мас евакуйованих, біженців, військовополонених, поповнення діючої армії новими призовниками. Усе це безпосереднім чином позначилося на житті Харкова.

Війна вимагала нових військових контингентів. Наприкінці 1915 р. з Харкова було призвано 11018 осіб, що перебували у запасі [30, Ф.19, оп. 1, спр. 251, арк. 374]. Мобілізація чоловічого населення викликала нестачу робочої сили, зокрема візників, дорожніх робітників, пекарів, чоботарів, будівельників [30, Ф. 3, оп. 287, спр. 5059¹, арк. 1, 120, 121, 206, 235, 281, 312, 386, 405], тобто зайнятих у тих сферах, які забезпечували безперебійну роботу міської інфраструктури, повсякденне життя людей. Причому мова йшла не про дефіцит допоміжних робітників, а саме кваліфікованої робочої сили, майстрів.

До Харкова розпочався приплив евакуйованих та біженців з місцевостей, охоплених війною. У липні-грудні 1915 р. Харківський реєстраційний пункт зафіксував проходження через місто 366,4 тис. біженців, з яких станом на листопад 1916 р. осіло в губернському центрі 45,9 тис. осіб – найбільший показник серед міст України [5, с. 41, 61]. І якщо перші евакуйовані належали до інтелігенції [28, 1914, 4 листопада], то згодом їх контингент суттєво змінився. У Харкові опинилася значна кількість чиновників державних установ з території Царства Польського. Вони отримували

відносно високі та стабільні виплати від держави за втрачене майно, що на тлі погіршення соціально-економічних умов викликало в корінних мешканців негативне ставлення [17, с. 124]. Іншу категорію переселенців становили робітники евакуйованих з Варшави та Риги заводів. Так, понад дві тисячі осіб заводу ВЕК опинилися в Харкові у скрутному соціально-економічному становищі через незадовільні умови праці, проживання, невиплати грошових сум [16, с. 82-84, 88; 30, Ф.3, оп. 287, спр. 5827, арк. 172-172 зв]. Як наслідок, вони стали потужним джерелом соціального напруження, а в 1917 р. – кадрів більшовицьких військових формувань. Велику групу тимчасових мешканців становили солдати, що лікувалися у шпиталях. Із затягуванням війни їхнє становище погіршилося, що впливало на психологічний стан місцевого населення. Протоієрей П. Скубачевський, представник правомонархічного руху, повідомляв своєму колезі в Петроград у серпні 1915 р.: «Поранені солдати потрапляють у шпиталі в скривавленому та обірваному одязі і після виходу зі шпиталю вдягають той самий одяг і до зарахування в армію вештаються обшарпаними, справляючи гнітюче враження на народ» [17, с. 124]. Незначну, але дуже соціально небезпечну групу прибулих склали представники кримінального світу, що тікали із районів, наближених до бойових дій. Вони суттєво ускладнили криміногенну ситуацію в місті. Зі свого боку представники поліції вдавалися до використання недозволених прийомів і методів боротьби з ними [29, 1916, 22 июня, 24 июня, 28 июня]. Містом ширилися чутки про жорстокість поліцейських чинів, висловлювалися побоювання, що такі дії поліції небезпечні, адже привчають населення сприймати насильство як буденне явище. Місцева влада, своєю чергою, намагалась уникнути розголошу, але під тиском громадської думки призначила розслідування зловживань у розшуковому відділі поліції [30, Ф.3, оп. 287, спр. 5872¹, арк. 2, 10].

У роки війни багато харків'ян вперше зіткнулися у повсякденному житті зі значною масою іноземних громадян – військовополоненими. Про масштаби їх напливу свідчать, зокрема, такі дані: протягом однієї доби 24 червня 1915 р. до міста прибуло 5 тис. осіб [30, ф. 3, оп. 287, спр. 5059¹, арк. 7]. З різною інтенсивністю вони продовжували прибувати й далі. Наприкінці вересня неподалік від Харкова знаходилося близько 17 тис. військовополонених, розміщених без належних умов утримання, охорони або навіть нагляду, продовольчого забезпечення. Вони вешталися містом та околицями у пошуках їжі, намагалися найнятися на роботи до місцевих мешканців, які, надаючи їм прихисток, користувалися працею цих людей [30, ф. 3, оп. 287, спр. 5059², арк. 433].

У результаті зазначених процесів населення Харкова суттєво зросло, змінилася його соціальна та національна структура. Так, якщо на початку ХХ ст. середньорічний приріст населення становив близько 4,4 тис. осіб, то за неповні два роки війни кількість жителів зросла на 33,3 тис. [25, с. 48-49; 7, с. 7-8; 9, с. 11]. Серед мешканців суттєво зросла кількість і частка євреїв, поляків, латишів. Так, якщо в 1897 р. латишів та литовців (разом) у Харкові нараховувалося 99 осіб, то станом на 1920 р. латиська діаспора становила понад 3,7 тис. осіб [19, с. 208-209, 272-273; 14, с. 12; 22, с. 67].

Війна вплинула на міжнаціональні стосунки, спровокувала поширення настроїв національної нетерпимості перш за все щодо німців та поляків. Так, у громадських місцях мешканці міста затримували осіб, що розмовляли німецькою мовою. У повсякденну практику увійшли анонімні доноси про шпигунство, шкідницьку діяльність осіб із німецькими прізвищами [30, Ф. 3, оп. 287, спр. 5164, арк. 3-3 зв; спр. 5828, арк. 34, 128, 129, 132, 134 та ін.]. Породження атмосфери недовіри, підозрливості відносно іноземців, вважаємо, негативно вплинуло на свідомість городян, полегшивши у радянські часи сприйняття людьми масових кампаній із пошуків «іноземних шпигунів», «ворогів народу».

Зростання кількості тих, хто проживає в місті і потребує задоволення мінімальних життєвих потреб, викликало перерозподіл міського бюджету в бік збільшення витрат на соціальну допомогу. Протягом 1914-1916 рр. видатки міста зросли із 6,9 до 10 млн. руб., або на 40 %. Такі темпи приросту були досягнуті за п'ять передвоєнних років [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 401 зв; 27, 1913, № 5, с. 127-128; 28, 1914, 31 окт.; 1915, 10 окт., 20 дек.]. За мирних часів ці кошти могли бути використані для розвитку міста. Але в 1915-1916 рр. міське самоврядування змушене було

перш за все організувати магазини, продовольчі склади, хлібопекарні, закупувати предмети першої необхідності, забезпечувати прожитковий мінімум сім'ям військових та тих, хто загинув на війні. Таким родинам надавалися продовольчі пайки, грошова допомога, яка дорівнювала половині заробітної плати годувальника. Зростала благодійна допомога з боку громадянського суспільства, зокрема новоствореного Товариства з піклування про дітей осіб, призваних на військову службу. Працювала в місті і спеціальна виконавча комісія міської думи із забезпечення сімей запасних, що були мобілізовані до діючої армії. Щомісячні продовольчі пайки в Харкові становили 27,8 кг житнього борошна, 4,1 кг круп, 0,4 кг олії, 1,64 кг солі. У цілому допомога міста сім'ям призваних становила в 1915 р. щонайменше 464,8 тис. руб. – майже 6 % бюджету Харкова. На харчування та утримання біженців місто витрачало від 203,8 тис. руб. до 277 тис. руб. щомісяця тільки у січні-травні 1916 р. Крім того, у школах Харкова з осені 1915 р. утримувалися щонайменше 30 додаткових класів з 1,5 тис. учнями – дітьми біженців [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 86 зв, 89 зв, 304, 374, 412].

У 1915-1916 рр. істотно зросло навантаження на міський транспорт, який мав забезпечувати більші обсяги перевезень продовольчих вантажів, палива, пасажирів у середині міста. Ці обставини нашарувалися на вичерпання запасів продовольства в губернії через закупівлі провіанту для діючої армії. У результаті мешканці Харкова зіткнулися зі зростанням цін на продукти харчування. Між липнем 1914 р. – квітнем 1916 р. житній хліб подорожчав на 2 коп. (на 67 %), свинина – на 5 коп. (26 %), сало свіже солоне – на 15 коп. (60 %), молоко – на 8 коп. (67 %), картопля – на 40 коп. (100 %). Наприкінці 1916 р. – на початку 1917 р. зростання цін пришвидшилося. На ринку хліб коштував на 166 %, свинина – на 532 %, сало – на 620 %, молоко і картопля – на 400 % дорожче, ніж перед війною [27, 1917, № 1-3, с. 79]. Новими явищами повсякденного життя стали встановлення такси на продукти харчування в 1915 р., запровадження карток на цукор, сіль, гас влітку-восени 1916 р., хліб та борошно – на початку 1917 р.

У повсякдення мешканців міста увійшли транспортні проблеми. На вулицях поменшало візників, чого неможливо було уявити в передвоєнний період [25, с. 194-195]. Із більшими інтервалами стали ходити трамваї, адже неможливість відремонтувати вагони призвела до того, що з 90 наявних в ходу щодня було 60 вагонів [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 269]. Посилювалася негативна динаміка у будівельній галузі. Так, у 1915 р. Технічним відділом Міської управи було видано втричі менше дозволів на зведення споруд як житлового, так і господарського призначення, ніж у 1913 р. [27, 1913, № 3, с. 252; 29, 1913, 3 янв.; 28, 1915, 6 ноября]. Якщо в 1912-1916 рр. кількість квартир у місті щорічно зростала в середньому на 1502, то протягом наступного року – на 1437 [9, с. 58; 18, с. 14]. Прибуття біженців та евакуйованих призвело до погіршення житлових умов у частині районів. Так, на одне забудоване домоволодіння на території третьої та четвертої поліцейських дільниць кількість жителів у 1916 р. зросла в середньому на 7-8 осіб. Харків виходив із кризової ситуації завдяки тому, що відсоток квартир, які залишалися не зайнятими у передвоєнний час, зменшився з 4 до 1,4 [9, с. 58-59]. Але у віддалених від центру районах відбувалося надзвичайно інтенсивне скупчення населення [9, с. 60]. Проте слід зазначити, що попри зростання щільності населення, санітарно-гігієнічні умови життя у Харкові катастрофічно не погіршилися. Приміром, у місті відбувалось постійне зростання споживання води через міський водогін: якщо в 1912 р. воно вимірювалося у кількості 163,3 млн. відер, то 1916 р. становило 347,9 млн. відер, або у 2,1 рази більше, ніж напередодні війни [10, с. 48; 27, 1913, № 3, с. 242].

Заробітна плата постійних жителів Харкова – фактор, який визначає не лише рівень життя, але впливає на весь комплекс повсякдення городян, зазнала в роки війни суттєвих змін. Особливо помітно це на прикладі найнижчих верств населення. Улітку 1914 р. поденний заробіток одного робітника коливався від 1,1 (у некваліфікованих працівників) до 2,5 руб. (візників), зокрема у будівельників – 1,75 руб., слюсарів – 1,7 руб. [27, 1917, №1-3, с. 179]. Навесні 1916 р. діапазон зарплат становив 1,2-3 руб., зокрема у кваліфікованих робітників – ковалів, слюсарів – 2,75 руб. на день. На початку 1917 р. денний заробіток коливався від 4 до 6 руб., зокрема у представників більшості кваліфікованих професій – 5 руб. Таким чином, зростання становило 263 % для категорії

некваліфікованих робітників, 194 % – кваліфікованих та 140 % – візників, що не покривало зростання цін на продукти харчування, та водночас не забезпечувало належних умов існування кваліфікованих робітників та тих, хто забезпечував транспортні послуги. На великих промислових підприємствах ситуація була не кращою. Так, на ХПЗ у 1913/1914 – 1915/1916 рр. середній заробіток зріс із 1,95 до 2,62 руб. на день, або на 30%, зокрема у кваліфікованих робітників на 45-140 %, а в чорноробів – на 70-100 %. Така тенденція у сфері оплати праці нівелювала фахових робітників із чорноробами, породила в 1917 р. завишені вимоги з боку останніх щодо оплати їх праці [8, с. 354]. Вважаємо, ці явища не могли не породити у кваліфікованих робітників апатію, нехтування працею, входження у повсякденну свідомість хибного уявлення: віри у зрівнялівку щодо оплати праці радянської доби.

Таким чином, події Першої світової війни стали відправною точкою до змін чисельності, соціальної та національної структури населення Харкова, які, своєю чергою, обумовили зрушення в повсякденному житті. Призов чоловіків у діючу армію, поява біженців, евакуйованих почали розмивати ядро міських мешканців. Відбулася зміна психологічного стану населення. Руйнівного впливу на настрої харків'ян завдали такі явища, як зростання цін; зміни заробітної плати, які не завжди відповідали кваліфікації працюючих та абсолютно не відповідали зростанню вартості продуктів споживання. Соціальні виплати, зокрема великій кількості утриманців серед евакуйованих, переобтяжували бюджет Харкова, породжували відчуття соціальної несправедливості. Навантаження на муніципальний бюджет значно зросло, що не дозволяло підтримувати на належному рівні комунальне господарство, крім водопостачання. У роки війни на повсякденному рівні почало формуватися підґрунтя для розквіту надалі таких явищ, як недовіра до іноземців та іноземного, анонімні доноси, допустимість соціальної зрівнялівки, ущільнених умов проживання, насильства (в обох варіантах – як з боку влади, так і з боку робітників для захисту своїх прав), сподівань на можливість з боку владних інституцій (однаково – місцевих чи державних) організувати централізоване забезпечення всім необхідним.

Література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.1: Історичні нариси. – К. : ТОВ Вид-во «Кліо», 2014. – 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень. – К. : ТОВ Вид-во «Кліо», 2015. – 800 с.
2. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 245-254.
3. Городская повседневность в России и на Западе: Межвуз. сб. научн. трудов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2006. – 213 с.
4. Джумига С. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / С. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип.19. – С. 369-379.
5. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х. : Вид-во ХНАМГ, 2010. – 359 с.
6. Ильясова А. В. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии / А. В. Ильясова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. – Сер. : Історія. – Спеціальний вип. – С. 30-38.
7. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
8. История Харьковского паровозостроительного завода: 1895-1917 гг.: Сб. док. и материалов. – Харьков: Обл. кн. изд-во, 1956. – 380 с.
9. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. – Х. : Типо-литография П. Д. Калугина, б. г. – 143 с.
10. Как одолеть разруху: По страницам истории коммунального хозяйства и коммунального образования Украины. – Х.: ХГАГХ, 2001. – 92 с.
11. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. – Сер. : Історія. – Спеціальний вип. – С. 8-21.
12. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) / М. М. Кром // История повседневности: Сб. научн. работ. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 7-14.

13. Людке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людке // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. – М., 1999. – С. 77-88.
14. Население Харьков. губ. по данным переписи 1920 года. – Х.: б.и., 1922. – 31 с.
15. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 103-116.
16. Очерк истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 1. – Х. : Книжное изд-во, 1963. – 224 с.
17. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914-1917 годах // Вопросы истории. – 1996. – № 1. – С. 113-133.
18. Перепись Всероссийская сельскохозяйственная и городская. 1917 г. Харьковская губерния. Итоги по уездам, губернии и городам. Предварит. подсчет. – Х. : Изд-во Харьков. губ. стат. бюро, 1920. – 17 с.
19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 297 с.
20. Реєнт О. Перша Світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
21. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
22. Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи: Нерухоме майно. Житлові умови населення. Населення. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926. – Х.: б.в., 1928. – 211 с.
23. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
24. Чорний Д. М. Патріотизм, пожертвування, пильність: суспільні настрої в Харківській губернії (друга половина 1914 – перша половина 1915 рр.) / Д. М. Чорний // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – № 1119. – Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 18. – Х., 2014. – С. 71-75.
25. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
26. Черный Д. Н. Украина / Д. Н. Черный // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3-х т. / отв. редактор А.К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 3 : Р-Я. – С. 440-445.
27. Известия Харьковской городской думы.
28. Харьковские губернские ведомости.
29. Южный край.
30. Державний архів Харківської області.

УДК 355.48 (100) «1914/1918»: 82-94 (477.72)

О. О. Коник

Херсонський державний університет

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У СПОГАДАХ ТРЬОХ УЧАСНИКІВ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ХЕРСОНЩИНІ

У статті розглянуто спогади трьох людей зі статусом старих більшовиків. Їх причетність до встановлення радянської влади на Херсонщині спричинила фіксацію та збереження цих спогадів у державних архівних установах. Основна увага приділена формуванню особистостей авторів та місцю Першої світової війни в структурі їхніх спогадів. Зроблено висновок про цілеспрямоване ретроспективне формування ними своєї «більшовицької» або принаймні «революційної» ідентичності та її презентацію у своїх спогадах.

Ключові слова: спогади, Перша світова війна, радянська влада, Херсонщина.

В статье рассмотрены воспоминания трех людей со статусом старых большевиков. Их причастность к установлению советской власти на Херсонщине стала причиной фиксации и сохранения этих воспоминаний в государственных архивных учреждениях. Основное внимание уделено формированию личностей авторов и месту Первой мировой войны в структуре их воспоминаний. Сделан вывод о целенаправленном ретроспективном формировании ими своей «большевистской», или, по крайней мере, «революционной» идентичности и ее презентации в своих воспоминаниях.

Ключевые слова: воспоминания, Первая мировая война, советская власть, Херсонщина.

The article deals with the memories of three people with the status of the old Bolsheviks. Their involvement in the establishment of the Soviet power in the Kherson region has led to the capture and preserving those memories in the state archival institutions. The focus is on the formation of the authors' identity and the place of the First World War in the structure of their memories. The author comes to the conclusion about the formation of a meaningful retrospective of their «Bolshevik» or at least «revolutionary» identity and its presentation in their memoirs.

Key words: memories, The First World War, the Soviet government, Kherson region.

Великі ювілеї завжди викликають сплеск інтересу до подій, які їх спричинили. Сторічний ювілей Великої війни 1914-1918 рр. (Першої світової, за більш усталеною у східноєвропейській історіографічній традиції) став причиною зрозумілого посилення інтересу до неї. Перша світова війна й без того користувалася великою увагою українських істориків [6, 7], однак політичні події останнього часу несподіваним чином актуалізували проблеми воєнної історії, поставивши їх у практичну площину. Проблеми стратегічного партнерства, біженства, психології комбатанта та ін. набувають сьогодні далеко не академічного інтересу, а досвід подій 1914-1918 рр. – нової актуальності для пострадянських держав, особливо України.

Це помітно в історіографії усього пострадянського простору – найпомітніші масштабні, ґрунтовні публікації здійснено у вигляді колективних монографій чи збірників праць, енциклопедичних довідників та ін., у яких порушується практично весь спектр вказаних проблем [1, 5, 8]. При цьому фахівці відзначають помітний перехід від висвітлення подієвої історії на макроісторичному рівні до розгляду переважно мікроісторичних сюжетів на локальному рівні [6, с. 7, 11]. З одного боку, така ситуація містить загрозу фрагментарності висвітлення цілого, а з другого, – нові підходи, зокрема й військово-антропологічний, обіцяють бути вельми продуктивними для вивчення історії українських земель воєнного періоду, що опинилися в епіцентрі подій, та людей – безпосередніх учасників цих подій [6, с. 13].

Проблеми співвідношення макро- і мікроісторії значною мірою визначаються джерельною базою для створення відповідних досліджень і наративів. І якщо для «макроісторика» якісь лакуни

© Коник О. О., 2015

в джерелах можна й не помітити або ж вважати їх непринциповими у загальному масштабі [2, с. 338], то неповнота «мікроісторичної» джерельної бази змушує застосовувати все нові й нові методи дослідження, у тому числі інтердисциплінарні [3]. Ця обставина вкупі з реалізацією локального підходу до вивчення загальносвітових історичних процесів вимагають розширення й урізноманітнення інформаційних ресурсів історика. Значним резервом у цьому плані є фонди місцевих архівів. Особливо цікаві в розрізі нашої теми ті документи, в яких зафіксовано життя соціуму в режимі екстремального часу та відповідні соціальні, психологічні та ментальні зрушення [6, с. 20].

На рівні еліти суспільства проблема джерел вирішується простіше – мемуари та документи особистого характеру провідних політиків або вищого військового командування хоч якоюсь мірою публікуються [4], однак годі шукати подібних публікацій стосовно вихідців з інших соціальних верств, – селян, міщан чи робітників. Є, втім, винятки – принаймні на рівні рукописів.

У радянські часи, особливо в роки «розвинутого соціалізму», правляча тоді Комуністична партія Радянського Союзу настійливо й невтомно намагалася створити собі привабливий імідж у суспільстві й підвести під нього джерельну базу. Для цього, серед іншого, використовувалися люди, яких називали по-різному: «старі більшовики», «учасники боротьби за встановлення радянської влади» тощо. Неодмінні учасники ідеологічно-виховних заходів, вони часто згадували саме те, що мало показувати партію більшовиків у вигідному світлі. Партійні органи цілеспрямовано стимулювали фіксацію спогадів цих, умовно кажучи, «старих більшовиків» і формування відповідних архівних фондів.

Беремо дефініцію в лапки тому, що ближчий розгляд такого роду документів, які містяться, зокрема, в Державному архіві Херсонської області (ДАХО), не підтверджує того, що це були однозначно більшовики до 1917 р.; але з часом вони «ставали» такими, – якщо не організаційно, то у своїх артикульованих переконаннях. І це є одним із цікавих сюжетів для аналізу ретроспективного формування цими людьми своєї ідентичності.

Те саме можна сказати й стосовно спогадів «старих більшовиків» про Першу світову війну – як у сенсі оформлених текстів, так і функції пам'яті. «Воєнні» сюжети в них є частиною життєвого шляху й цікаві не тільки описами війни «знизу» (хоча це є сьогодні популярним дослідницьким прийомом), але також тим, як у них відбиваються особливості формування характеру автора спогадів у «довоєнний» період, на які саме речі військового побуту, вертикальних і горизонтальних службових стосунків тощо вони звертають увагу.

Розгляд цих проблем є метою й основним завданням цієї розвідки. За джерельну основу її обрано спогади трьох учасників Першої світової війни та боротьби за встановлення радянської влади на Херсонщині: селянина-степовика Сави Ямкового, сина херсонського човняра міщанина Андрія Пантелеймонова та російського селянина з берегів Ладоги Л. Румянцева, імені якого, на жаль, ми так і не знаємо. Його занесло з Петербурзької губернії в Україну на хвилі революційних подій 1917 р.

Спогади мають приблизно однакову структуру: дитинство і юність, початок трудового шляху, участь у Першій світовій війні та у революційних подіях і громадянській війні, міжвоєнний період, період Другої світової війни (в Андрія Пантелеймонова цей період позначений 1966 р. ще просто як «Вітчизняна війна» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 2]) та повоєнний період, до моменту написання спогадів.

Їх зміст скидається на те, що Володимир Винниченко, свого часу аналізуючи мемуари та щоденники сучасників, характеризував як «автофільм, який готують для публіки», – з головним героєм у гримі й продуманими монологам (цит. за: [4, с. 80]). Утім, розглянуті нами спогади належать людям, що називається, простим, а іноді й прямолінійним (як Ямковий), тому це дуже вдячний матеріал для аналізу як подієвої сторони їх життя, так і внутрішнього світу авторів.

Період військової служби й участі в Першій світовій війні займає у текстах спогадів неоднакове місце. У Пантелеймонова це 5 аркушів із 48 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 5-9], у Румянцева – 5 із

51 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 10-14], у Ямкового найбільше – 11 із 44 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 10-20].

Аналіз змісту цих текстів дає підстави думати, що такі пропорції у викладі воєнних сюжетів не випадкові й самі є певною характеристикою авторів. Ямковий – єдиний із трьох, який відбув війну від першого дня до останнього, з перервами на лікування в госпіталях (три поранення, одне з них – важке, з пошкодженням кісток). За рядками спогадів відчувається енергійна, імовірно, схильна до авантюристичності людина: молотобоець із 16 років, далі коваль у маєтку Фальц-Фейнів, він раз по раз потрапляв у якісь неоднозначні історії, описані ним не без гумору й самокритики, але все ж. То він ще хлопчиком побився з сином управляючого, після чого той три місяці лікувався. Далі, вже хлопцем, на запрошення товариша пішов у панську теплицю, бо там «є гарні дівчата», і вчинив бійку з садівником. Результат – садівник упав з проламанною головою, а автору спогадів довелося тікати з панського маєтку аж до Криму. Якийсь час по тому, вже під час призову в царську армію, він брав участь у бійці на призовному пункті з кадровими солдатами, але тоді «якось минулося». Уже під час війни, після чергового поранення, на «легкій праці» у полкового мідника Абрама Сандлера – чергова сутичка: Абрам ініціатор, він же й отримав удар молотком по ребрах, кілька з яких виявилися після цього зламаними. На докори начальства Ямковий відповів просто: «він мене вдарив раз, і я його – раз». Подальші його пригоди описані також вельми колоритно – ті, що трапилися по дорозі з фронту додому, в період більш ніж своєрідного захоплення влади у рідному селі (у майбутньому – радянської, як виявиться), його героїства у роки громадянської війни та війни «Вітчизняної» могли б, мабуть, стати основою для якогось авантюрного твору [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168].

Пантелеймонов був, очевидно, людиною з іншим психічним складом, до того ж хворобливою. Він виявився непридатним до служби й отримав відтермінування від призову 1915 р., але з 1916 р., за його словами, «став уже придатним» і був таки призваний, спочатку в запасний полк, а далі й у діючу армію. Він також був у госпіталі, але не через поранення, а через відмороження ніг. Причина – не участь у якихось переходах через гірські перевали, про які згадував Ямковий, а просто через нерозпорядливість начальства, яке при реформуванні частини протримало солдатів 20 годин на сильному морозі у відкритому полі. Чекали на потяг [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, 48 арк.].

Найменше місце воєнного сюжету у спогадах старого більшовика Румянцева, очевидно, теж має своє логічне пояснення. «Задурений шовіністичним чадом», за його словами, він пішов до армії підлітком-добровольцем та швидко розчарувався у тій справі й почав усіляко ухилятися від служби. Не обійшлося й тут без лазаретів – але з причини «мокрої екземи», й ця схильність до шкірних захворювань згодом виявилася непоганим приводом для певних полегшень, зокрема, при покараннях (сусіди по камері обурювалися, змушуючи наглядачів переводити його деінде). Усе разом, у тому числі юний вік, призвели до того, що зрештою невдатного вояка відправили у супроводі жандарма додому, де доля вивела його в учасники революційних подій, бо довелося служити молодшим двірником у Петрограді в будинку, де жили Єлізарови, родичі Володимира Леніна [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, 59 арк.].

Характери – а може, й певна мета показати себе у належному висвітленні, – простежуються й у викладі авторами спогадів своєї участі у війні та пов'язаних із нею обставин, які змінювали ці характери. В ідеалі ці спогади мали б показати, очевидно, причини «революційності» авторів. А реальні підстави для радикалізації суспільства, а тим паче солдатів діючої армії, як відомо, такі були. Найбільше про власне бойові дії згадує Ямковий.

У конспективному викладі зміст «воєнного сюжету» його спогадів можна звести до такого. На війні «спочатку було страшно», потім звикли, добре, що попервах «русини здавалися пачками». У Карпатах справи пішли гірше. «Зіб'єм з однієї гори – він перескочить на іншу». Лісисті гори, сніг, холодно. Погане озброєння, надія на гвинтівку й багнет. Як кулемет потрапить у роту – радість. Змівся й суперник – дедалі частіше трапляються мадяри, які в полон не йдуть, б'ються до останнього патрона. Важке поранення у січні 1915 р. Евакуація «в Росію» потягом, іконки від доброзичливих дам [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 12].

Далі Одеса, переповнений пораненими й помороженими потяг, почесний караул на вокзалі. Приватний лазарет на 10 ліжок в домі Волохіних – ванна, шикарна господиня у браслетах, поручики

й підпоручики в компанії. Провів там чотири місяці через роздроблену кістку. Не розмовляв ні з ким, не знаходив з офіцерами спільної мови [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 13]. Повернувся на фронт. «Раніше наступали, то кухні часто не знаходили нас. Тепер німець як став гнати, по 40 і більше верст йдемо, не можемо ті кухні наздогнати». Розповідає про події в Сокалі, де по них «мешканці з других поверхів били», про безтолкове командування, котре жене солдатів на штурм укріплень, і супутні втрати: в роті з 200 людей залишилося 16, а його вдруге поранило. Кістку не зачепило, був при польовому госпіталі [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 14-15].

Згадує Ямковий і про солдатські протести: сусіди на правому фланзі, сибіряки, з'їли недоторканий запас, за що їх висікли різками. Результат – уночі дві роти, залишивши гвинтівки, здалися в полон [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 15]. Видно, що тема харчування неабияк хвилювала автора спогадів: під Чернівцями напередодні «їхнього Різдва» у грудні захопили перші окопи, знайшли там речові мішки, а в них консерви, галети, ром, коньяк. Хто дійшов туди живий, їли й пили, аж поки ввечері їх не вибили звідти. «Групами огородилися до травня», аж поки «вранці не взяли місто» за допомогою «Дикої дивізії» – «якої національності, не знаю, але бачив у них шаблі криві, не шинелі, а якісь ватяні піддъовки й голови обмотані». Знову наступ, знову гори, й біля Чорної гори «мене втретє поранило». Місяць у дивізійному лазареті, й нарешті писар повідомив про наказ імператора: з трьома пораненнями – в тил. Далі – відома історія з Абрамом Сандлером [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 15-16]. Лудили кухні, робили з французьких гранат чорнильніці для офіцерів, мідні каструлі, паяли пудові банки з топленням маслом, що їх завгосп раз на два-три тижні відправляв на Тулу родинам офіцерів, а те масло мали їсти солдати [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 17].

Згадує про міжнаціональні й соціальні відносини між солдатами й офіцерами, як це бачилося «знизу». Так, офіцери з поляків берегли поляків із поповнення, намагаючись залишати їх у тилу. На передовій старший командир – це прапорщик («три місяці у школі покрутять, і на передову, бо прапорщик тільки для війни, він не дворянин»), а то й фельдфебель. «Ми не воювали, а нас продавали й гнали на забій мов стадо баранів». Ямковий підозрює, що таким чином начальство заробляло собі нагороди: підпрапорщик Гавричук за рік отримав чотири медалі, мав погони прапорщика в чемодані, та зрештою його вбив якийсь солдат за мордобій. Фельдфебель Томашевський («теж шкура») був застрелений солдатом прямо за картярською грою в «двадцять одне». Наказ по полку був – «убито на полі бою за віру, царя й отечество» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 17-18]. Підозріло схожу ситуацію, зазначимо в дужках, зустрічаємо в романі Максима Горького «Жизнь Клима Самгина» (тільки там застрелили офіцера – О.К.).

Такі стосунки між солдатами й офіцерами, за словами Ямкового, призводили до ситуації, коли на передовій командували лише прапорщики: «Так і продовжували, то наступати, то відступати» – це ключова фраза у висвітленні стратегії й тактики з точки зору рядового Ямкового.

Лютий 1917 р., Тимчасовий уряд – «ті ж капіталісти й цукрозаводчики, як Гучков, Мілюков, Родзянко, Керенський та ін.». Та солдати вже не хотіли «війни до переможного кінця». Щоденні міпинги, масове дезертирство, братання на фронті, ротні й полкові комітети. Ямкового обрали ротним депутатом [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 18]. Згадує про візит на фронт Бориса Савінкова, про утворення Центральної Ради: «У Києві утворилась Українська рада, запрошували, обіцяли годувати білим хлібом...» – але був у них «зав. оружьем з м. Тули Маланчев і ветлікар, котрі говорили нам: треба прислуховуватися, що каже Ленін». Офіцери щоночі зникали: «...за одним генералом гналися паровозом до самого кордону, так і не наздогнали»; хату, де ночував командир роти Піонтек, поляк за національністю, підірвали. Залишився на весь полк один прапорщик Глінкін, котрого й обрали командиром. Потім полк перекинули в Румунію: «тут нас застала Жовтнева революція» й відозва Леніна – зброї не кидати. Колоритна оповідь про повернення: «...підійшли до застави, перекладач каже зброю залишити. Глінкін командує: передки геть, по заставі вогонь. Румуни викинули білий прапор, і ми увійшли в Росію і зі зброєю в руках пішли по домах» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 19-20].

Інакше згадує війну рядовий Пантелеймонов. У центрі його оповіді дикі порядки у запасному полку, – муштра, мордобій, короста. Близну не міняли, прати було ніде. Крадіжки й хабарництво на

всіх рівнях. Двомісячне навчання у Феодосії, і на фронт під Ковель. У неписьменному на загал солдатському середовищі був популярним – читав газети, переповідав зимовими ночами завчені ще у палітурній майстерні історії Дубровського, Рудіна, Овода і т. п. [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 6]. Стихійні дискусії: «...до солдатів доходило, що хоч був і царський режим, але правди не було». Наслідок популярності – у лютому 1917 р. направили в нову частину, «щоб менше балакав». Саме тоді відморозив ноги [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 6]. Лютнева революція застала в околицях м. Овруч. Нема царя, нема благородія, а є «господін» і т. п. Не завершили формування, але були відправлені на фронт, бо німці перейшли у наступ на річці Стоход. Новий полк – Стоходський – на Ковельському напрямку. У ньому був обраний у полковий комітет. Начальство дивилося на комітетчиків вовками, і якби не нова влада – «розправилися б за повною програмою» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 7-8].

Нестандартним видається погляд автора як члена демобілізаційного комітету на проблему біженства, однак і не вірити йому немає підстав. За його словами, біженці (з оповіді неясно, звідки й якої національної належності), що осіли при обозі другого розряду, роздратовані неможливістю перейти кордон, розібрали уночі зброю зі складу, розграбували продовольчі склади і стали погрожувати комітету. З огляду на нерівність сил, демобілізаційний комітет на трьох підводах уночі втік на станцію Маневичі, при цьому відстрілюючись від біженців із кулемета. При спробі покинути прифронтову смугу біженці напали вже на весь ешелон, попередньо розібравши колію. Комітетчики ледве дісталися до станції Коростень, де було визнано, що їхати у Москву недоцільно, і там усіх відпустили додому [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 8-9].

І знову інше бачення війни, у викладі Румянцева. Як уже було сказано, у шовіністичному чаду та під впливом старших товаришів дитинства він разом із ними вирішив записатися добровольцем і відправитися на фронт [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 9]. «Потрапивши в умови військової муштри й свавілля кадрового офіцерського складу, побачивши на свої власні очі, як сікли різками солдатів на плацу перед усім батальйоном, ми зрозуміли, що зробили велику помилку». Просвітив їх якийсь матрос Балтійського флоту на гауптвахті, куди Румянцев з товаришем потрапили за самовільне залишення частини. Матрос ознайомив хлопців «із низкою революційних пісень». Ця наука в подальшому матиме суттєвий вплив на «військову кар'єру» підлітків [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 10].

Згадує про інцидент у роті, що стався за тиждень до відправки на фронт: червине м'ясо у рисовій каші, бачки летять у чергового офіцера і т. п. (ще один відомий з фільму Ейзенштейна сюжет, – О. К.). У момент відправки хтось викинув фельдфебеля з третього поверху казарми на плац, що привело до дводенної затримки, але винуватця так і не знайшли. Зрештою, Румянцева відправили на південний фронт до Галичини. Частина формувалася в містечку Заліщики. У довірливій обстановці хлопці співали солдатам пісень на зразок «Как Варшаву мы сдавали / Битва славная была, / Горы кровью обливались, / От снаряд тряслась земля» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 11-12]. Виходило драматично. Румянцев у спогадах залишає коментар, що більше нагадує підліткові рефлексії: «Далі у цій пісні говорилося, що солдати гинули, проливаючи кров, а офіцери бенкетували з сестрами-жалібницями та іншими дамами». У цілому ж кажучи, «співаючі підлітки» таким чином заробляли авторитет у армійському середовищі [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 12]. Далі – «Брусилівський прорив»: «...з населених пунктів пам'ятаю Товсто-баба, Комароха, а з річок Гнила й Золота Липа». На фронті довго не пробув через згадану вже екзему, – відправили назад у Заліщики в тиловий госпіталь. Невдовзі за «революційні» пісні, антивоєнні розмови, а головним чином за чергову спробу втечі, був ув'язнений у Кам'янці-Подільському. Зрештою, на початку лютого 1917 р. Румянцев був етапований додому, в Нову Ладогу [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 13-15], і його участь у Першій світовій війні добігла кінця. Втім, у чому вона, власне, полягала, крім пісень і лікування екземи, зі спогадів неясно.

Якщо врахувати пропущені тут наразі описи більшої частини довоєнного минулого авторів (важка праця починаючи з підліткового віку, всілякі злигодні й навіть жебракування, як у Румянцева, тощо), – маємо у підсумку доволі типову картину поведінкових інваріантів «старих більшовиків», «революціонерів», «учасників Громадянської війни». Народження у бідній родині,

важке дитинство, участь у війні та протести проти становища, яке там склалося, стихійний чи усвідомлений протест соціального і політичного характеру, стандартні ситуації – червиве м'ясо, викинуті з вікна «шкури»-фельдфебелі тощо – усе це дуже схоже на життєписи, притаманні для міфів. «Велика війна» в них виступає як передумова конструювання образу революціонера та є безпосереднім щаблем до подальшої політичної діяльності авторів спогадів, складовою якої можна вважати й написання самих спогадів. Вони дають основу для вивчення реальних явищ – якщо не наведених там фактів життя, які ще підлягають верифікації, то, щонайменше, тексту, реально існуючого й такого, що презентує свого автора у вигідній йому іпостасі, але піддається історичній деконструкції та інтерпретації. А це, своєю чергою, може наблизити нас до розуміння розвитку історичної реальності та людини в ній, що вже немало.

Література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. О. Реєнт ; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : КЛІО, 2013. – 783 с. : іл., табл.
2. Данилевский И. А был ли казус? Некоторые размышления об одной перебранке, которой, вероятно, никогда не было... / И. Данилевский // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории – 2003. Вып. 5 / Под ред. М. А. Бойцова и И. Н. Данилевского. – М. : ОГИ. 2003. С. 337-363.
3. Журавлев В. В. Союз Клио и Психеи: в поисках «одушевленной» истории / В. В. Журавлев // Историк и Художник : Сборник воспоминаний и статей памяти профессора Сергея Сергеевича Секиринского / Отв. ред. Ю. А. Петров. – М. : Институт российской истории, 2013. – С. 73-83.
4. Папакін Г. В. Перша світова війна в рефлексії П. Скоропадського (за матеріалами приватного листування) / Г. В. Папакін // Укр. іст. журн. – 2013. – № 3. – С. 80-97.
5. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доп. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ-Черкаси, 25-26 верес. 2014 р.) / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України, 2014. – 150 с.
6. Реєнт О. П. Велика війна 1914-1918 рр. в сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – 2014. - № 3. – С. 4-21.
7. Реєнт Ол. Перша світова війна і Україна : [монографія] / О. Реєнт, О. Сердюк ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Генеза, 2004. – 473 с. : іл., табл.
8. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. редактор А. К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 1: А-Й. – 823 с. : ил.
9. Державний архів Херсонської області (ДАХО).

УДК 331.25:94(477.54) «1941/1945»

О. В. Дьякова

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРКІВ'ЯН ПІД ЧАС ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглянуто діяльність пенсійного підвідділу відділу суспільної опіки Харківської міської управи від його заснування в 1942-му до ліквідації в серпні 1943 р. Простежено процес реєстрації пенсіонерів та інвалідів і механізм виплати їм коштів у цей період. Визначено дві групи розподілу пенсіонерів і з'ясовано, які категорії пенсіонерів та інвалідів до якої з них входили; хто і скільки коштів отримував. Розкрито негативні чинники, що впливали на роботу підрозділу. Також з'ясовано, що розмір пенсії був набагато меншим від прожиткового мінімуму за часів гітлерівської окупації.

Ключові слова: Харків, окупація, пенсія, пенсійний підвідділ, пенсіонер, інвалід, лікарсько-експертна трудова комісія.

В статье рассматривается деятельность пенсионного подотдела отдела общественной опеки Харьковской городской управы от его основания в 1942-м до ликвидации в августе 1943 г. Определен процесс регистрации пенсионеров и механизм выплаты им денег в это время. Показаны две группы распределения пенсионеров и инвалидов и какие категории пенсионеров и инвалидов к какой группе относились; кто и сколько денег получал. Раскрываются негативные причины, влиявшие на работу подотдела. Также автор приходит к выводу, что размер пенсии был намного меньше прожиточного минимума времен оккупации.

Ключевые слова: Харьков, оккупация, пенсия, пенсионный подотдел, пенсионер, инвалид, лечебно-экспертная трудовая комиссия.

The article deals with the activity of pension section of the department of public guardianship of Kharkov City Council from its foundation in 1942 to its fall in August 1943. The process of registration of pensioners and a mechanism for paying them money at that time was defined. There were two groups of pensioners and disabled people and there were categories of pensioners and disabled people to which group they belonged to, who and how much money they received. The negative reasons influenced on that section's work are revealed. The author comes to the conclusion that the amount of the pension was much less than a living wage of that period.

Key words: Kharkov, occupation, pension, pension section, pensioner, disabled people, medical expert labor commission.

Однією зі щирих мрій кожної людини є прожити достойну забезпечену старість, і це бажання пов'язане із пенсійним забезпеченням, зокрема підтримкою держави. Утім часто людські прагнення не збігаються з несподіваними історичними обставинами. Так сталося й у 1941 р., коли гітлерівці розв'язали війну проти Радянського Союзу й у жовтні цього ж року загарбали Харків.

Метою пропонованої статті є висвітлення умов та механізму забезпечення харків'ян пенсіями під час німецької окупації міста.

Це питання ґрунтовно не досліджено у вітчизняній історіографії. Деякі відомості з теми подає історик А. В. Скоробогатов у монографії «Харків у часи німецької окупації» [1]. Утім у Державному архіві Харківської області зберігаються документи, що дозволяють розглянути вказану проблему. Це документи про діяльність пенсійного підвідділу відділу суспільної опіки Харківської міської управи (далі – ХМУ), а також щомісячні статистичні довідники «Господарство Харкова», що їх видавав статвідділ ХМУ [2].

Установивши свою владу, гітлерівці в одному з перших розпоряджень про керування в районах відзначали, що «всі соціальні навантаження, які раніше несла російська держава, бере на себе

© Дьякова О. В., 2015

Районова Управа. Керівні постанови, що ними керувалися до цього часу, дійсні й надалі» [3, оп. 1, спр. 2, арк. 5]. Проте в 1941 році через перебіг подій і встановлення «нового порядку» справою соціального забезпечення пенсіонерів та інвалідів повинен був займатися відділ соціальної опіки, який через нестачу коштів не працював [1, с. 162-163].

Необхідність створення спеціальної структури, яка б займалася справами німецьких людей, особливо гостро постала взимку 1941-1942 рр. Поштовою для цього став голодомор, що лютував у Харкові з грудня 1941-го аж до червня 1942 року. Серед померлих було багато старих, інвалідів, дітей-сиріт.

8 березня 1942 р. обер-бургомістр м. Харкова О. І. Крамаренко видав наказ № 114 районним бургомістрам про реєстрацію пенсіонерів та інвалідів. Згідно з наказом районні бургомістри повинні були провести перевірки та зареєструвати пенсіонерів та інвалідів [2, оп. 4, спр. 425, арк. 5].

Із цього часу почалася організація відповідної структури в межах ХМУ. Було вирішено, що буде сформовано пенсійний підвідділ у складі відділу суспільної опіки. Підвідділ мав такий керівний апарат: завідувач, інспектор, старший бухгалтер-касир, секретар, реєстратор, прибиральник-кур'єр та ще 10 бухгалтерів (їх також вважали касирами або скарбниками), частина з яких працювала за сумісництвом [2, оп. 4, спр. 425, арк. 156, 157]. Утворення підвідділу, як і будь-яке рішення ХМУ, було узгоджено із особливо уповноваженим німецької комендатури доктором Райхелем.

За весь час існування пенсійного підвідділу єдиним його завідувачем був Євген Миколайович Зандрок, за походженням – дворянин, який народився у Санкт-Петербурзі в 1875 р. У 1942 р. він уже був пенсіонером і добре знався на проблемах людей цієї категорії.

За твердженням Євгена Миколайовича, саме він був автором інструкцій про порядок обліку пенсіонерів, про видачу пенсій академпенсіонерам; під його егідою формувалися пенсійні підвідділи у райуправах, міська лікарсько-експертна трудова комісія (далі – ЛЕТК) [4, арк. 4 зв.].

Після зарахування Є. М. Зандрока на посаду завідувача пенсійного підвідділу почалася організаційна робота: підбір кадрів, визначення кола службових обов'язків і формування механізму реєстрації пенсіонерів та інвалідів, виплати їм грошей.

Слід зауважити, що вже в наказі № 114 окремим пунктом було зазначено про повернення пільг довоєнного часу (на квартплату, продуктове постачання тощо) [2, оп. 7, спр. 22, арк. 48; спр. 425, арк. 41]. Водночас ішлося про необхідність «суворо стежити, щоб не дати пільг інвалідам та пенсіонерам, що були комуністами, комсомольцями, співробітниками ЧК, ГПУ, НКВС та інших комуністичних та більшовицьких карних відповідальних органів» [2, оп. 7, спр. 22, арк. 48], тобто ця категорія пенсіонерів отримувала пенсію, але одержувати пільги й додаткову допомогу, як інші, вони не мали права.

Первинний регламент передбачав дві групи пенсіонерів. До першої належали інваліди, що повністю втратили працездатність і потребували сторонньої допомоги, та академічні пенсіонери, яких взяло на облік Правління Академпенсіонерів. До другої групи – пенсіонери за віком (чоловіки від 65 років й жінки від 55 років), лікарі, педагоги та інваліди, що частково втратили працездатність (можуть виконувати певну роботу й не вимагають сторонньої допомоги) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41].

Крім того, передбачалося призначити персональні пенсії особам, «які мають окремі заслуги перед державою або суспільством» [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77]. Для призначення персональних пенсій створювався постійний комітет у складі керівника пенсійного підвідділу Є. М. Зандрока та двох членів, яких призначив обер-бургомістр. Постанову комітету затверджував також обер-бургомістр. До речі, подати заяву мали можливість й особи, які отримували таку пенсію до війни [4, оп. 4, спр. 425, арк. 77] (у першому кварталі 1943 р. в Харкові нараховувалось приблизно 50 персональних пенсіонерів із утриманням по 500 крб. на місяць [2, оп. 4, спр. 425, арк. 155]).

Порушувалося й питання про облік інвалідів війни. Є. М. Зандрок у жовтні 1942 р. звертався до тодішнього керівника відділу суспільної опіки професора П. П. Козакевича з пропозицією таких осіб «вважати за інвалідів на загальних умовах, не вимагаючи трудового стажу» [2, оп. 4, спр. 425,

арк. 55]. З огляду на середню пенсію (135 крб.) і заплановану загальну суму коштів для видачі цій категорії громадян (у розмірі 500 тис. крб.) виходило, що таких людей в окупованому Харкові проживало ймовірно 4 тисячі. Щоб отримати пенсію, вони проходили ЛЕТК для отримання відповідної групи інвалідності [2, оп. 4, спр. 425, арк. 157].

Також кошти призначались дітям до 14 років і непрацездатним батькам, дружинам / чоловікам померлих пенсіонерів. Батьки, дружина / чоловік отримували повний розмір пенсії, на одну дитину призначалось 50 % пенсії; на двох – 75 %, на трьох і більше – 100 % [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41]. Якщо людина отримувала персональну пенсію, то батьки, дружина / чоловік отримували 50 % пенсії, діти до 14 років мали право на виплати в такому розмірі: одна дитина – 25 %, дві – 40 %, 3 й більше – 50 % [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77].

Спочатку планувалося виплачувати гроші інвалідам усіх трьох груп, але незабаром інваліди 3-ї групи були позбавлені такої підтримки через брак коштів.

Для встановлення групи інвалідності особи повинні були пройти спеціальну комісію при відділі суспільної опіки ХМУ [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41зв.]. Для цього з 15 вересня почала діяти ЛЕТК. Вона розташовувалась по вулиці Чорноглазівській (зараз – Маршала Бажанова), 20 [2, оп. 4, спр. 425, арк. 71].

Розмір виплат становив 150 крб. на місяць для першої групи пенсіонерів і 120 крб. для другої групи [2, оп. 4, спр. 425, арк. 41]. Розмір персональних пенсій коливався від 300 до 1000 крб. [2, оп. 4, спр. 425, арк. 77]. Утім, ці виплати були надто малими й не покривали прожитковий мінімум людини. Якщо говорити про ціни на продукти, то восени 1942 р. (коли почали виплачувати пенсію) 1 кг хліба коштував 150-200 крб. [5, с. 15], десяток яєць – від 65 до 90 крб., літр молока – від 33 до 42 крб., кілограм картоплі – від 25 до 45 крб., літр олії – від 323 до 450 крб. [2, оп. 7, спр. 4, арк. 55].

Незважаючи на мізерний розмір пенсії загальна сума для місцевого бюджету була досить великою. Так, у жовтні 1942 року виплатили 346 020 крб., листопаді – 798 085 крб., а у I кварталі 1943 року планували витратити 1,335 млн. крб. [2, оп. 4, спр. 425, арк. 157]. Кошти на виплату пенсій постійно урізалися, але через те, що багато людей не встигали отримувати гроші вчасно (або зовсім не отримували), їх певною мірою вистачало.

Реєстрація пенсіонерів відбувалася в пенсійних підвідділах районних управ. Зареєстрованим у наявних радянських документах ставили гумову печатку райвідділу суспільної опіки з поміткою порядкового номеру та особистим підписом пенсіонера. Там же зберігалися особові картки пенсіонерів. У картці, крім традиційних біографічних питань, зазначали: національність дружини, батька й матері; віросповідання; чи був кривий зв'язок із євреями і який саме; якими мовами володіє; партійність (до яких партій належав); чи служив в арміях та в якому званні (царській, червоній, білій, українській); чи служив в органах НК, ДПУ та НКВС; чи є в сім'ї родичі комуністи, комсомольці, євреї, співробітники НК, ДПУ та НКВС; чи притягався до судової відповідальності та чи зазнав репресій (коли, від кого); чи був політично репресований особисто сам або мав репресованих родичів; кого з членів родини або родичів евакуювали в радянський тил. Додатково з'ясовували: чи служив у судових та слідчих органах взагалі, зокрема у спецвідділах, таємних або персональних частинах, на політичних або виборних посадах; чи є в сім'ї родичі, які займалися такою службою. Надану інформацію повинні були підтвердити два поручителі, які добре знали пенсіонера. У картці були їхні підписи, і такі поручителі несли відповідальність за надану інформацію [2, оп. 4, спр. 425, арк. 44].

Пенсіонерам, що не встигли зареєструватися вчасно, а також особам, які досягли пенсійного віку вже під час гітлерівської окупації, планували видавати кошти з січня 1943 року [2, оп. 4, спр. 425, арк. 39, 40 зв.].

Виплата пенсій проводилася у приміщеннях райуправ. Академпенсіонерам кошти видавали у приміщенні пенсійного відділу ХМУ [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Видача грошей відбувалась лише за наявності пенсійної книжки із зазначеними вище відмітками. Касир / скарбник записував людину за порядковим номером в облікову картку «згідно загального списку пенсіонерів району та відмітки інспектора [відділу] Суспільної Опіки» [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40]. У цій обліковій

картці людина розписувалася про одержання грошей. Касир розписувався про видачу коштів на вкладному листку пенсійної книжки. Цей папірець і книжку пенсіонер пред'являв кожного разу, коли отримував гроші [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40]. Передбачалося, що пенсія буде виплачуватися людині в один і той самий день щомісяця [2, оп. 4, спр. 425, арк. 40].

Така процедура була довготривалою й обмежувала кількість осіб, що встигали отримати гроші. Крім того, на обмеження кількості пенсіонерів, яких встигав обслуговувати скарбник, була не тільки ця причина. У функції касира / скарбника входила не тільки видача коштів. Він повинен був уранці отримати гроші в Банку, а в кінці робочого дня скласти авансовий звіт з обліком пенсіонерів за групами й категоріями, провести облік особових рахунків тих, хто отримав пенсію [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Звичайно, що в кінці робочого дня потрібно було розставити всі документи в належному порядку і сховати в шафі.

Офіційно робочий день розпочинався о 8 годині 30 хвилин і тривав 4-5 годин на добу. Транспорт касиру не виділявся, тому частина робочого часу касир витрачав на пересування для отримання грошей у Банку і проїзд до райуправи. Отже, касири за день мали можливість обслужити 20-40 осіб замість передбачених інструкцією 50 [2, оп. 4, спр. 425, арк. 102]. Крім того, «випадали» вихідні (субота, неділя), святкові дні та перше й останнє числа місяця (коли касири писали звіти та іншу документацію). Так, через різдвяні та новорічні свята – з 21 грудня 1942 р. по 1 січня 1943 р. пенсії не виплачували [2, оп. 4, спр. 425, арк. 151].

Особливо важко було у перший місяць роботи – жовтень 1942 року. Тоді працювало лише 4 скарбники на 10 районів, і в кожному районі доводилося працювати по 6-7 днів на місяць, тоді як у такому районі нараховувалося приблизно 1000 пенсіонерів та інвалідів. Отже, значна кількість пенсіонерів не отримувала гроші через брак робочого часу та недостатню кількість самих касирів / скарбників.

Така сама ситуація була й у лікарсько-експертній трудовій комісії. У ній працювало лише три лікарі. Їм потрібно було не просто оглянути відвідувачів, а й опитати, ознайомитися з довідками від інших лікарів, результатами аналізів, рентген-знімками, після цього скласти акт огляду. На це витрачалося 20-25 хвилин. Наприкінці робочого дня лікарі та секретар ЛЕТК збирались разом і, обговорюючи кожного хворого, ухвалювали рішення про наявність інвалідності, визначали її групу тощо. Тривалість засідання становила в середньому одну годину [2, оп. 4, спр. 425, арк. 119]. Отже, кожен лікар міг оглянути за робочий день не більше 20 осіб, а таких пацієнтів були сотні.

При цьому і лікарі, і скарбники повинні були вчасно повернутися додому: дозволу на пересування по місту під час комендантської години в них не було, а значить, їх могли покарати, як будь-якого порушника (нагадаю, у Харкові цивільним громадянам заборонялося перебувати на вулиці з 16-ї до 6-ї години взимку і від 20-ї до 5-ї години влітку).

Отже, така ситуація була важливим негативним чинником у роботі Пенсійного підвідділу й сильно впливала на процедуру видачі пенсіонерам коштів.

До появи пенсійного підвідділу старим та інвалідам допомагав відділ суспільної опіки. На 1 лютого 1942 р. у Харкові нараховувалося 8 тисяч пенсіонерів. До жовтня дехто з них отримував одноразову допомогу. Разом із репресованими за часів радянської влади (усього 1400 людей), загалом вони отримали 82 тис. крб. [2, оп. 7, спр. 7, арк. 19].

Пенсії почали виплачувати лише в жовтні 1942 року, причому основна маса населення про це не знала, і тому в цьому місяці гроші отримали лише 26,1 % пенсіонерів (2876 осіб із 11 034 зареєстрованих) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 100]. У листопаді гроші отримали вже 34,0 % (4711 осіб) [2, оп. 4, спр. 425, арк. 145, 147].

Проте не тільки незнання про виплату коштів призводило до незначної кількості людей, які мали пенсії. Другою причиною був описаний вище метод видачі грошей. Узагалі він призводив до великих черг, у яких доводилося стояти 2-3 дні [2, оп. 4, спр. 425, арк. 16 зв.]. Інколи обставини склалися так, що касири зовсім не приходили до якоїсь управи. Це було пов'язано з необхідністю перебувати на робочому місці в ХМУ, або із хворобою чи елементарним невстиганням. Звичайно, усе це викликало невдоволення й скарги значної кількості людей.

Заборгованість перед пенсіонерами, що виникала через невиплату грошей, керівництво пенсійного підвідділу сподівалося погасити в майбутньому. Проте коштів (і часу) на це не вистачило.

У лютому 1943 р. Харків уперше був визволений від гітлерівців, і на місяць відновили роботу радянські органи влади. Цікаво, що в цей час Є. М. Зандрок керував відділом соціального забезпечення у Міській Раді. Коли ж німці в березні повернулись до міста – він знову очолив пенсійний підвідділ міської управи [4, арк. 4 зв.].

Після відновлення роботи відділ суспільної опіки ХМУ спочатку надавав одноразову допомогу, а виплата пенсій відновилася в червні 1943 року. За 2,5 місяці (березень, квітень і травень) на допомогу населенню було видано 8,474 млн. крб. [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.]. А в червні отримали гроші лише 895 пенсіонерів, що становило 11,5 % від кількості зареєстрованих на той час [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.]. При цьому влітку 1943 року пенсію надавали лише представникам першої групи. До того ж лікарям і педагогам, які працювали, пенсія виплачувалася в тому випадку, якщо їхній дохід не перевищував 500 крб. [2, оп. 7, спр. 21, арк. 5зв.].

На початку серпня через наступ радянських військ міська управа згорнула роботу. Відповідно, припинив працювати й пенсійний підвідділ, а отже, і припинилася виплата пенсії. 23 серпня 1943 р. Харків був остаточно визволений від німецьких загарбників.

Таким чином, можна констатувати, що під час гітлерівської окупації міська управа намагалася підтримати пенсіонерів, проте лише незначна частина з них отримувала гроші. Кошти, які одержували ці люди, були мізерними й не покривали витрат навіть на основні продукти харчування.

Література

1. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф.Р-2982. Харківська міська управа, м. Харків.
3. ДАХО. Ф. Р-4668. Нововодолазька районна управа.
4. Архів Харківського обласного управління СБУ. № 035952 Дело по обвинению Герценвица и других.
5. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: Методичні рекомендації з історії рідного краю / Дьякова О. В. – Х., 2013. – 99 с.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 93/94:930.85:284.991(477)

С. В. Савченко

Національна металургійна академія України

**МІСТИКИ ТА РАЦІОНАЛІСТИ:
ДО КЛАСИФІКАЦІЇ СЕКТАНТСЬКИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розглянуто проблему теоретичних підстав звичної класифікації сектантських рухів в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., що передбачає дихотомічний поділ на раціоналістів та містиків. З'ясовано смислове навантаження цих термінів у тогочасному історико-культурному контексті. Автор доходить висновку про неадекватність такого підходу сучасним дослідницьким задачам та необхідність пошуку нових підходів до класифікації сектантства.

Ключові слова: містики, раціоналісти, секти, класифікація.

В статье рассматривается проблема теоретических оснований привычной классификации сектантских движений в Украине конца ХІХ – начала ХХ в., состоящая в дихотомическом разделении всех сектантов на рационалистов и мистиков. Выясняется смысловая нагрузка этих терминов в соответствующем историко-культурном контексте. Автор приходит к выводу о неадекватности такого подхода современным исследовательским задачам и необходимости поиска новых подходов к классификации сектантства.

Ключевые слова: мистики, рационалисты, секты, классификация.

The article deals with the problem of the theoretical foundations of the usual classification of sectarian movements in Ukraine late ХІХ - early ХХ century and clarifies the meaning of these terms in their historical and cultural context. It consists of a dichotomous division of all sects to rationalists and mystics. The author comes to the conclusion about the inadequacy of such an approach to modern research tasks, and proposes to explore the possibility of using a phenomenological approach to obtain more reliable results of the study Ukrainian sectarianism. This brings us to rethinking the sectarian classification.

Key words: mystics, rationalists, sect, classification.

У пореформенний час (60-70-ті рр. ХІХ ст.) у релігійному житті України відбуваються істотні структурні зміни, контекстом яких було посилення мобільності селянства внаслідок здобуття особистої свободи, початок стрімкої суспільно-економічної модернізації та різка поляризація суспільно-політичної думки. Передусім ідеться про феномен бурхливої релігійної активності селян, що дістав в історіографії, публіцистиці та офіційній документації того часу назву «штунда». Цей термін, звісно, не можна вважати науковою категорією. У другій половині ХІХ ст. він застосовувався в різних контекстах, наділявся протилежними значеннями і ніколи не мав точного змісту. Лише про одне можна говорити з певністю: зазвичай штундою, штундами, штундистами називали селян та міщан, яких церковна та світська влада підозрювала у сектантстві, різними шляхами запозиченому від німців-меннонітів та баптистів півдня України.

Загалом їх відрізняли від сект автентично православного походження – духоборів та молокан, до яких влада вже встигла звикнути, хоча у звітах парохів та благочинних плутанина між молоканами, штундистами, пашковцями, шалапутами була постійним явищем. І річ не лише в низькій кваліфікації авторів цих звітів. Простір народної релігійності був надзвичайно динамічним, «шукачі істини» повсякчас мігрували з однієї секти до іншої, приносячи із собою ідеї, тексти, способи тлумачення Писання. Усередині кожної спільноти тривали процеси теологічної еволюції, трансформувалися уявлення про світ, змінювалося ставлення до православної церкви та

влади, різні лідери консолідували adeptів довкола своїх доктрин, нерідко вельми екзотичних та епізодичних. «Вас особисто, – писав Володимир Бонч-Бруєвич до Анни Черткової, – просив би

© Савченко С. В., 2015

бути якомога обережнішою з найменуваннями «штундизм», «баптизм» та ін. Необхідно встановити об'єктивні ознаки того й іншого поняття, незважаючи на термінологію місіонерську та урядову <...> Запевняю Вас, що дуже часто баптистами називають пашковство і навіть молоканство; те, що називають штундизмом (термін украй невизначений і, власне, беззмістовний) насправді є новоштундизмом, тобто противагою баптизму, а іноді толстовством, іноді штундохлистовщиною, іноді «вільним раціоналізмом», себто критично налаштованою одиницею або маленькою групою людей» [6, с. 336].

Кожна така «маленька група людей», як влучно висловився В. Бонч-Бруєвич, тривалий час могла функціонувати як окрема, навіть ізольована спільнота, обмежена колом колишніх православних парафіян, ображених на свого пастиря. Фактично сектантський світ пізньої Російської імперії виглядав як невловима рухома множинність автономних «мікрорелігій». Місіонерів, що мали боротися із сектантством у підопічній їм єпархії, нерідко бентежило, що парох не міг точно описати догматичний зміст «відхилення» своїх «заблудлих овець». У багатьох випадках це було просто неможливо зробити через складнощі систематизації сектантських теологічних уявлень. Траплялося, що під час подорожі місіонера до своїх опонентів задля «увещевання», ті встигали кардинально змінити віру під впливом нового харизматичного авторитету, чергового «благодатного осяяння» або несподіваного тлумачення Біблії.

Відтак однією із нагальних проблем, що поставали перед місіонерами, священиками, журналістами, чиновниками та опозиційними політиками, які мріяли про селян-єретиків як революційний ресурс, була класифікація. Її розглядали як засіб упорядкування хаосу думок, авторитетів, теологічних уявлень та релігійних практик. Потрібен був інструмент для схоплення в сектантській стихії чогось незмінного, структурно певного, засадничо вагомого, універсального і незалежного від експліцитного ідеологічного дискурсу.

Інтелектуали XIX століття, як церковні, так і світські, перебували під впливом згодом розвінчаної Вільямом Джеймсом ілюзії, що пізнання релігійного явища тотожне виявленню його генези та точній класифікації [14, с. 23]. Таким універсальним і позірно нейтральним пізнавальним інструментом став вважатися поділ усіх сектантів на містиків та раціоналістів. Він був і лишається одним з найбільш усталених в історіографії [30, с. 35, 60, 274]. Цим поділом користуються практично усі дослідники сектантських рухів, попри те, що вони майже ніколи не проблематизують його теоретичних підстав. Породжений позитивізмом, він не ставився під сумнів марксизмом-ленінізмом, хоч той мав свої класифікаційні пріоритети, а надалі спокійно, без жодних дискусій, увійшов до сучасного, більш плюралістичного дослідницького контексту. Складається враження, що історики не бажають маги зайвий теоретичний клопіт, сприймаючи на віру стереотипи сектознавства та публіцистики XIX ст. Питання про історико-культурну відносність критеріїв раціональності та містицизму, їхню зумовленість застарілими науковими парадигмами ніхто не порушує. Класифікаційна дихотомія набула рис зацементованої незмінності та позаісторичності, перетворилася на своєрідну «ментальну звичку».

Не претендуючи на її цілковиту деконструкцію, спробуємо вказати на теоретичні проблеми, які логічно постають у цьому контексті, але вкрай рідко усвідомлюються і ще рідше формулюються.

Щодо розуміння змісту сектантського раціоналізму і об'єктів його приписування серед авторів XIX – початку XX ст. не було істотних розбіжностей. Раціоналістичними визнавали як секти православного походження (духобори, молокани), так і ті, появу яких інспірували західні протестантські впливи (штундисти, баптисти, євангельські християни, адвентисти та низка дрібніших). Найбільшим ворогом православної церкви та імперського уряду було визнано саме штунду, яка з 1894 року дістала статус «найбільш шкідливої для держави і церкви», оскільки вона, як офіційно вважалося, проповідувала соціалістичні ідеї, відривала людей не лише від церкви, але й від «руської народності» [20, с. 161-164].

Микола Костомаров, описуючи штундистів, послуговувався терміном «християнсько-

раціональна секта», розуміючи під тим бібліоцентризм, антиобрядовість, антиєрархізм [9, с. 105]. Іван Юзов (Йосиф Каблиць) сутність сектантського раціоналізму вбачав у намаганні «звільнити особистість від різних обмежень» [47, с. 173]. Трохим Зінківський стверджував, що «протестантизм», «раціоналізм», «протестантська церква», «раціоналістична церква» є синонімами [21, с. 99].

Православні місіонери та богослови зазвичай застосовували дихотомію «містики – раціоналісти» без значних теоретичних спекуляцій на цю тему. Один з організаторів внутрішньої антисектантської місії Василь Скворцов вважав, що раціоналістичні секти відображають західні «релігійно-протестанські поняття», де на перший план ставлять індивідуальний розум, а не соборний авторитет церкви, а тому вільно тлумачать Писання, заперечують обрядність та іконошанування [42, с. 4]. Православні сектознавці Іван Івановський та Сергій Маргаритов убачали раціоналізм у тому, що сектанти «у тлумаченні Св. Писання заперечують авторитет церкви, керуються лише розумом і тому допускають вільнодумство» [22, с. 1].

Місіонер Д. Граціанський, який присвятив проблемі раціоналістів та містиків спеціальну статтю в «Миссионерском обозрении», намагався підійти до справи з психофізіологічного боку. «Раціоналіст керується логікою, заповіддю, переслідує точність, ясність, букву, є суворим у моральних вимогах. Містик живе тайною тайною, почуттям, відчуттями <...> Для зовнішнього вигляду штундистів і молокан властиве переважно широке чоло, очі, що дивляться прямо, часто саркастична складка вуст <...> Їхня «сумирність» тримається в них зусиллям їхньої волі <...> Сектанти-містики на перший погляд справляють враження тупих, хитрих, однак чутливих, слізливих людей. Їх характеризує низьке жіноче чоло, вологі очі, у яких помітна причетність до нервових екстагічних станів <...> Стримувати своє нервове збудження вони не завжди вміють». До того ж містики схильні до пияцтва, розпусти, дітовбивства та інцесту [11, с. 973, 974]. Граціанський вважав засадничо правильною дихотомічну класифікацію сектантів, підкріплену, як йому видавалося, такими твердими і неспростовними ознаками.

Автор підсумкової студії «Обзор русских сект» (1910 р.) прот. Тимофій Буткевич вважав, що «усі види сектантства – це лише патологічні, ненормальні, гріховні прояви хибно спрямованої релігійно-моральної самосвідомості людини» [8, с. 8]. Емоційність в оцінках не завадила Буткевичу влучно виявити недоліки усіх класифікацій, у тому числі поділу сектантів на містиків на раціоналістів: «Усі секти за самою своєю природою не цураються містицизму, і жодна з них не може бути названою раціоналістичною в точному сенсі цього слова. Крім того, перебуваючи ще в процесі формування, сектанти однієї категорії часто запозичують щось у сектантів іншої категорії і через це змінюють свій характер упродовж нетривалого часу» [8, с. 13-14]. Ще раніше сумніви у цій класифікації, щоправда, побіжні і приміткові, висловлював автор знаменитої праці «Южнорусский штундизм» о. Арсеній Рождественський, вважаючи, що на практиці її застосування є малопродуктивним: «Багато хто вважає наших штундистів раціоналістами, але ми дозволимо собі думати, що це не зовсім правильно: наші сектанти почали з містицизму, містичний струмінь досі ясно виявляється в їхніх віруваннях» [40, с. 171].

Попри це, лишилося нез'ясованим: що таке релігійний містицизм та раціоналізм за своєю суттю; як вимірювати їхню «критичну масу» у структурі релігійності тієї чи іншої секти, щоб визначити її характер; і як скласти стабільну класифікаційну сітку в умовах надзвичайної динамічності сектантських рухів? Православні автори чудово розуміли ці труднощі, тому єдиною перевагою цього поділу визнавали його усталеність та відсутність кращої альтернативи [8, с. 13-14].

Слово «містика» в уявленнях пересічного інтелігента кінця XIX – початку XX ст. мало два доволі близькі тлумачення, однаковою мірою зневажливі. Перше передбачало асоціації з чимось повітряним, невидимим, безтілесним, мрійливим, екзальтовано-сентиментальним. Така містика пов'язувалася з діяльністю інтелігентів-богошукачів, що шукали Бога будь-де, але не в офіційній церкві. Природно, що лубочно-мрійлива містика і духовні пошуки пієтично налаштованої інтелігенції були предметом глузувань консервативних православних авторів. «...Зимовий сад князя.., у саду малюнок у рамці із зображенням Христа стояв на столі, перед яким сиділа княгиня і мріяла. Навколо пальми, банани, щебечуть і лігають пташки, а вона мріє. Про що? Вона «шукає

Христа» [1, с. 736].

Відповідно до другого тлумачення, «містикою» зневажливо називали будь-яку виражену релігійність, яка виходила за мінімальні межі лояльності: сповіді та причастя раз на рік. Таке розуміння містики поширилося в період владарювання над «молодими умами» Чернишевського, Добролюбова, Белінського, Герцена. Фактично для «прогресивних» інтелігентів слова «церковність», «містицизм» та «галюцинації» були синонімами. «В основних своїх поглядах <...>, – кепкував Михайло Драгоманов, – Костомаров, не гляючи на свої заскоки в раціоналізм, зоставсь православним церковником і тим більше, що в натурі его було багато містицизму, котрий спирався на нервозність, що доходила у Костомарова до галюцинацій» [27, с. 229]. Священик Анатолій Жураковський згадував, як батьки, занепокоєні воцерковленням свого сина, побачили в цьому ознаки душевної хвороби і навіть водили хлопчину до психолога. А проф. Василь Екземплярський був змушений давати пояснення поліції з приводу участі гімназиста Жураковського у засіданнях «Релігійно-філософського товариства», які проводили з дозволу Святійшого Синоду [19, с. 7-9]. Поліції здалося підозрілим те, що юний гімназист цікавиться релігією значно серйозніше, ніж це дозволено неписаним етосом його середовища.

Богослови, місіонери та сектознавці замислювалися над проблемою містики і містиків, але не надто глибоко. Сергій Маргаритов, наприклад, характеризував останніх як людей «неконтрольованих емоцій»: «Вони вчать про безпосередні стосунки людини з Богом, про можливість втілення Бога в людині і ототожнення людини з Богом» [28, с. 1]. Василь Скворцов під сектантською містикою також розумів віру у вселення Божества в тіла сектантів, а зовнішніми ознаками містиків вважав: «Незвичний для мирян аскетичний спосіб життя; виснажений вигляд; лицемірно-сумирну поведінку в присутності представників влади та духовенства; невживання м'ясної їжі та спиртних напоїв; стійке відчуження від невинних побутових веселощів та народних ігор; ухилиння неодружених від шлюбу, а подружжя від подружніх обов'язків» [42, с. 4]. Крім цього, ознаками містицизму були нервово-істеричні припадки, супроводжувані глосолалією [29, с. 473]. Цю атестацію Скворцов склав із практичною метою: поліція мала дістати «колективне орієнтування» для арештів. Проте досить ознайомитися із життєписами дивакуватих персонажів багатотомника «Отечественные подвижники благочестия», щоб переконатися: будь-хто з них міг одержати від синодального чиновника атестат «сектанта» [18]. Власне, часто так і траплялося, бо межа між подвижництвом і сектантством була занадто тонкою і динамічною.

У цілому, крім офіційно засудженої за «неправославний спосіб мислення» праці викладача Московської Духовної Академії Дмитра Коновалова, [24] сектантський містицизм не був об'єктом наукового аналізу, але й у нього містика асоціювалася лише з екстазом, спричиненим психомоторним збудженням, а її дослідження полягало в детальному емпіричному описі видимих фізіологічних виявів: «Під час співу Утицький в такт притоптував ногами, трусив руками і плескав у долоні, плакав, схлипував, голос його поспупово ставав дедалі голоснішим і вся його постать виражала несамовитість. Цією нестримною схильністю сектантів жваво реагувати на релігійний спів виділенням слізних залоз <...> іноді успішно користувалися для визначення їхньої належності до містико-екстатичних сект <...> Нерозбірливі викрики різними голосами, що спостерігаються під час сектантського екстазу, іноді нагадують голоси різних тварин <...> Перші мальованці своїми криками копіювали собачий гавкіт, кінське іржання та інші дикі звуки» [25, с. 785, 799].

На зламі XIX – XX ст. синодальне православ'я з підозрою оцінювало будь-яку містику, зокрема й діяльність популярних серед народу «старців». Осудові підлягало все, що не укладалося в рамки табельної релігійності, інкорпорованої в регулярний державний механізм. Під поняттям «релігія» у XIX ст. розумівся не стільки досвід особистої віри, скільки інституція, що володіла правами та обов'язками. Як висловився ліберальний правник Михайло Рейснер, «наш закон передбачає, що у нас вірує не людина, а те чи інше національно-духовне ціле: народ, нація, плем'я» [5, с. 7]. Це не сприяло дослідженню персонального релігійного досвіду, і як показує прикра історія з Дмитром Коноваловим, ця тематика наприкінці XIX – на початку XX ст. вважалася крамольною.

Позиція влади і церкви знаходила підтримку з боку офіційної психіатрії, яка в дусі емпіричного позитивізму не вбачала відмінностей між «психозом і містикою, намагаючись «вилікувати» усі

незвичні стани свідомості шляхом медикаментозного пригнічення» [12, с. 15]. Європейські психіатричні «світила» Володимир Бехтерев та Іван Сікорський, що проводили експертизу мальованців, кваліфікували їхню екстатичну практику як колективну параною [4; 40].

Однак репресивне тлумачення релігійного досвіду як бунту, крамоли та психічної хвороби щодалі менше вписувалося в мейнстрім суспільної думки. На початку ХХ ст. релігійність виразно суб'єктивізується: вона починає усвідомлюватися не як інституція, а як спосіб спілкування з тим, що суб'єктивно сприймається як трансцендентне [44, с. 264]. Ньютонівська картина механістичного Всесвіту розмивалася разом з її концепцією «нормальної людини» і «нормальної» релігійної поведінки. Загострення протиріччя між персональною вірою та релігією-інституцією осмислювалося як кризова ситуація в історичному християнстві [23, с. 7].

Таким чином, дихотомія «містики – раціоналісти» народилася в часи беззаперечного авторитету позитивізму, якому бракувало інструментарію для адекватного пізнання такої делікатної сфери як релігія і духовне життя. Керуючись вульгарно-матеріалістичною концепцією норми, емпіричний позитивізм фіксував лише ті прояви релігійного досвіду, які сприймалися як психічна патологія або штучна екзальтація у формі екстазу. Будь-які інші прояви релігійно мотивованої поведінки, за рамками «фізичної картини екстазу», яку описав Д. Коновалов, автоматично і довільно кваліфікували як раціоналізм. Іншими словами, щоб дістати характеристику «раціоналіста», було достатньо не практикувати психомоторні вправи для досягнення того, що В. Джеймс назвав «потужним відчуттям внутрішньої достовірності та духовної просвітленості» [14, с. 23].

Тож подібна методологія не допомагала справі, а навпаки – ще більше все заплутувала. Знаменитий лорд Гренвіл Редсток, проповідник протестантського пієтизму в петербурзьких аристократичних салонах 70-х рр. ХІХ ст., вважається одним із духовних фундаторів «пашковської» раціоналістичної секти (євангельських християн). При цьому сам він був «типичним євангелічним містиком, що покладався на безпосереднє наставництво Духа у повсякденних обставинах» [37, с. 104]. Він відчував явну нехоть до раціоналістичного богослов'я, постійно шукав найменші знаки особистого Божого звернення до нього, проповідував містичну єдність із Христом («релігія серця»), яку розумів в емоційно-екзальтованому дусі. Хоч, звісно, про будь-які психомоторні акції, кшталту хлистівських стрибань та кружлянь, навіть не йшлося.

Ще одним прикладом може бути секта мальованців з Таращанського повіту Київської губернії, у спробах класифікації якої православні сектознавці просто губилися: оскільки вона була генетично пов'язана зі штундизмом, її вважали раціоналістичною (прот. Тимофій Буткевич, Анемподист Дородницин та ін.), але водночас і «хворобливо-містичною», бо її культ супроводжувався «екстатичними та нервово-істеричними проявами у послідовників» [43, с. 152-154]. У 1904 р. Синод видав довідник «Миссионерский спутник», де мальованство кваліфіковано як «хворобливо-містичний рух», [29, с. 473] а за кілька років той самий видавець опублікував ще один довідник, у якому мальованців чомусь було названо не містичною, а раціоналістичною сектою [35, с. 1-2]. Були навіть спроби застосовувати термін «містична штунда», який, щоправда, так і не поширився [8, с. 514].

Брак теоретичних рефлексій щодо класифікації сектантства породжував плутанину і в адміністративних справах, зокрема, у сфері застосування антисектантського законодавства. Офіційні довідники, що ними мали керуватися чиновники і поліцейські у повсякденних бюрократичних процедурах, проблему не вирішували. Микола Варадінов у своїй «Истории Министерства Внутренних дел» (1863 р.) ще не використовував вказану термінологію, кваліфікуючи духоборців, молокан, іконоборців, хлистів, поповців і безпоповців як «розкольників» незалежно від їхньої генези, богослов'я і специфіки релігійного досвіду [10]. Проте в 1901 р. вийшло видання МВС «Распределение старообрядцев и сектантов по толкам и сектам», [38, с. 1] де штундисти були класифіковані як раціоналістична секта поряд із младоштундистами і воздыханцями, а хлисти, шалопути, скопці і мальованці віднесені до сект містичних. Підстав для розподілу не вказано, а частину релігійних груп зараховано до «нез'ясованих розколосектантських толків». У результаті поліцейські, що проводили первинну «богословську експертизу» поглядів затриманих сектантів, губилися і не знали, кого і за що арештовувати.

Поміж тим за вузькими рамками позитивізму та «медичного матеріалізму» XIX ст. релігійний досвід не зводиться лише до його екстатичних проявів, а містика – це не лише психотехніка (точніше, це зовсім не психотехніка) і вона не завжди передбачає екстатичне відчуття безтілесності, втрату саморефлексії і самоконтролю, стрибання, кружляння та глосолалію. Достатньо звернутися до відомих прикладів з біографій преп. Силуана Афонського, митр. Антонія Сурожського, ієром. Никона (Воробйова), або о. Сергія Булгакова, який поетично описував своє несподіване містико-естетичне осяяння, пережите на Кавказі після багатьох років безвір'я [7, с. 303; 31, с. 11]. Проте в цих та інших випадках ідеться радше про інтелігентську вербалізацію містичного досвіду в категоріях «високої» культури. Малограмотні селяни та міщани, що склали основну масу adeptів раціоналістичних сект, не володіли вишуканим стилем і розвинутою авторефлексією, але містичний характер їхніх переживань є не менш очевидним.

Напівміфічний фундатор штунди селянин Онищенко описував своє навернення як вислід незбагненого контакту з невидимою божественною силою: «Я був раніше як свиня, скотина, навіть гірше, бо скотина робить те, що мусить. Поганий я був <...> І ось одного разу я молився <...> на полі, плакав і кричав: «Господи, дай мені розуму, виправ мене!» Хтось, я цього не бачив, ніби зняв з мене одяг і стало мені легко, я став вільний і пізнав Бога...» [39]. За словами штундиста с. Лихівка Катеринославської губернії, «Сам Бог у храмі особливим видінням відкрив йому волю свою, уповноважив на проповідь та тлумачення Писання» [17, с. 39]. Штундистський візіонер з с. Широке поблизу Миколаєва запевняв одновірців, що до нього підлетіла Біблія і розкрилася в найпотрібнішому місці [16, с. 223]. Лідерові штундистів с. Дебальцеве Сачкові в момент містичної медитації несподівано відкрився істинний сенс євангельських слів: «Се Жених грядет в полунощи» (Мф., 25: 6). Сачко раптом осягнув, що тим Женихом є він сам, тому й заповів своїм adeptам переписати на нього своє майно [32, с. 531]. Заповзятий скептик-штундист Йосиф Новосельський, упевнений, що усі чудеса сфабрикували попи, пережив містичне прозріння коло мощей святителя Павла Тобольського: «Він стояв, зануривши погляд у гробницю; його погляд навіював жах, він зробив крок вперед – ближче до гробниці з тим самим допитливим, зосередженим поглядом <...> Йосиф нахилився до лику святого, кинувши погляд на всю гробницю. Аж раптом впав на коліна, і мертва тиша була пронизана стогіном публічного каяття штундиста...» [46, с. 81].

Привселюдні каяття зі сльозами, знепритомненнями, істерикою були незмінним складником штундистських релігійних практик [45, с. 3]. Навіть застосовуючи ті критерії екзальтованого містицизму, що стали звичними на зламі XIX-XX ст. завдяки студіям В. Джеймса, Д. Коновалова, В. Бехтерева та І. Сікорського, штундистську релігійність складно визнати винятково раціоналістичною. Раціональність – річ досить умовна, відносна, культурно зумовлена і навряд чи є підстави вважати її імперативи універсальними для всіх часів та народів, звісно, якщо ми не мислимо як просвітителі XVIII століття. Загалом універсалістичне розуміння раціональності занадто тісно пов'язане з європоцентризмом та механістичним світоглядом новоєвропейської науки. Антропологічно орієнтована гуманітаристика XX ст. відкрила плюралізм «раціональностей», зокрема, раціональне в тих способах мислення, які колись вважались пралогічними та ірраціональними, наприклад, у міфіві.

Тож задля оновлення термінологічного інструментарію істориків сектантства варто припинити асоціювати поняття «раціональність» з власним розумінням здорового глузду (нерідко доволі ситуативним) або вільнодумством у наївно-просвітницькій інтерпретації народників XIX ст. Найчастіше те, що пафосно іменувалося «сектантським раціоналізмом», насправді було доволі примітивним скептицизмом, блюзнірством та софістикою приблизно в такому дусі: «Подивіться на образ Спасителя, у нього золотий вінець на чолі прибитий. Коли злодії увійшли до храму та зняли ризи з ікон, а у цього зірвали золотий вінець, то кров полилася і її краплі падали на підлогу... Чому ж вона не лилася тоді, коли майстер прибивав вінець до чола цвяхами? Невже тоді вона запеклася, а коли злодії висмикнули цвяхи, вона стала литися? Слухачі засміялися, і я посміхнувся, подумавши: дійсно – обман». Цю історію згадував колишній штундист Софроній Головченко, якого вербували в «громаду обраних» за допомогою «деконструкції» брошурки про афонські дива

[34, с. 262].

Опозиційна інтелігенція, ідеалізуючи штундистів як «гнаних вільнодумців», захоплювалася штундистськими тлумаченнями Св. Писання, вважаючи їх раціональними. Але таку думку поділяли далеко не всі. Іван Харламов, один з небагатьох журналістів кінця XIX ст., що писав глибокі і влучні замітки з релігійної тематики, не зауважив у штундистській герменевтиці жодного раціоналізму: «У надмірному замилюванні «раціональністю» тлумачень наші дослідники наводять приклади з сектантських тлумачень євангельських та біблійних слів, вважаючи такі тлумачення найбільш раціональними. «Дракон», наприклад, це звір (алегоричний вислів щодо попів), що здирає з живого та мертвого, а «воскриліє» – широкі рукави подібні до крил. «Жертва» значить у них «жратва», а слово «жрець» вони вимовляють як «жерець» – «обжора». «Розум» штундисти застосовують настільки спорадично і настільки рідко, що навряд чи варто все учення називати раціоналістичним» [45, с. 3]. З подібним «раціоналізмом», який полягав у позаконтекстуальному витлумаченні біблійних цитат на підставі гри слів та слухових асоціацій, стикалися практично всі місіонери у щоденній роботі зі штундистами, молоканами, баптистами, адвентистами.

Утім, якщо визнати раціональними біблійні інтерпретації штундистів, то зникають підстави відмовляти в раціональності інтерпретаціям шалапутів, іоаннітів чи хлистів. Останні вважали, що Бог-Отець також втілювався на землі як і Бог-Син. За їхніми уявленнями, Данила Філіппович за правління царя Олексія Михайловича зійшов із небес у Володимирській губернії Муромського повіту на вогняній колісниці в оточенні ангелів. «Люди Божі» вважали це пришестя здійсненням стародавнього біблійного пророцтва, підтверджуючи його цитатою з 3-ї книги Ездри: «І рече Господь: се дні грядут, і будет вегда приближаться начну, да посіщу обітающих на землі, і егда іскати начну от сіх, іже неправедно повредиша неправдою своєю віру» [15, с. 7]. Христововір Осип Іванович Потапкін спробував раціонально обґрунтувати власну божественність у посланні до вірних 20 серпня 1901 р.: «Христос Воскрес! Це я, Дух Святий, з неба зліз, я суцый і вічний перебуваю на землі, посланий промінь від Самого Вседержителя-Творця, і я повинен жити во плоті і в серці людини. Ось Я, Дух Святий, і пишу через серця людські <...> Це Я є, Якого називають помірському Осип Іванов Потапкін...» [3, с. 539]. Якщо вірити Івану Айвазову, відкрита ним маргінальна секта «иссопников» побудувала своє віровчення, релігійну практику і, власне, ідентичність, на інтерпретації фрази 50-го Псалма: «Окропиши мя иссопом и очищуся...». Слово «иссоп» на підставі слухових асоціацій вони зрозуміли як «сопіти», а практика духовного очищення полягала у сопінні одне на одного («окропленні») [2, с. 26].

Подібні тлумачення за своєю логічною структурою не гірші за будь-які інші спроби «розкодування» старозавітніх профетичних текстів, а цілковита нісенітниця, вочевидь, не могла би десятиліттями приваблювати нових адептів. Попри позірну примітивність, їм складно відмовити в специфічній раціональності, властивій загалом селянському соціуму. Принаймні в них не менше раціоналізму, ніж в ототожненні широких фарисейських «воскрилій» з рясами та фелонями православних священиків. До речі, як штундистські раціоналісти, так і шалапутські містики вважали це порівняння вбивчим аргументом на користь своєї тези, що Христос у 23 главі Євангелія від Матвія засуджував духовенство Православної Церкви [13, с. 208].

Незважаючи на заперечення цінності записаного слова саме в Біблії містики знаходили образи та метафори, які зазнавали трансформації в подальшому релігійному досвіді. Вони користувалися поняттями «Бог», «Творець», «Дух Святий», «Воскресіння», «Вседержитель», «спасіння» та іншими, пов'язуючи їх логічними нитками в межах власної теологічної доктрини. За оцінкою Костянтина Кутепова, тексти сектантів-містиків, зокрема «распевць», містять чимало догматичних і моралістичних ідей, які, попри уривчастість і незавершеність, надаються до логічної систематизації [26, с. 5-6]. Це теж раціональність, хоч вона й мало нагадує раціональність академічних теологів.

Містики-шалапути і раціоналісти-штундисти однаково розуміли окремі фрагменти Писання («Сие есть Тело Мое» (Лк., 22: 19) як «Сие есть дело Мое», «Дева Мария» – «дело Марии») [36, с. 424-425]. Знаходили одні й ті ж смисли в апокаліптичних главах, будували свої тлумачення на грі фонетично співзвучних слів, спростосували буквальний смисл як породжений лихим світом, замінюючи алегорично-духовним тлумаченням. Воно нібито виявляло смисли приховані, себто

істинні і вічні. Усе це оприявнювало своєрідний антицерковний герменевтичний консенсус, незалежний від конфесійного чинника, рівня раціональності чи містичності. Йдеться про сектантський інтертекстуальний універсум, у якому відбувалася невпинна міграція текстів та інтерпретацій, символів, метафор та алегорій, що давно втратили автора і не мали конкретного адресата, їх об'єднувала лише опозиція до нормативної теологічної системи (не лише православної, але й будь-якої іншої).

Загалом історики мають припинити довіряти маніфестаціям релігійних принципів незалежно від того, хто їх маніфестує. Ця незбагненна довіра, сприйняття декларацій за реальність є однією з причин живучості типологічної дихотомії, яку ми аналізуємо. Якщо штундисти, адвентисти, молокани чи пашковці запевняють, що «живуть тільки за Писанням», а Дух Божий дарує їм його «істинне розуміння» – це не привід вірити їм на слово, принаймні це не робить їх раціоналістами; якщо шалапут чи скопєць заявляє, що «істинне Писання» ллється з вуст їхнього чергового «пророка» чи «христа», а не друкується в типографії – це не робить його автоматично містиком. Бо в обох випадках «Писання» – це лише ситуативний інструмент опису релігійного досвіду, засіб суспільної легітимації доктрини. У будь-якому разі йдеться не про Біблію, а про трансформацію, «фольклоризацію» біблійних сюжетів, образів, прямих та непрямих цитат, персонажів та символів. І вже не так важливо – трансформується цей текст через напоумнення вірних невидимим «духом Божим» чи «живим христом» у особі Порфирія Катасонова чи Василя Лубкова. Питання про те, хто раціональніший у біблійній герменевтиці – хлисти чи штундисти, молокани чи скопці? – перебуває за рамками наукового дискурсу через неможливість верифікації.

У цьому зв'язку постає ще одна проблема: наполегливе акцентування на раціональності таких сект як духобори чи молокани (ми би додали сюди українських штундистів, баптистів, адвентистів та інших) навіє, на думку Леоніда Герця, «хибне враження, що вони були якимось аналогом західного протестантизму» [48, с. 78]. У такий спосіб вони ізолюються від органічного для них історичного контексту, штучно привласнюються чужим контекстом, що ускладнює їхнє розуміння в рамках народної релігійної культури.

Таким чином, штучний і застарілий поділ сектантів на містиків та раціоналістів, аргументація якого застигла на рівні розвитку православного сектознавства, емпіричного позитивізму, психології та репресивної психіатрії кінця XIX – початку XX ст., не варто беззастережно застосовувати в сучасних працях. Наразі він лишається історіографічним кліше і єдиним мотивом його застосування в історичних студіях є освяченість «старовиною» і брак доречніших пропозицій.

Підсумовуючи, хотілося би зазначити, що у спробі дефініювати раціональне в релігії варто покладатися не на буденний сенс цього поняття (тим більше в межах мовно-категоріальних засобів XIX ст.), і не його інтуїтивну «самоочевидність», а на теоретичний доробок релігієзнавців. Класик релігійної феноменології Рудольф Отто раціональною пропонував називати ту релігію, що здатна осмислювати «ідею Бога» за допомогою чітких категорій людського розуму або предикатів, які людина знаходить у собі, хоча і в обмеженій формі. Відтак Бог постає як дух, розум, воля, всемогутність, єдиносущність, при цьому зазначені предикати розуміють як недосконалий, людський спосіб вираження абсолютності. Інакше кажучи, лише в такій раціональній релігії «можлива «віра» як переконання за допомогою ясних і чітких понять на протигагу простим «відчуттям» [33, с. 9]. Зважаючи на цей критерій, релігійність сектантів-містиків варто визнати раціональною, але водночас не можна закривати очі на релігійні переживання навіть у найпримітивніших проявах, бо релігія не зводиться лише до «своїх раціональних висловлювань» [33, с. 10].

Застосування феноменологічного підходу у студіях з історії українського сектантства XIX – початку XX ст. дозволить уникнути спрощеного поділу релігій на раціоналістичні та містичні, бо в релігійному повсякденні один елемент системи не існує окремо від іншого. Раціоналізація ірраціонального відбувається через навчання – спробу передати послідовникам інформацію про первинний містичний імпульс релігійної традиції; через авторефлексію самого містика, який

свідомо чи мимоволі вербалізує свій досвід в категоріях засвоєної культури, а також через логічну реконструкцію основ примітивної релігії, коли дослідник намагається віднайти в хитких і розмитих уявленнях її адептів якісь віддалені прообрази сучасних понять.

Література

1. Айвазов И. Г. Духовная литература и интеллигенция / И. Г. Айвазов // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1902. – № 29. – С. 732-738.
2. Айвазов И. Г. К диссертации Д. Г. Коновалова «Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве» / И. Г. Айвазов. – М.: Книгоиздательство «Верность», 1909. – 52 с.
3. Айвазов И. Г. Христовщина. – Т.1. – Вып. 1. – Материалы для исследования русских мистических сект / И. Г. Айвазов. – Пг.: Типография П.Я. Синченко, 1915. – 329 с.
4. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни / В. М. Бехтерев. – СПб. : Издание К.Л. Риккера, 1908. – 145 с.
5. Бобрищев-Пушкин А. М. Суд и раскольники-сектанты / А. М. Бобрищев-Пушкин. – СПб. : Сенатская Типография, 1902. – 232 с.
6. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения в трех томах. – Т.1. / В.Д. Бонч-Бруевич. – М. : АН СССР, 1959. – 403 с.
7. Булгаков С. Автобиографическое // Православие / С. Булгаков. – М. : АСТ, 2001. – 471 с.
8. Буткевич М. И. Обзор русских сект и их толков / М. И. Буткевич – Х. : Типография губернского правления, 1910. – 637 с.
9. В.Т. Відповідь М.П. Драгоманову // Правда. – Львів, 1891. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 103-107.
10. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Восьмая, дополненная книга. История распоряжений по расколу Н. Варадинов. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. – 656 с.
11. Грацианский Д. Что такое «секта» вообще и «рационалистическая» и «мистическая» – в частности // Миссионерское обозрение. – 1904. – №8. – С. 971-980.
12. Гроф С. Духовный кризис. Когда преобразование личности становится кризисом / Пер. с англ. / С. Гроф. – М.: Издательство Трансперсонального института, 2000. – 288 с.
13. Дементьев И. Из дневника Екатеринославского епархиального миссионера / И. Дементьев // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1889. – №7. – С. 205-219.
14. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / Пер. с англ. / У. Джеймс. – М. : Наука, 1993. – 432 с.
15. Добротворский И. Люди Божии. Секта так называемых духовных христиан / И. Добротворский. – Казань : Университетская Типография, 1869. – 200 с.
16. Дородницын А. Социально-коммунистические чаяния штундизма пред судом Священного Писания / А. Дородницын // Миссионерское обозрение. – К., 1896. – Кн.1. – С. 221-231.
17. Еще два слова о штундистах с. Лиховки Верхнеднепровского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1888. – № 2. – С. 38-42.
18. Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Октябрь. – М. : Типография И. Ефимова, 1909. – 828 с.
19. Жураковский А. «Мы должны все претерпеть ради Христа» / А. Жураковский. – М. : Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный Университет, 2008. – 352 с.
20. Законы о раскольниках и сектантах. Издание А.Ф. Сорова. – М.: Типо-Литография Г.И. Пашкова, 1903. – 226 с.
21. Зіньківський Т. Писання / Т. Зіньківський – Т.3. – Львів: НТШ, 1896. – 287 с.
22. Ивановский И. Руководство по истории и обличению старообрядческого раскола с присовокуплением сведений о сектах рационалистических и мистических / И. Ивановский. – Казань: Центральная типография, 1892. – 248 с.
23. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта / И.А. Ильин. – М.: АСТ, 2002. – 586 с.
24. Коновалов Д. Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве. – Ч. 1. – Вып. 1. – Физические явления в картине сектантского экстаза / Д. Коновалов. – Сергиев Посад : МДА, 1908. – 273 с.
25. Коновалов Д.Г. Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве [1. Картина сектантского экстаза] / Д. Коновалов // Богословский вестник. – 1907. – Т.1. – № 4. – С. 782-803.
26. Кутепов К.В. Секты хлыстов и скопцов / К.В. Кутепов. – Казань : Типография Императорского Университета, 1882. – 576 с.
27. М. Д. Костомаров і штунда на Україні // Народ. – Львів, 1891. – № 1516. – С. 229-231.

28. Маргаритов С. История русских мистических и рационалистических сект / С. Маргаритов. – Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1910. – 230 с.
29. Миссионерский спутник. Настольная справочная книжка по расколоведению и миссионерству / Под ред. В. М. Скворцова. – СПб. : Типо-Литография В.В. Комарова, 1904. – 220 с.
30. Нагорний В. В. Конфесійна політика Російської імперії щодо православних сектантів українських губерній в ХІХ ст. / В. В. Нагорний. Дис...канд. іст. наук. – Полтава, 2013. – 292 с.
31. Никон (Воробьев), игум. Нам оставлено покаяние / Никон (Воробьев) – М. : Издательство Срегенского монастыря, 1997. – 363 с.
32. О штундистах д. Дебальцовки Екатериновского прихода Александровского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1886. – № 21. – С. 528-538.
33. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Пер. с нем. / Р. Отто. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. – 272 с.
34. Павловский Я. Распространители баптизма перед Екатеринославским окружным судом / Я. Павловский // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1888. – № 9. – С. 245-263.
35. Пастырско-миссионерский календарь. Настольный справочник для духовенства, миссионеров и церковных людей / Изд. В.М. Скворцов. – СПб.: Типография «Колокол», 1908. – 504 с.
36. Протокол Ростовского на Дону Миссионерского комитета // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1886. – № 20. – С. 379-382.
37. Пузынин А. Традиции евангельских христиан: изучение самоидентификации и богословия от момента ее зарождения до наших дней. – М. : Библейско-богословский институт имени св. апостола Андрея, 2010. – 523 с.
38. Распределение старообрядцев и сектантов по толкам и сектам. – СПб. : Министерство Внутренних дел, 1901. – 18 с.
39. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса, 2000 – (Евангельское движение в Евразии. Материалы и документы. ЕААА, 2004) – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium ; 32 Mb RAM ; Windows 95, 98, 2000, XP ; MS Word 97-2010.
40. Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. – СПб., 1889. – 295 с.
41. Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 г. в Киевской губ. (малеванщина) / И. А. Сикорский. – К.: Типо-Литография Императорского Унив. Св. Владимира 1893. – 46 с.
42. Скворцов В.М. Существенные признаки и степень вредности русских мистических и рационалистических сект и раскольничьих старообрядческих толков / В. М. Скворцов. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1896. – 19 с.
43. Скворцов В. М. Деяния 3-го Всероссийского Миссионерского Съезда в Казани по вопросам внутренней миссии и расколосектантства / В. М. Скворцов. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1898. – 370 с.
44. Франк С. Л. С нами Бог / С. Л. Франк. – М. : АСТ, 2003. – 750 с.
45. Харламов И. Н. Штундисты / И. Н. Харламов // Русская мысль. – Год. 6. – Кн. XI. – М., 1886. – С. 1-17.
46. Штундист у гробницы святых нетленных мощей (из дневника миссионера иеромонаха Феофаниевской пустыни о. Леонида // Миссионерское обозрение. – К., 1896. – Кн. 1. – С. 78-81.
47. Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане / И. Юзов. – СПб. : Типография А. М. Котомина, 1881. – 180 с.
48. Heretz L. Russia on the Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture Under the Last Tsars / L. Heretz. – Cambridge, University Press, 2008. – 256 p.

УДК 001-043.83:378.4(477.54) «180/182»

С. М. Куліш

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЗАРОДЖЕННЯ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (перша чверть XIX ст.).

Стаття розкриває початковий етап зародження наукових досліджень як теоретичного, так і краєзнавчого характеру в Харківському університеті. З'ясовано причини, через котрі не вдалося в цей період організувати повноцінну науково-дослідну роботу.

Ключові слова: наука, просвітницька діяльність, актові виступи, наукове товариство.

Статья раскрывает начальный этап зарождения научных исследований как теоретического, так и краеведческого характера в Харьковском университете. Приводятся те тормозящие причины, из-за которых не удалось в этот период организовать полноценную научно-исследовательскую работу.

Ключевые слова: наука, просветительская деятельность, актовые выступления, научное товарищество.

The article reveals the initial stage of the origin of both theoretical and regional scientific research at Kharkiv University. The author pointed out the impeding reasons which caused failure to organize full-fledged research efforts in that period.

Key words: science, enlightenment activity, public statements, scientific association.

Формування та втілення державної політики в галузі освіти й науки відбувається на засадах її пріоритетного розвитку. На сучасному етапі є проблема – розробити єдині з Європою критерії та стандарти в галузі освіти й науки в університетах України. Діяльність Міністерства народної освіти, адміністрації Харківського університету в першу чверть XIX ст. може служити досвідом для сучасного українського суспільства.

Ми ставимо собі за мету проаналізувати особливості початкового етапу зародження наукових досліджень у Харківському університеті, а також уточнити причини, які не давали можливості розвивати повноцінну науково-дослідну діяльність у цей період.

Говорячи про історіографію даної проблеми, хотілося б виділити цілу низку нових публікацій, що присвячені розвитку освіти та науки в Харківському Імператорському університеті в першій половині XIX ст. Йдеться про роботи Л. Яновського [22], Ю. Кісельової [6], Н. Березюк [2], С. Посохова [12], С. Куліша [7], В. Іващенко [5] та інших. Всі вони, безумовно, позитивно вплинули на процес дослідження нашої теми. Взагалі, за понад 200 років існування славнозвісного навчального закладу з'явилося багато історико-педагогічних та історичних праць щодо роботи Харківського університету, однак «... історія Харківського університету – це нескінченний пошук і повернення її маловідомих сторінок, забутих імен».

Відомо, що створення і становлення в Харкові університету проходило у неоднозначній атмосфері в суспільстві, більша частина якого не сприймала величезного значення освіти й науки. Саме про такі тенденції завважив проф. Л.-Г.-К. фон Якоб у своїй актовій промові у Харківському університеті 17 січня 1808 р. Він назвав помилковими думки про необхідність освіти лише для вищих класів, небажання опановувати такі науки, як філософія, мораль, політика. Здивувала його і шкідлива для держави консервативно-охоронна точка зору: заклики до уряду не заохочувати в Росії наукових досліджень. Адепти такого судження вважали, начебто підтримка владою науки та освіти призведе до напливу в університети нездібних осіб як викладацького, так і студентського складу [21, с. 69, 76].

На початку XIX ст. Міністерство народної освіти з сумом зазначало, що навіть у Санкт-Петербурзі занадто мало освічених громадян, які б бажали без примусу працювати на ниві освіти й науки. Переважна більшість дворян вважала її справою «многотрудной и маловидной».

© Куліш С. М., 2015

Незважаючи на надання викладачам університетів та гімназій з кінця січня 1803 р. класних чинів, що викликало б повагу до вчених, спрацював цей захід не одразу. Журналістам довелося не один десяток років доводити, що вчене звання благородне, воно звеличує, а не принижує статус дворянина.

Саме університетське середовище формувало нове соціальне середовище – інтелігенцію. Проте цей процес просувався повільно, успіхи чергувалися з невдачами. Такий «інкубаційний» період був характерним і для Харківського суспільства.

Через протиборство автономістських начал у діяльності університету з адмініструванням, авторитаризмом, впровадження схоластики замість неупереджених наукових пошуків навіть потрібну для нормальної діяльності університету чисельність професури довелося забезпечувати довгі роки. Досить сказати, що лише через 54 роки вдалося мати у Харківському університеті штатну кількість професорів згідно зі Статутом від 5 листопада 1804 р. – 25 ординарних і трьох екстраординарних.

Влада не відразу визнала вчених інтелектуальною елітою суспільства, а в 20-х–30-х рр. роль університетів було звужено до вузькопрофесійних установ. Недосконала нормативно-правова база, поєднання елементів середньої та вищої освіти в університетах першої чверті XIX ст. безумовно не могли сприяти широкому розповсюдженню справжніх наукових досліджень. Крім того, влада вимушена була визнати, що в Російській імперії порівняно з країнами Західної Європи наука перебувала у занедбаному стані. Про це свідчить і статут Харківського університету. Зокрема, у §38 та 39 рекомендувалося кожному факультету вибрати з числа 3-поміж закордонних почесних членів університету, по одному професору, які б надавали «сведения о новых в науках изобретениях». При цьому влада була згодна виплачувати по 200 руб. щорічно [18, с. 237-238].

З іншого боку, не лише в Російській імперії, але й в деяких інших державах Європи ставлення до науки та вчених бажало бути кращим. Скажімо, у Франції значна частина суспільства вважала: «Математика висушує серце. Медицина є наукою обману. Фізика й хімія ведуть до безвірства. Віршування є припадок неробства голів, красномовство – важіль для спростування держав. Тобто витончені науки – фактично ремесла, зовсім непотрібні в суспільстві» [3, с. 67].

Надто повільно розвивалися медичні науки, причому в багатьох випадках через низький рівень теоретичних знань пропоновані для лікування засоби завдавали шкоди. Так, професори практично всієї Європи пропонували боротися з багатьма хворобами з допомогою вживання ртутних препаратів. При епілепсії натомість рекомендувалося «...просверлення черепа як останній засіб».

Протилежну точку зору висловлювали діячі освіти у Франції та німецьких землях щодо статистики як науки. Виступаючи у 1804 р. перед зібранням членів Паризького академічного товариства наук, Д. Ф. Деннан назвав статистику найбільш корисною й цікавою наукою. Професор Геттінгенського університету А.-Ф. Людєр – економіст, історик, юрист, автор праці «Критична історія статистики» назвав її беззмисловою наукою. Він вважав, що мета статистики недосяжна і навіть найбільш довершені знання можуть принести більше шкоди, ніж користі [4, с. 305; 16, с. 84-85].

Через низький рівень розвитку в Російській імперії протокапіталістичних відносин на початку XIX ст. університетська наука більше була сконцентрована передусім на словесності, філософських роздумах, просвітництві. До початку XIX ст. філософію викладали як духовно-академічну дисципліну в релігійних навчальних закладах Російської імперії, звідки до університетів перейшли деякі елементи цієї науки. Однак в духовних семінаріях та академіях панували ідеї платонізму та патристики – християнствуючого платонізму. Викладачі там відкидали ідею «ratio» Аристотеля, схилившись до ідеалізму Платона. Викладачі університету найчастіше викладали лише історію філософії (любомудріє), щоб не викликати підозри у вільнодумстві, тому германський ідеалізм панував не лише в Харківському, але й у інших

університетах. Після того, як діячі Міністерства народної освіти фактично перемішали філософські науки з політичними, «розквітли» компілятивні праці, у яких автори намагалися створити «православну філософію». Водночас на початку XIX ст. в Російській імперії нерідко лжефілософами, вигаданими мудрецами вважалися видатні представники західної філософської думки: Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Г. Т. Рейналь – соціолог і філософ, К. А. Гельвецій – літератор, філософ – матеріаліст, Д. Дідро – письменник, драматург, філософ – просвітитель та інші.

Не буде перебільшенням зазначити, що рівень автономії, академічної свободи, який мав місце протягом першого десятиріччя існування Харківського університету, було забезпечено не лише ліберальним Статутом, але й зваженою політикою міністрів народної освіти. Перший з них – П. В. Завадовський, який обіймав цю посаду протягом восьми років, справедливо заслужив оцінку «розумної української голови». Як голова урядової Комісії для заснування шкіл, він добре вивчив освітню ситуацію й саму атмосферу освітньої справи в імперії.

Перший попечитель Харківського університету граф С. Й. Потоцький теж добре знав рівень наукових та освітніх знань в Російській імперії. Під час офіційного відкриття університету він зауважив про труднощі, неминучі при «водворенні наук в сей стране, бывшей доселе единственно созерцательницею опустошений и сражений». Водночас С. Потоцький наголосив на гострій необхідності розвитку науки, «...дабы по крайней мере следовать за другими, если не можешь упредить их» [13, с. 13-14].

У свій час проф. Д. І. Багалій відзначив суттєву роль актових промов викладачів університету, що популяризували сучасну для тих років науку. Докладно розглянуті найбільш цікаві з них і в монографії С. І. Посохова [12, с. 39-74].

Необхідно зауважити, що багато з цих виступів містили значно важливіший зміст, ніж можна судити лише за назвою. Скажімо, виступ І. Тимковського – фактично стислий нарис історії зародження соціально-економічної системи на Русі. З точки зору нинішньої епохи неможливо визначити якусь новизну у виступі Л. Шнауберта, адже він настійно переконував слухачів у необхідності використання добрив, які позитивно впливають на вегетацію рослин, якість ріллі.

Проф. Ф. Гізе підкреслив важливість використання природних продуктів органічного й неорганічного походження, проведення геологічних та інших пошуків природних багатств у різних регіонах. Крім того, говорив про необхідність глибокої перевірки рослин і мінералів, використовуваних у економічній, технічній та медичній галузях. На його думку, відомі на той час 654 види і 3419 періоди флори зовсім не вичерпують їхню наявність, тому треба продовжувати пошуки корисних рослин [24, с. 38, 40-41].

Проф. Л. Г. К. фон Якоб дав вичерпну відповідь на питання щодо ролі університетського викладача: «сословие людей, которых единственная обязанность состоит в том, чтобы разные отрасли наук доводит до высшего совершенства (подчеркнуто нами – Авт.) и сообщать оные другим». Від того внеску, який викладач досягне у своїй науці, залежить його слава й честь, хоча, попередив він, науки нерідко самому вченому користі чи свободи не приносять, а бувають необхідні лише нащадкам.

А. Дюгур (Дюгуров) переконував у важливості історії як науки, адже на той час вона мала «множество хулителей», які не лише відчували огиду, але й презирство до неї. Що стосується безпосередньо істориків підросійської України перших десятиліть XIX ст., то, як визнає О. В. Ясь, визначити їхню дослідницьку практику надто важко. Чи був справжнім істориком сухий чиновник-викладач або той, хто орієнтувався на інтелектуальні зразки західноєвропейської думки? Можливо на це звання заслуговав малоросійський поміщик-антиквар, який сполучав літературно-естетичні вправи, етнографічні розшуки з ностальгічно-патріотичними мотивами? За наявності у викладачів університету подвійної і навіть потрійної лояльності, панування російської імперської історіографічної думки все ж не зникало відчуття належності до українства.

Нагадаємо, що у 1811 р. ад'юнкт Харківського університету Б. Й. Рейт видав працю «Спроба російської історії. Частина перша» («Spesimen historiae Rossorum. Pars prior»). Її зміст він довів до періоду завоювання Русі монголами. Автор висловив оригінальні для початку XIX ст. думки: наприклад, зауважив, що Аскольд і Дір – одна особа; княгиня Ольга не палила столиці древлян

з допомогою голубів та горобців, хрестилася не в Константинополі; факт заміжжя Анни Ярославни за короля Франції Генріха-Птахолова був честю не для Русі, а для Франції; дійшов висновку, що на Русі майже склалася феодальна система і т.д. Як відомо, перший том М. М. Карамзіна «История государства Российского» було опубліковано тільки у 1816 р., причому з його змісту видно, що автор не читав праці Б. Рейта. Скажімо, у нього Аскольд і Дір – різні особи. Щодо помсти Ольги древлянам, проте, він солідарний з Б. Рейтом і теж вважав, що її різновиди – міфи, казки [8; 22, с. 91-92].

До 1814 р. професори й ад'юнкти університету систематично використовували наукові знання для дослідження місцевих багатств краю. Ще в 1804 р. харківський губернатор І. І. Бахтін надіслав проф. Й. Шкуберта, ад'юнктів Ф. Гізе та М. Крюгера до Рогані для дослідження джерельної води. Упродовж двох років у Рогань було відряджено 6 експедицій. Досліджувались мінеральні води на Полтавщині, в Ізюмському й Куп'янському повітах Харківщини, мали місце розвідки кам'яного вугілля, торфу в Бахмуті, Ізюмі, Лебедині. У 1805 р. шукали шляхи боротьби з нашествиям саранчі Я. Я. Беллен-де-Балю, Ф. Гізе, М. Крюгер, І. Тимковський. Проф. Ф. В. Пільгер рятував від епідемії сапу коней на Деркульському кінному заводі біля Біловодська. Й. Шнауберт у 1808 р. запропонував новий спосіб відділення золота від срібла з допомогою сірчаної кислоти; Д. Шмерфельд подав оригінальний спосіб виготовлення цегли й улаштування печей для їхнього випалювання [5, с. 33-35; 14, с. 30-31].

На думку співробітниці Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. А. Лискової, у працях А. Дубровича були елементи психоаналізу, а в теорії «наслідувальної гармонії слова» (звукового символізму), яку розробляв Р. Т. Гонорський, були постулати, що передували естетичній мовній теорії професора О. О. Потєбні. М. М. Пакі-де Совіні підготував двотомну працю «Загальна і філософська граматики мов». Вона містила, певно, елементи мовознавства, хоча й з моралістичними повчаннями [24], але опублікована не була, як і рукопис Р. Т. Гонорського «Статистика Европейских государств и Американских штатов».

З самого початку існування Харківського університету в ньому передбачалася діяльність наукових товариств. У § 9 Статуту було зазначено: «К особливому достоїнству университета отнесётся составление в недрах оногo учёных Обществ, как упражняющихся в словесности Российской и древней, так и занимающихся распространением наук опытных и точных, основанных на достоверных началах (exactes)». Автори Статуту справедливо вважали, що наявність серед членів товариства представників не лише університетського викладацького корпусу наблизить університет до суспільства, пробудить «в согражданах любовь к учености».

Перш ніж було створено наукове товариство при університеті, В. Н. Каразіну у серпні 1811 р. вдалося організувати Філотехнічне товариство, в якому, однак, брали участь лише двоє викладачів університету – Ф. Гізе і А. Стойкович. Іншими членами товариства (воно налічувало від 35 до 48 членів) були місцеві поміщики [15, с. 6].

На той час у московському університеті з 1804 р. діяло товариство історії та старожитностей російських, з 1805 – товариство медичних і фізичних наук, з 1810 р. – товариство математиків, дослідників природи [20, с. 13-15].

Офіційною датою створення у Харківському університеті наукового товариства вважають 23 січня 1812 р, проте в деяких працях дореволюційного періоду його діяльність датують з 19 березня 1813 р. – тобто від дня реального першого засідання.

Статут наукового товариства складався із 40 параграфів, але частина з них мала бюрократичний характер, що не стимулювало вільної атмосфери наукового пошуку. Головним завданням товариства вважалося «распространение наук и знаний как чрез ученые изыскания, так и чрез издания в свет общепользных сочинений». До складу товариства в різний час входили від 13 до понад 90 членів, у тому числі – переважна більшість викладачів університету. Товариство мало два відділення: словесне (очолив І. Є. Срезневський – до 1816 р. потім його змінив Г. П. Успенський) і природниче (директор – Т. Ф. Осиповський, а з 1814 – К.-Д. Роммель). Членами товариства були також представники влади, церкви (наприклад, єпископ Слобідсько-Український і Харківський

Аполлос), В. Н. Каразін, ректор Харківського колегіуму А. С. Прокопович, майор А. А. Палицин та інші. До його складу входили і вчителі з Курщини, Чернігівщини, Полтавщини, викладачі з Ярославля, Казані.

Передбачалося, що наукові розміркування (*commentationes*) – «известия ученого мира» можуть робити як асесори (представники викладацького корпусу університету), так і інші члени товариства. Їх планували друкувати латиною, а корисні для громадян записи (*diaria*) публікувати російською мовою. Оскільки до весни 1815 р. виступів було небагато, 6 березня було вирішено, що кожний асесор і член товариства щорічно подавав якусь працю або переклад твору іноземного автора. Більше того, було призначено для виступів 9 осіб, що зовсім не гармонувало з принципом наукової творчості.

Максимальну кількість засідань – сім – провели в 1815 р., але далеко не всі доповіді можна було вважати науковими. Якщо виступ Й. Б. Шада щодо змісту природної філософії, «Каталог рослин в околицях Харкова» і представлений Я. Н. Громовим гербарій були такими, то поема І. Є. Срезневського «Иван Сусанин, или освобождённый Царь» – не що інше, як белетристика. Моралізаторським був виступ учителя гімназії С. Єсикорського «Погляд на єство подружнього союзу». У 1817 р. було опубліковано збірник праць членів товариства [19, с. 237-238; 17, с. IV–XXII].

На трьох засіданнях 1817 р. було заслухано доповідь Т. Ф. Осиповського «О разделении электричества в разобщённых отводах при держании наэлектризованного тела», губернатор В. Г. Муратов прочитав переклад з французької мови роботи С. Потоцького «О происхождении славян». Ад'юнкт Д. С. Борзенков зробив доповідь з теми «О происхождении языков Сарматского и Славянского от Лидского и о сходстве оных с языком Санскритским». [17, с. XXIII]. У червні 1817 р. на чергове засідання дві праці передали до Харкова доглядач Прилуцького училища П. П. Білецький-Носенко і вчитель Курської гімназії Т. І. Селіванов [22], але їхній зміст невідомий.

Проте в 1818 р. на початку березня відбулося лише одне засідання товариства. На ньому обговорювали зміст нового Статуту, висловлювали зауваження щодо початкового етапу історії Малоросії. Крім того, було висловлено подяку викладачам, які брали участь у публікації першого тому праць товариства.

Таким чином, за перших п'ять років діяльності наукового товариства було підготовлено 39 праць, але частина з них були не науковими, а духовно-навчальними або белетристикою. «Дневные записки» для широкого кола читачів так жодного разу і не були видані. 17 лютого 1823 р. попечитель З. Я. Карнеєв наказав відновити діяльність товариства, і восени цього року в ньому формально нараховувалося 75 осіб. Цікаво, що члени товариства ще 19 червня 1817 р. прохали, щоб він став їхнім покровителем.

17 травня 1823 р. на засіданні товариства його головою став ректор В. Я. Джунковський. Вирішено було проводити слухання наукових доповідей 1 та 15 числа кожного місяця, що виглядало навіть теоретично неможливим через завантаження викладачів лекціями і явищами «наукової летаргії». До того ж членами товариства стали особи, які не були в змозі готувати дійсно наукові праці: колишній попечитель З. Я. Карнеєв, граф Я. М. Болгарі, полковник О. А. Щербинін, протоієрей О. Башинський, учитель Закону Божого в гімназії П. Рогальський та інші. Якщо у 1823 р. до складу товариства входили 75 осіб, то в 1829 – уже 91. За ці 6 років було начебто підготовлено 40 праць, і в березні 1825 р. вирішено видати другий том товариства наук. До кінця 1829 р. вдалося зібрати лише 13 статей, але їхня доля невідома. Можливо, серед них були такі роботи: «Некоторые замечания на историю Карамзина» П. Гулака-Артемовського, «О связи Вселенной», «О многочисленности Солнечной системы» М. Архангельського, «О библиографических системах» В. Джунковського, «О громовых отводах» М. Сухомлінова та ін.

Пожвавити діяльність «Харківського наукового товариства» намагався новий попечитель О. Петровський. На його думку, необхідно було поліпшити зміст Статуту, щоб його правила «...обязывали их (членів товариства – Авт.) быть деятельными и полезными». У середині 1825 р. при 85 членах значної активності у його діяльності не спостерігалось, хоча в новому Статуті, прийнятому 27 жовтня 1827 р., існувало уже й третє відділення – юридичне. Виконати ж побажання

§ 31 – виступати з доповідями «по порядку кожного щорічно призначаємому» було, звичайно, неможливо. Песимізм опанував і О. Петровського, який заявив, що наукове товариство «не имеет того рвенія к распространению наук и полезных сведений, без которого никакое общество существовать не может». Тому в 1829 р. товариство було офіційно закрито [10, с. 48; 11, с. 231-233].

Глибинними причинами апатії до наукових занять було насамперед панування схоластики, містицизму в керівництві Міністерства народної освіти. Як відомо, у 1817 р. Головне управління духовних справ та іноземного віросповідання об'єдналося з освітнім міністерством. Міністром духовних справ і народної освіти став О. М. Голицин, залишивши за собою посаду обер-прокурора Священного Синоду. Саме йому належить висновок «о тщете знания». Не відставав від нього попечитель Харківського навчального округу й університету З. Я. Карнеєв – колишній губернатор Мінської губернії і голова Комітету з постачання військ сукном. Ставши запеклим обскурантистом, він закликав відмовитись від «зловредной философии», пропагував серед викладачів книгу Ж. Ф. Дютуа-Мамбріні «Божественная философия, в отношении к непреложным истинам, открытым в тройственном зеркале: вселення, человека и Священного Писания» в шести частинах. На прохання З. Я. Карнеєва друк її в типографії Московського університету у кількості 1200 примірників оплатив царський кабінет. В. Н. Каразін назвав цю книгу маячнею, а дії попечителя пояснив намірами «...уничтожить обыкновенную философию, называя её ложной и недостаточной».

Наукову роботу гальмувала відсутність у Харкові потрібних матеріалів для дослідів, слабка матеріальна база. Досить зазначити, що в бібліотеці університету, яка займала до 1824 р. п'ять крихітних кімнат, не існувало навіть каталогу. Водночас байдужість до наукової роботи тоді не вважалося ознакою некомпетентності.

Все ж, незважаючи на невдачі, обумовлені вказаними вище причинами, феномен університету поступово пробивав собі дорогу. Важливість науки й освіти неминуче проникала в суспільство, а самовіддана робота вчених Харківського університету на початковому етапі його існування готувала для цього відповідний ґрунт.

Література

1. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I / Н. Аристов. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1879. – 44 с.
2. Березюк Н. М. Неизвестный В. Я. Джунковский: ректор Харьковского университета 1821–1826 гг. / Н. М. Березюк. – Х. : Тимченко, 2008. – С. 10.
3. Взгляд на происшествия 1804-го года // Вестник Европы (изд. М. Каченовский). – (М.). – 1805. – № 1. – Ч. XIX. – С. 65-75.
4. Деннан Д. Ф. История и теория статистики / Д. Ф. Деннан // Вестник Европы. – 1805. – № 2. – С. 304-314.
5. Иващенко В. Ю. Харьковский университет и исследование местного края в первой половине XIX века / В. Ю. Иващенко // Universitates (Харьков). – 2010. – № 4. – С. 32-40.
6. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті: монографія / Ю. А. Кісельова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.
7. Куліш С. М. Традиції та новації у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету у XIX–початку XX століття / С. М. Куліш. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 13-80.
8. Лавровский Н. «Опыт русской истории» Рейта / Н. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Часть 165. – С. 87–105.
9. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах / С. Мельгунов. – М. : журнал «Правда», тов.-во скоропечати А. А. Левинсон, 1904. – 71 с.
10. О Харьковском обществе наук // Украинский журнал (Харьков). – 1823. – Ч.1. – С. 46-50.
11. Общество наук (1812-1829 гг.) // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.). [под. ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова]. – Х. : Печатное дело, 1911. – С. 209-240.
12. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.) / С. И. Посохов. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.

- 13.Потоцкий С. (в тексте Г.). О благотельной цели преобразования в России училищ / С. Потоцкий // Речи, говоренные в торжественном собрании 17 генваря 1805 года при открытии Императ. Харьков. ун-та. – X : В унив. тип., 1806. – С. 10-16.
- 14.Рославский-Петровский А. П. Об ученой деятельности Императ. Харьков. ун-та в первое десятилетие его существования / А. П. Рославский-Петровский // Журнал министерства народного просвещения. – Ч. 37. – 1855. – С. 1-36.
- 15.Срезневский В. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1. (1802–1815). Рецензия / В. И. Срезневский. – СПб. : тип. Акад. наук, 1901. – 40 с.
- 16.Сухомлин Н. Взгляд на статистику в историческом и современном ее развитии и статистические воззрения на характер и значение Европы / Н. Сухомлин. – СПб. : В тип. Гогенфельдена и К°, 1866. – XVIII, 326 с.
- 17.Труды общества наук, состоящего при Императ. Харьков. ун-те. Т.1. – X. : В универс. тип., 1817. – 202 с.
- 18.Устав Императ. Харьков. ун-та // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения (СПб.). – 1805. – № 10. – С. 225-290.
- 19.Устав Харьковского общества наук // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1813. – № 35. – С. 237-244.
- 20.Чириков Г. С. Тимофей Фёдорович Осиповский / Г. С. Чириков // Русская старина. – 1876. – Т. 9-12. – С. 463-490.
- 21.Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа / Л. Якоб // Речи говоренные в торжественном годовом собрании Императ. Харьков. ун-та, бывшем 17 января 1808 года. – X. : в унив. тип., 1808. – С. 68-86.
- 22.Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805– 1820) / Л. Яновський. – X.: Майдан, 2004. – 235 с.
- 23.Харьковские известия. – 1817.
- 24.Харьковские известия. – 1823.
- 25.Giese F. Hauptzüge von den Fortschriften, welche die Naturforscher Rußlands in der Kenntniss vaterländischer Naturerzeugnisse gethan haben, und von dennen, welche nock zu thun übung sind / F. Giese // Речи, говоренные в торж. годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17-го генваря 1807 года. – X. : В унив. тип., 1807. – S. 33-42.

УДК 304.4 (477): 323-027.541

Н. В. Дяченко

Харківський національний університет внутрішніх справ

ДЕРЖАВНА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: ОГЛЯД ПІДХОДІВ І МЕТОДІВ

У статті розглянуто моделі культурної політики («британська», «французька» та «американська»), які лягли в основу взаємодії суспільства і культури у багатьох розвинених країнах світу. Питання культурної політики для України є важливим, оскільки на новому історичному етапі постала проблема пристосування культурної галузі до ринкових умов. Автором зроблено висновки про те, що в нашій країні управління сферою культури залишилося занадто централізованим, і змінити ситуацію може вдосконалення механізмів її фінансування. Сформульовано оптимальний варіант державної стратегії, що поєднуватиме позитивні сторони вищезгаданих моделей.

Ключові слова: культура, культурна політика, фінансування культури, органи місцевого управління, заклади культури.

В статье рассмотрены модели культурной политики («британская», «французская» и «американская»), которые легли в основу взаимоотношений общества и культуры во многих развитых странах мира. Вопрос культурной политики для Украины является важным, так как на новом историческом этапе возникла проблема адаптации культурной отрасли к рыночным условиям. Автором сделаны выводы о том, что система управления сферой культуры в нашей стране осталась централизованной, и изменить ситуацию может усовершенствование механизмов ее финансирования. Сформулирован оптимальный вариант государственной стратегии, в котором объединены сильные стороны вышеупомянутых моделей.

Ключевые слова: культура, культурная политика, финансирование культуры, органы местного управления, заведения культуры.

The cultural policy models (British, French and American) were considered in the article. As a basis of the relationship between the state and culture in many countries of the world, they are used. The question of cultural policy is very important for Ukraine because the problem of the cultural sphere adaptation to market conditions arose at the new historic stage. The author drew a conclusion that the system of management in the cultural sphere is not centralized, and the situation could be changed only in the condition of the financing mechanism improvement. The researcher formulated an optimal variant of the state strategy, where the strong aspects of above-stated strategies were united.

Key words: culture, cultural policy, culture financing, local authorities, cultural institutions.

В Україні внаслідок розпаду СРСР відбулися політичні й економічні зрушення, що дозволили прискорити культурно-духовну трансформацію суспільства в напрямку його осучаснення. Тож у зв'язку з цими змінами перед Українською державою постала проблема модернізації культурної політики із застосуванням досвіду розвинених країн. Серед праць вітчизняних дослідників, які зверталися до цієї теми, науковий і практичний інтерес становлять роботи: О. А. Гриценка, І. Дзюби, М. Стріхи, С. В. Дрожжиної й інших. Метою нашої статті є зіставний аналіз механізмів державної культурної політики, які б дали можливість реалізувати творчий потенціал країни, а також на регіональному рівні вирішити соціальні, економічні й інші проблеми. Як відомо, у сучасному світі виокремлюють три основні моделі державної політики щодо культури: «американська» модель вирізняється провідною роллю приватних жертвувачів і фондаций; «британська» модель полягає в проведенні «принципу витягнутої руки», шляхом розподілу бюджетних коштів через автономні інституції (наприклад, Англійська рада в справах

© Дяченко Н. В., 2015

мистецтва); «французька» модель передбачає централізовану державну підтримку національної культури, щоправда, вона надається під певні культурно-мистецькі проекти [12, с. 50-52]. Поєднує усі моделі те, що вони підтримують політику залучення до сфери культури недержавних коштів.

Перевага британської моделі, на думку С. В. Дрожжиної, полягає у відстороненості держави від прямого фінансування, і, як результат, це зменшує ризик маніпулювання культурою з боку владних структур [3, с. 40]. Окрім того, ця модель дозволяє запобігти надмірній опорі на домінуюче джерело фінансування (у Франції та Німеччині – державне, в США – приватне), що також підвищує інтерес українських дослідників до «принципу витягнутої руки». Так, до нього схиляється й Н. С. Фесенко, яка пропонує, зокрема, для Харківщини створити, на кшталт Англійської ради, Агенцію сприяння розвитку культури і мистецтв Слобожанщини – громадський орган регулювання розвитку цієї галузі [13, с. 11]. Але, на нашу думку, для такої молоді держави як Україна зарано впроваджувати цей принцип. Адже він може обернутися створенням корупційних схем, де під виглядом недержавних і напівдержавних інституцій з'являться фіктивні організації, що будуть розкрадати гроші, виділені на культуру. Окрім створення незалежних органів вищеозначені автори називають у числі дієвих механізмів фінансування, залучення меценатських і спонсорських коштів. Світовий досвід доводить, що посилення ролі меценатів і спонсорів є ефективним засобом розвитку культурного сектора, утім, якщо держава на законодавчому рівні створить для цього сприятливі податкові й інвестиційні умови.

Про можливість запровадження в Україні британської моделі свідчить те, що 1997 року було прийнято закон «Про благодійництво та благодійні організації», але оскільки він не передбачав системи державної підтримки меценатської діяльності, то сподівання на нього не виправдалися [9]. Тим часом у розвинених державах меценати надають культурним закладам вагому допомогу. Приміром, «Значну роль в збереженні й примноженні художніх творів Франції, відіграє добровільне товариство «Друзі Лувра». За останні роки (початок 1990-х рр. – Н. Д.) Товариству вдалося придбати для національних музеїв Франції декілька полотен старих майстрів» [14, с. 49]. На наш погляд, Україні також слід звернутися до концепції меценатства, що дозволить, за умови вдосконалення чинного законодавства (передбачення конкретних заходів заохочення й т. д.), не лише зберегти існуючий потенціал культурної галузі, але й збільшити його.

На необхідності державного протекціонізму щодо культури наголошують, наприклад, такі вітчизняні дослідники, як І. Дзюба [2, с. 34] і С. Грабовський [1, с. 70]. На їхню думку, в перехідний період, коли культурна галузь тільки пристосовується до ринкових умов, держава повинна її фінансово підтримувати. Адже, як уважають ці автори, державний патерналізм здатний пом'якшити негативний вплив глобалізації на національну культуру, а також допомогти їй пережити труднощі періоду пристосування до ринкової економіки. Утім, розуміння того, що бюджетне утримання культурної галузі не відповідає сучасним вимогам спричинило серед науковців подальший пошук прийнятної культурної стратегії. Так, А. Погорелова стверджує, що необхідно замінити «інерційне утримання на мінімуму того чи іншого закладу» на «підтримку конкретних інноваційних культурно-мистецьких проектів, програм, заходів, явищ тощо» [8, с. 2]. Цієї ж думки дотримується й Н. Кулик, яка вважає, що фінансування культури має здійснюватися «...через фінансову підтримку конкретних культурно-мистецьких проектів, із наданням широкої адміністративної самостійності виконання» [4, с. 33]. На наше переконання, держава має виділяти певні кошти для розвитку культурної галузі, але державні асигнування повинні бути лише одним із шляхів фінансування, бо надмірний протекціонізм може призвести до включення культури в сферу ідеології, як це відбувалося за радянських часів.

Про патерналістські засади вітчизняної культурної політики свідчать «Основи законодавства України про культуру», що їх прийняла 1992 року Верховна Рада України. Слідом за фахівцями Українського центру культурних досліджень можна говорити про те, що як і в комуністичну

добу культурні інституції (музеї, театри, бібліотеки) продовжують залежати від держави, бо фінансуються за рахунок республіканського і місцевих бюджетів [5, с. 8]. Це проголошує стаття 23 розділу IV («Фінансування і технічне забезпечення культури») «Основ законодавства України про культуру», яка до того ж встановлює, що на потреби культури повинно витрачатися не менше восьми відсотків від національного доходу України [7]. Підтвердженням бюджетного утримання культурної галузі та застосування принципу «управління культурою» став Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995), у якому простежуються радянські ідейно-консервативні принципи. Наприклад, як і за часів комунізму, Міністерство культури і мистецтв визначає науково-методичні засади «музейної політики» для всіх державних музеїв країни, створює організаційні структури для їхнього матеріально-технічного забезпечення [11].

У розвинених країнах, щоб зменшити залежність культурної галузі від держави установлено певну межу виділення бюджетних коштів. Так, за підрахунками дослідника С. Манді, найбільш щедрі країни витрачають на культуру близько 2%, економні – 0,3% [6, с. 45]. Це спонукає заклади культури самотужки знаходити гроші (пошук спонсорів і меценатів, гранти й т.д.), що дозволяє уникнути надмірної опори на домінуюче джерело надходження коштів. На наш погляд, ігнорування Україною такого досвіду й застосування виключно бюджетного фінансування, призведе до того, що його зменшення спричинить якщо не закриття культурно-мистецьких закладів (за умови, що вони не зможуть пристосуватися до ринкових умов), то, принаймні, перехід на скорочений графік роботи, наслідком чого може стати зниження ефективності їхньої діяльності. Запобігти цьому може лише вдосконалення механізмів залучення позабюджетних коштів до культурної галузі.

В Україні усвідомлення того, що проблеми розвитку культури і мистецтва не вирішується тільки бюджетним асигнуванням, спричинило ухвалення Кабінетом Міністрів України Постанови № 534 від 5 червня 1997 р. «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній власності» [10], але це суттєво не вплинуло на покращання стану культурно-мистецьких закладів, у яких поки що мало комерційних можливостей. Це у той час, як у Західній Європі одним із вагомих позабюджетних джерел фінансування є кошти, які заробляють самі заклади. Приміром, стабільним джерелом прибутку зарубіжних музеїв є допоміжні види діяльності: продаж сувенірів, копій експонатів із музейної колекції, які виготовляють у типографії чи на підприємстві, відкритих при цьому закладі; робота при музеях кав'ярень і барів [6, с.72]. На нашу думку, в Україні також варто впроваджувати механізм самофінансування, при цьому, держава має надати кошти на початкові витрати та впровадити ефективний менеджмент.

Окрім самофінансування й державного фінансування, відзначила вітчизняна дослідниця С. В. Дрожжина, у багатьох європейських країнах практика муніципальної фінансової підтримки виявилася доволі результативною. В Україні ж, місцеві бюджети спрямовують кошти в основному на оплату комунальних послуг і забезпечення зарплати працівникам закладів культури, яка, до того ж, залишається найнижчою у бюджетній сфері. Отож, вдосконалення культурної політики неможливе без реформування механізмів фінансування на рівні міста. Наприклад, органи місцевого управління мають стимулювати культурну галузь до більш активного творчого процесу (приміром, шляхом надання на конкурсній основі грантів на окремі проекти), але при цьому не допускаючи припинення бюджетних асигнувань.

У цілому, на основі наведеного вище можна зробити висновок, що звернення до досвіду успішних країн допоможе створити результативну культурну стратегію, яка дозволить вивести вітчизняну культуру на якісно новий щабель. Приміром, від «французької» моделі варто запозичити концепцію поміркованого протекціонізму, що має проявитися в застосуванні програмно-цільового підходу до управління галуззю. «Американську» модель ми вважаємо неприйнятною, оскільки вона базується на принципі, згідно якому культура є вільною від державного впливу, що неможливо здійснити в перехідний період. А концепція спонсорства, що притаманна «британській моделі» стане в нагоді для розвитку мережі закладів культури, їхньої технічної модернізації, поповнення фондів й т. д. Не менш важливим є застосування новітніх

форм культурної діяльності (сучасний менеджмент, культурний туризм тощо), а також освоєння комерційних можливостей закладів, що, як доводить світовий досвід, підвищує ефективність роботи та сприяє розвитку культурної сфери.

Література

1. Грабовський С. Чи потрібен національній Україні державний патерналізм / С. Грабовський // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 60-73.
2. Дзюба І. До концепції розвитку української культури / І. Дзюба // Між культурою і політикою. Зб. праць. – К. : Сфера, 1998. – С. 28-37.
3. Дрожжина С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України : соціально-філософський та правовий аспекти / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДОН ДУЕТ, 2005. – 196 с.
4. Кулик Н. Шляхи розв'язання сучасних проблем розвитку культури в Україні / Н. Кулик // Бібліотечна планета. – 2000. – № 3. – С. 32-33.
5. Культурна політика в Україні : аналітичний огляд / О. А. Гриценко, Г. О. Андрес, І. С. Булкіна та ін.; ред.-упоряд. : О. А. Гриценко : Укр. центр культ. дослідж. – К. : УЦКД, 2007. – 160 с.
6. Манди С. Культурная политика : краткое руководство / С. Манди // Культурная политика в Европе : выбор стратегии и ориентиры. Сб. материалов. – М. : Либерия, 2002. – С. 37-99.
7. Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 р. № 2117-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.
8. Погорелова А. Музейна справа: орієнтири розвитку / А. Погорелова // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2-3.
9. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16.09.1997 року №531/97-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/531/97-%D0%B2%D1%80>
10. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній власності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/534-97-%D0%BF>
11. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.
12. Стріха М. Українська держава і культура : спроба пошуків взаємодії на тлі світового досвіду / М. Стріха // Розбудова держави. – 1996. – № 11. – С. 50-53.
13. Фесенко Н. С. Державне регулювання розвитку культури на регіональному рівні : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління : спец. 25.00.02. «механізми державного управління» / Н. С. Фесенко. – Х., 2006. – 18 с.
14. Яценко Е. П. Правовые аспекты в области музейной деятельности во Франции / Е. П. Яценко // Культура в современном мире : опыт, проблемы, решения. – М., 1996. – С. 41-53.

УДК 1:316.77:004.738.5

О. В. Шапаренко
Харківський інститут фінансів
Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання ролі національної ідентичності громадян у перетворенні суспільства на цілісну національну й громадянсько-політичну спільноту. Розкрито зміст, фактори та процеси формування ідентичності. Ідентифікація розглядається як один із механізмів соціалізації особистості, за допомогою якої опановуються норми, ідеали, цінності, моральні якості представників тих соціальних груп, до яких належить індивід. Автор наголошує, що національна свідомість (ідентичність) та нація – це конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів, – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Зняття усіх протиріч етнічних автостереотипів нації, що склалися на даному етапі в українському суспільстві, можливе лише в рамках громадянського суспільства, шляхом комунікації усіх політичних сил країни.

Ключові слова: національна ідентичність, ідентифікація, етнічність, національна свідомість, громадянське суспільство, процес соціалізації.

В статье рассматриваются вопросы роли национальной идентичности граждан в превращении общества в целостное национальное и гражданско-политическое сообщество. Раскрываются содержание, факторы и процессы формирования идентичности. Идентификация рассматривается как один из механизмов социализации личности, при помощи которой происходит овладение нормами, идеалами, ценностями, моральными качествами тех социальных групп, к которым принадлежит индивидуум. Автор подчеркивает, что национальное сознание (идентичность) и нация – это конструкции, состоящие из многих взаимосвязанных компонентов, – этнических, культурных, территориальных, экономических и политико-юридических. Устранение всех противоречий этнических автостереотипов нации, сложившихся на данном этапе в украинском обществе, возможно только в рамках гражданского общества, путем коммуникации всех политических сил страны.

Ключевые слова: национальная идентичность, идентификация, этничность, национальное сознание, гражданское общество, процесс социализации.

The article examines the role and place of the national identity of citizens in the transformation of society into a coherent national, civil and political community. Content, factors and processes of identity formation are disclosed. Identification is considered as one of the mechanisms of socialization through which norms, ideals, values, roles, moral of representatives of the social groups to which the individual belongs are transferred. The author notes that the national consciousness (identity) and the nation are patterns consisting of many interconnected components - ethnic, cultural, territorial, economic, political and legal. Removal of all ethnic contradictions of auto stereotypes of the nation that emerged at this stage is only possible within the civil society, through communication of all political forces.

Key words: national identity, identification, ethnicity, national consciousness, civil society, the socialization process.

Актуальність статті зумовлена сучасними внутрішніми надскладними обставинами, в яких опинилася Україна. Збереження цілісності держави та її зміцнення, розвиток громадянських зв'язків,

розбудова громадянського суспільства належить до фундаментальних інтересів України. Їхня повноцінна реалізація передбачає не лише політику державних інституцій, але й активну участь

© Шапаренко О. В., 2015

громадян у політичному процесі. Це тісно пов'язане з формуванням особистості як такої, її моральних якостей, поведінки і здатності до саморозвитку. У сучасному світі проблема особистості нерідко розглядається крізь призму процесу набуття нею ідентичності. Мета статті – виявити роль і місце національної ідентичності громадян у перетворенні суспільства на цілісну національну й громадянсько-політичну спільноту.

Термін «ідентичність» має соціально-філософське, психологічне, правове й соціокультурне трактування. Як психологічний феномен ідентичність почав вивчати З. Фрейд, у якого ідентичність позначала процес і результат емоційного самоототожнення індивіда з іншою людиною, групою, образом, ідеалом. Згодом цей термін набув більш широкого значення. Е. Еріксон розглядав ідентичність як єдине, нерозривне, цілісне, одночасно і мінливе і незмінне протягом всього життя «Я». Еріксон визнавав, що протягом життя людина переживає кілька криз ідентичності залежно від вікових циклів, однак ідентичність зберігається як суб'єктність. Еріксон фактично писав не стільки про ідентичність, скільки про автентичність як дійсність існування, його істинність, непідробленість. Автентичність (відповідність оригіналу, не-фальшивість) – це відповідність «внутрішній природі», «природній або надприродній наперед заданості», спосіб життя, що відповідає натурі людини. Бути автентичним значить бути собою. У роботі «Ідентичність, юність і криза» Еріксон розглядав етапи особистісного становлення як шлях досягнення дійсності буття й мистецтво його збереження [7].

Ідентичність означає тотожність як властивість сутності або явища, для якого характерний збіг, тотожність із одним або декількома іншими реальними чи абстрактними сутностями чи явищами за основними або загальними ознаками. Щодо ідентичності в соціально-політичній сфері ми, як правило, маємо на увазі набір факторів, які дозволяють людині ототожнювати себе з якимось співтовариством. У 1994 році була видана робота Е. Трикета, Д. Бірман, Р. Уоттса «Людська розмаїтість», у якій ідентичність розглянуто як стабільний, виразний і постійний спосіб переживання, мислення й соціальної дії. У ряді досліджень під ідентичністю розуміють рівень самосвідомості й рівень відчуття (ціннісний та емоційний рівні ідентичності).

Для того, щоб суспільство зберігало певну структуру ідентичності, у ньому, по-перше, повинні існувати різноманітні «соціальні прототипи» – хоча б одна школа, хоча б один університет і т. ін. По-друге, необхідні достатні людські ресурси для підтримки соціальної інфраструктури. По-третє, має бути досить висока концентрація якісних людських ресурсів на вирішальних ділянках, у найбільш важливих структурах, які дозволяють зробити набір ідентичності даного суспільства привабливим і конкурентоздатним порівняно з ідентичностями інших суспільств того ж порядку.

«Повна» ідентичність припускає наявність та особливе сполучення трьох факторів: «Я», «Ми», «Вони». Перш за все потрібно, щоб людина сама вважала себе частиною співтовариства не тільки в душі, а показуючи, маніфестуючи це («Я» – фактор). Це відкрите визнання людиною своєї належності до певної групи («цілого»). Крім того, необхідно, щоб співтовариство було з цим згодне – відкрита й діяльнісна згода співтовариства («цілого») з фактом цієї належності («Ми» – фактор). Урешті-решт, дана належність повинна бути визнана сторонніми, «третіми особами» («Вони» – фактор). Наявність усіх цих факторів виникає в ситуації, коли людина вважає себе частиною співтовариства й усі з цим згодні. У випадку, якщо виконуються не всі, а тільки частина наведених вище умов, коли один, або два фактори ідентичності відсутні, то мова йде про половинчасту, неповну, «граничну» ідентичність.

Ідентичність не існує поза соціальною структурою. Індивіди відтворюють соціальні структури тим, що беруть участь у них. Індивідуальна дія й структура поєднані в єдиному процесі, оскільки існує основа для їхнього об'єднання – практика. А. Гідденс вказує на подвійність структури: структура не тільки тяжіє над індивідами, але може використовуватися ними, отже, змінюється [8]. Концепція Гідденса може бути використана для пояснення феномена граничної ідентичності. В умовах полікультурного й поліетнічного суспільства, коли індивід протягом усього періоду життєдіяльності зіштовхується із системою цінностей і норм представників інших етносів, на нього

звалюються часом зовсім різні ієрархії цінностей. У цих умовах індивід потенційно має право вибору. Оскільки процес соціалізації – процес двосторонній, то людина може прийняти цінності, а може й не прийняти їх. На певному етапі соціалізації вмикаються механізми персоніфікації цінностей або їх відторгнення. Цей процес може відбуватися за трьома моделями:

1. Індивід займає зону наближення – «Я – це інший» (наприклад, коли соціальна ідентичність не задовольняє членів групи й вони прагнуть приєднатися до більш високо оцінюваної ними групи).

2. Індивід займає зону віддалення – відчуженість від власної долі, «відхід у себе», «внутрішня еміграція» (наприклад, прагнення сховати ідентичність).

3. В індивіда формується «межова» ідентичність. Існування межової ідентичності базується на тому, що людина бере безпосередню участь у формуванні своєї ідентичності, оскільки структура цінностей та орієнтації, пропоновані інститутами соціалізації, не засвоюються в такому вигляді, у якому вона пропонується їм.

У перших двох моделях спостерігається відсутність ідентичності. У випадку межової ідентичності наявні вибірковість у виборі і, як наголошував Ю. Габермас, «обґрунтування домагань на значущість» свого вибору. Найбільш відкритими для ціннісних інновацій виявляються люди, що не прийняли на себе чіткої етнічної приналежності, але й не бажають залишатися людьми, які «рідні не пам'ятають». Маргінали, відчуваючи свою «неповноцінність», намагаються перебороти цей стан тим, що впливають на структуру цінностей.

Ідентифікація – це процес формування й підтримки ідентичності. Ідентифікація розглядається як один із механізмів соціалізації особистості, за допомогою якої засвоюються норми, ідеали, цінності, ролі, моральні якості представників тих соціальних груп, до яких належить індивід. Ідентифікація як правовий феномен з'являється у зв'язку з тим, що людина повинна ідентифікуватися як громадянин, як платник податків, як представник певного стану й т. ін. Процес формування й підтримки ідентичності відбувається через освоєння цінностей культури. Тут важливо розмежувати так звані «класичні» й «некласичні» культури. Під класичними культурами мають на увазі сформовані, самодостатні, автентичні культури. Під некласичними – культури межові. За І. Яковенко, класичним культурам властиві:

- високий рівень структурованості культури і відповідно високий рівень структурованості феноменологічного поля культури;
- спрямованість рушійних сил «класичної цивілізації» як усередину власної системи (структурування внутрішнього простору), так і назовні, у напрямку до інших культур;
- наявність певної інтенсивної, чітко маркованої домінанти, що характеризує дану цивілізацію; високий рівень здатності до саморозвитку; акцент на об'єктивному; висока здатність до асиміляції (поглинання) феноменів, що приходять із інших культур з іншою історичною хронологією; висока агресивність; постійна тенденція до руйнування споконвічного архаїчного культурного синерезису, що породжує імпульси історичної динаміки.

Для некласичних культур (або граничних утворень) характерні:

низький рівень структурованості як ідеального, так і феноменологічного поля культури; внутрішні напруження й суперечності як постійний конститутивний фактор, що визначає природу культури творчих механізмів і їхнє функціонування;

«розриви» процесу формування культури, регульовані механізмом інверсії розвитку;

синкретична домінанта, нездатність до саморозвитку, співіснування в структурі культури феноменів, що належать до різної історичної хронології – від архаїки до сучасності, постійна активізація архаїчних феноменів;

акцент на суб'єктивному, розчинення суб'єкта в культурному синерезисі, екстенсивний характер, нездатність до динамічного розвитку, дуже болісна модернізація [1, с. 233-243].

Ідентичність у сучасних умовах – це особливе сполучення унікального та універсального. Територіальна й етнічна належність – це фактори унікальності ідентифікації. Унікальність ідентифікації формується на рівні мезоструктури соціуму, на рівні повсякденних практик. До елементів мезоструктури належать родинні групи, стійкі територіальні спільності (населення великих сіл, селищ, міських кварталів), деякі професійні категорії (наприклад, вчителі) та ін.

Оскільки, поза тим, що такі спільності є стабільним переносником традицій, у них формуються й передаються найбільш стійкі норми поведінки, ці спільності формують навіть правила відбору шлюбного партнера. Етнічність, за визначенням Ф. Барта, варто розглядати як групову ідентичність, засновану на культурних границях. В умовах інтенсивних контактів, побудованих без урахування етнічного фактора (тобто без опори на етнічну ідентичність), наприклад, у сфері економічної діяльності, культурні розходження мають тенденцію до зниження.

Розвинута політична культура, конституційно-правові норми – фактори універсальності ідентифікації. Політична культура може розумітися не тільки як рівень компетентності суб'єкта політики, але і як специфіка політичної поведінки суб'єкта, що визначається його етнічною належністю. Різновид групової ідентичності – національна ідентичність у широкому (політичні нації) або вузькому (етнос) розумінні слова.

Структура і зміст особистісної ідентичності складається із широкого набору компонентів, одиниць самовизначення, серед яких важливе місце займають емоційні складові, поведінка, воля, усвідомлене і неусвідомлене, саморефлексія, спосіб і характер бачення зовнішнього світу, інших суб'єктів і власного «Я», здатність до засвоєння зовнішніх впливів, здатність реагувати на ситуацію індивідуально неповторним шляхом, почуття цілісної тривалості свого життя. Єдність аспектів ідентичності визначає єдність її змісту і значення, що забезпечують індивіду континуальність і відмінність від інших [2, с. 57].

Як провідні суб'єктивні та об'єктивні фактори особистісної ідентичності, що виявляються на різних вікових етапах, визначаються такі: суб'єктивні – відчуття й усвідомлення власного тіла, ототожнення себе з кимось іншим (близьким, значущим, необхідним), із групами, цінностями; виокремлення себе з цілого світу; цілісність і темпоральна тривалість власного життя; здатність до самооцінки, світогляд, здатність створювати змісти, здатність дистанціюватися від якоїсь конкретної діяльності і входити в умовну реальність символів і знаків; об'єктивні – визнання з боку інших, повсякденний світ, наука і мистецтво, культурні і соціальні норми і стереотипи, цілісність структури світу; фактори, сформовані на перетині суб'єктивного й об'єктивного – гра, самовизначення через набуття компетенцій, професійна діяльність[3]. У зарубіжній і вітчизняній думці склалися загальні й особливі традиції дослідження ідентичності як індивідуального і над індивідуального феномена. Ідентичність – це структура, що змінюється. Вона розвивається протягом усього життя, проходить через подолання криз, може змінюватися в прогресивному і регресивному напрямках, тобто бути ефективною чи негативною (індивід відхиляє будь-які взаємодії).

Зміст надіндивідуальної ідентичності аналогічний до змісту особистісної ідентичності. Аналогом людського тіла у соціумі виступають соціальні інститути, які не тільки продукують відповідний тип ідентичності, але й дозволяють одній соціальній групі ідентифікувати іншу. Аналогом індивідуальної пам'яті є історичні традиції. Культура як система цінностей, символів і мови аналогічна до відповідного реальності образу світу, носієм якого є людина. Почуттю цілісності, тривалості особистості відповідає сприйняття послідовності існування соціальних інститутів. Спрямованість у майбутнє може стати основою для виникнення тих чи інших соціальних груп.

Національна свідомість (ідентичність) – це насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Найголовніші риси національної ідентичності були сформульовані Е. Смітом:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) суспільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [5, с. 12-13].

Отже, націю можна визначити як сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів [5, с. 12-13]. Національна ідентичність

та нація – це конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не схожі на суто юридичні та бюрократичні узи держави. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру. До її зовнішніх функцій належать територіальні, економічні та політичні.

З погляду політики, національна ідентичність є опорою для держави та її органів або їхніх політичних еквівалентів у бездержавних націях. Добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності вибори урядів спираються на критерії національного інтересу, який нібито відображає національну волю та національну ідентичність даного населення. Найбільш очевидною політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов'язків, які визначають особні вартості й характер націй і відображають прадавні звичаї і обряди народу. Покликання на національну ідентичність становить сьогодні головний засіб легітимації громадського порядку та солідарності.

Національна ідентичність виконує, крім того, ще й вужчі, внутрішні функції для індивідів у спільнотах. Найочевиднішою є згуртування членів як людей «однієї національності» і «громадян». Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й самобутню однорідну культуру; саме цій діяльності більшість урядів, перебуваючи під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності, віддаються з великим завзяттям.

Українська нація покликана також розвивати соціальні зв'язки між індивідами та класами, створюючи набір спільних вартостей, символів і традицій. Ю. Хабермас зазначав, що «лише національна свідомість, що кристалізується навколо почуття спільності походження, мови і історії, лише усвідомлення належності до «одного і того самого» народу робить підданих громадянами одного політичного цілого, його членами, які можуть відчувати себе відповідальними один за одного» [6, с. 208]. Використовуючи символи – прапори, монети, гімни, однострої, пам'ятники й церемонії, – членам нагадують про їхню спільну культурну спадщину й культурну спорідненість; чуття спільної ідентичності й належності укріплює й надихає їх. Нація обертається на гурт «натхнених вірою», спроможних долати труднощі й перешкоди. І, нарешті, чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й само орієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі. Наново відкривши культуру, ми «наново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилося змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом.

Дослідження національної ідентичності з точки зору її впливу на формування громадянськості в Україні, актуалізує нові підходи до розуміння сутності трансформаційних процесів в етнонаціональній сфері, дає змогу перевірити виправданість застосування концепції політичної нації до аналізу процесів націостановлення та державотворення в Україні. Виявлення специфіки національної та інших типів ідентичності українських громадян, основних тенденцій у системі ідентичностей надає можливість здійснення прогнозів щодо перспектив становлення політичної нації в Україні, а також визначення оптимальних, з точки зору національних інтересів, шляхів впливу на цей процес. Аналіз етнічної, релігійно-конфесійної, регіональної фрагментації суспільства, розбіжностей у мовно-культурних, геополітичних орієнтаціях дає можливість перевіряти політичні процеси в етнонаціональній сфері України на наявність загроз національній безпеці України. Такий аналіз надає наукове обґрунтування для вироблення стратегії державної політики, прийняття конкретних політичних рішень та політичного прогнозування.

Додаткової уваги потребує вивчення «компенсуючих» властивостей регіональної ідентичності під час динамічних змін в системі ідентичностей. Комплекс відмінностей у специфіці системи

ідентичностей громадян найбільш виразно проявляється між Східною та Західною Україною, але наявність регіонів Центральної України із особливостями ідентичності (етнічної, мовної, релігійно-конфесійної тощо), наближеними до загальнонаціональних, значною мірою пом'якшує конфлікт ідентичностей, що превалюють, з одного боку, на Заході та, з іншого, на Сході і Півдні України. Регіональна ідентичність не обов'язково має деструктивне значення щодо єдиної національної ідентичності, але натомість може бути органічно вплетеною в цілісний український ідентифікаційний контекст.

Різноманітність етнічної, культурної, конфесійної, регіональної композиції українського суспільства може становити фактор стабільності тільки за умови повноцінної взаємодії між громадянами, коли різні сегменти утворюватимуть єдину громадянську та національну спільноту, тобто політичну націю. Дії держави щодо вирішення економічних, культурних, освітніх питань, спрямовані на заохочення становлення єдиної національної ідентичності, повинні відповідати фундаментальним правам та інтересам громадян.

Для досягнення міжспільнотної консолідації в українському суспільстві неприпустимі явища етнічної асиміляції та акультурації як такі, що здатні провокувати міжетнічну напруженість. Разом із тим, національним інтересам України шкодить надмірна «політизація етнічностей», підсилена протистояннями (мовними, міжетнічними, міжконфесійними, геополітичними), коли на перший план виходять вимоги політичної автономії. Такі процеси здатні генерувати конфлікти і загрожувати національній безпеці України. Наявність в Україні спільнот, орієнтованих виключно на близьке їм етнічне й мовно-культурне середовище поза межами України, здатна породжувати безпосередні загрози національній безпеці. Існування етнокультурних ареалів, межі яких не збігаються з державними кордонами, містить потенційну небезпеку активізації спроб перегляду державних кордонів на етнічній або регіональній підставі, внаслідок інспірування ззовні або з середини держави. Національні інтереси, що полягають у збереженні цілісності держави та її зміцненні, консолідації суспільства, зумовлюють необхідність єдиної для більшості суспільства комунікативної основи.

Аналізуючи етнічні автостереотипи, що склалися в Україні у пострадянський час (гіпертрофовано-негативний та гіпертрофовано-позитивний), дослідник проблем національної ідентичності М. Рябчук зазначає, що перший стереотип є прямим результатом інтерналізації «колективної тіні», накиненої російськими колонізаторами, що виражається у визнанні значною частиною населення своєї вторинності й підлеглості (генетичної, історично-культурної, політичної, економічної, інтелектуальної) щодо «старшого брата». Механізм «розумового поневолення», у термінах академіка В. Вернадського, чи «ментального колоніалізму», за новочасним формулюванням Едварда Саїда, мав досить витончений і неявний для більшості громадян характер. Українська мова в СРСР формально не заборонялась, але досконала система освітніх, пропагандистських, адміністративних заходів успішно маргіналізувала функціонування цієї мови, максимально обмежувала можливості вияву національної ідентичності, мінімізувала процес національного самоусвідомлення. Наслідком такої вмілої й цілеспрямованої політики став вражаючий феномен «національної неприємності» (термін Оксани Забужко) доволі чисельного, 50-мільйонного європейського етносу, що входить у XXI ст. з національною свідомістю доби феодалізму [4, с. 204].

М. Рябчук стверджує, що Україна є щонайменше трінаціональною спільнотою, у якій головні елементи є: 1) українці як члени і політичної нації, що перейшла вже чи переходить «добу націоналізму», не конче мусять бути етнічними українцями й можуть не бути україномовними, але до української мови й культури ставляться шанобливо й визнають свою українську ідентичність; 2) росіяни як члени російської політичної нації не конче мусять бути етнічними росіянами й навіть можуть не бути російськомовними, не завжди, зрештою, ставляться до української мови й культури зневажливо, головне – ідентифікують себе з Росією, з російською нацією (чи її імперським субститутом – «радянським народом»); 3) «малороси» («хохли») – як етнічний субстрат, що не став модерною нацією – ні російською, ні українською, ні донецько-комунарською, а перебуває в стані «тутешніх» («одесити», «кієвляне», «донбасци»), тобто є середньовічною етнічною масою, яка ще не

пройшла «доби націоналізму», законсервувавшись на феодальному, домодерному й донациональному етапі розвитку. Ця маса не ототожнює себе ні з Росією, ні з Україною – оскільки взагалі не мислить у таких категоріях, великою мірою живучи ще у міфологічному, а не в історичному часі й просторі. Самоідентифікація неможлива без певної інтелектуальної рефлексії, до якої ця маса принципово нездатна через свою історичну недорозвиненість.

Внаслідок цього М. Рябчук робить висновок, що ні в XIX, ні в XX столітті в Україні не відбулося характерного для більшості європейських етносів перетворення «селян на націю», навпаки – було створено найсприятливіші умови для того, щоб мільйони «тутешніх» твердо перейняли від колонізаторів їхню ненависть і погорду до всього українського – передусім до мови як головного вияву й символу української ідентичності [4, с. 206-207].

Відносно гіпертрофировано-позитивного стереотипу, М. Рябчук зазначає, що той заснований на суто романтичному ідеалізованому образі нації як своєрідного втілення «світового духа», «вищої ідеї», що начебто імпліцитно закладена в історії і лише шукає шляхів свого вияву за допомогою посередників – із числа інтелігенції, політичних та інтелектуальних еліт, особливо чутливих до повелінь «світового духа» [4, с. 208]. Цей стереотип визначається по-перше, своєрідним месіанізмом, провіденційною вірою у «велике майбутнє» українського народу на тій підставі, що він вже настраждався і тепер заслуговує на винагороду від «Бога» чи від «Історії». По-друге, це всебічна ідеалізація власної історії і невтримне її продовження у найдавніші часи – до скіфів, трипільців і т. ін. По-третє, це ідеалізація національних рис українського народу – на протывагу сусідам: «ми працюючі, а вони всі ледачі», «ми створили першу в Європі республіку (козацьку), а нас за це ніхто не цінує» тощо. Усі ці стереотипи своєю гіпертрофованою позитивністю покликані нейтралізувати відповідні негативні стереотипи, насаджувані колонізаторами. Але насправді, «само своєю гіперболічністю, квазінауковістю, пропагандивністю вони нерідко справляють протилежний ефект – принаймні в очах безсторонніх, а тим більше – негативно упереджених реципієнтів» [4, с. 209].

Ми поділяємо думку М. Рябчука про те, що зняття усіх цих суперечностей можливе лише в рамках постколоніальної культури, постколоніального суспільства, що відтворюється зараз в Україні. Ідеться про визнання себе спадкоємцями обох спадщин: радянської й пострадянської, і про вироблення нової ідентичності не на основі схвалення однієї з них, а на основі критичного переосмислення кожної. Цей підхід передбачає демістифікацію стереотипів і її поступову елімінацію, а точніше маргіналізацію у суспільній свідомості. На ідеологічному, рефлексивному рівні цей процес означає з'ясування природи стереотипів та надання максимально широкої й об'єктивної інформації з різних галузей, зокрема таких «стереотипогенних», як історія етносів, їх культура і побут, особливості національного характеру, природа націй та етносів. Це має бути складовими змісту громадянського виховання молоді. На доідеологічному, не рефлексивному рівні необхідно встановлювати загальну атмосферу політичної коректності, що можливе лише у відкритому, плюралістичному, толерантному суспільстві. Особливу функцію в цьому процесі може виконувати художня культура, яка здатна демістикувати стереотипи. Для громадян України це є досить складною справою, оскільки Україна ще тільки буде громадянське, відкрите суспільство; в ній досі поєднуються риси «неоколоніалізму, самоколоніалізму і внутрішнього колоніалізму» (за термінами М. Рябчука). Негативний стереотип досить існує завдяки спільному інформаційному і культурному простору, а також тому, що колишня колоніальна адміністрація залишилася майже тією самою, незважаючи на зміну вивісок і прапорів. Крім того, негативний стереотип має велику історичну і психологічну інерцію; це, своєю чергою, провокує ще більше вираження позитивного автостереотипу, причіники якого мають змогу відкрито маніфестувати свої погляди. Формально суспільство стає плюралістичнішим, однак цей плюралізм не підкріплений правовою свідомістю й толерантністю, що робить суспільство ще більш конфронтаційним.

Отже, вірогідно, треба послідовно впроваджувати неконфронтаційність, «стати і поставити інших над поєдинком». «Це вкрай важко робити, коли поєдинок іще не закінчився, але це, можливо, єдиний шанс закінчити його більш-менш щасливо» [4, с. 212].

Отже, в Україні на сучасному етапі відбуваються інтенсивні зміни у системі ідентичностей суспільства, у якій національна ідентичність разом з етнічною належать до найбільш стійких. Ці

типи ідентичностей супроводжують людину протягом усього життя, дозволяють знаходити своє місце в спільноті.

Процес формування української політичної нації супроводжується визріванням системного зв'язку, що перетворює суспільство на цілісну національну та громадянсько-політичну спільноту. Це не заперечує існування окремих етнічних, культурних, регіональних ідентичностей, які, відповідно до національних інтересів України, мали б бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст.

Зняття усіх суперечностей етнічних автостереотипів нації, що склалися на даному етапі, можливе лише в рамках громадянського суспільства, що формується зараз в Україні. Творення політичної нації в Україні передбачає взаємодію двох ключових процесів – становлення єдиної національної ідентичності та забезпечення максимально сприятливих умов для залучення громадян, які є представниками різних етнічних, регіональних, мовних груп, до суспільно-політичного життя.

Література

1. Ахиезер А. С. Цивилизационные исследования / Под ред. А. С. Ахиезера, И. К. Яковенко. – М., 1996. – 379 с.
2. Гавриш І. В. Культура та національна ідентичність особистості / І. В. Гавриш // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2006. – Вип. 2 (26). – С. 57-59.
3. Губенко А. С. Взаємодія особистісної і соціальної ідентичності. Автореферат дис. канд. філос. наук. 09.00.03. / А.С. Губенко – Х. : ХНАДУ, 2005. – 20 с.
4. Рябчук М. Українські комплекси / М. Рябчук // Національна ідентичність: Хрестоматія / Упоряд. Т. С. Воропай. – Х. : Крок, 2002. – 316 с.
5. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 296 с.
6. Хабермас Ю. Вовлечение другого/ Ю. Хабермас // Очерки полит. теории. – СПб : Наука, 2001. – 417 с.
7. Эриксон Э. Идентичность, юность и кризис/ Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 432 с.
8. Giddens A. The Constitution of Society / A. Giddens. – Oxford, 1997. – 325 с.

УДК 070.39 (73): 929Гончаренко

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОРОТКО ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ АГАПІЯ ГОНЧАРЕНКА

Статтю присвячено проблемам оцінювання фактів біографії і діяльності Агапія Гончаренка – видатного представника української діаспори в Америці. В історії світової культури А. Гончаренко посів місце непримиренного борця проти російського царату, першого популяризатора творів Тараса Шевченка в англомовному світі.

Ключові слова: Агапій Гончаренко, Аляска, Каліфорнія, визвольний рух, видавництво, газета, часопис.

Статья посвящается проблемам оценки фактов биографии и деятельности Агапия Гончаренко – выдающегося представителя украинской диаспоры в Америке. В истории мировой культуры А. Гончаренко занял место непримиримого борца против российского царизма, первого популяризатора произведений Тараса Шевченко в англоязычном мире.

Ключевые слова: Агапий Гончаренко, Аляска, Калифорния, освободительное движение, издательство, газета, журнал.

The article is devoted to the problem of assessment of the facts of the biography and activities of Agapius Honcharenko, an outstanding representative of the Ukrainian Diaspora in America. In the history of world culture, A. Honcharenko took the place of an uncompromising fighter against Russian tsarism, the first popularizer of the works of Taras Shevchenko in the English-speaking world.

Key words: Agapius Honcharenko, Alaska, California, liberation movement, publishing house, newspaper, magazine.

Наші славетні земляки – куди б не закидала їх доля – завжди пам'ятали про Україну. Без малого 100 років тому на 84 році пішов із життя Андрій Агапій Гончаренко. Незважаючи на активну патріотичну позицію цієї людини, про її життєвий шлях і суспільно-громадську діяльність відомо не надто багато.

Найважливіші джерела до його біографії – книжкова рідкість, адже вони майже не доступні широкому загалові українських читачів. До таких джерел відносимо здебільшого прижиттєві видання і спогади сучасників Гончаренка, а саме: перевидання його української автобіографії, яке здійснив Михайло Павлик у Коломиї під наголовком «Споминки Агапія Гончаренка – українського козака-священника» (1894), дві статті за його ж авторства «Україна в Америці» і «Ще раз про Агапія Гончаренка», мемуари Теклі Даніс «Спомини про Агапія Гончаренка», публікації російського біографа Гончаренка С. Сватикова, літературно-біографічні нариси Л. Биковського і Я. Чижа, а також російську «Автобіографію» Гончаренка. У листуванні М. Драгоманова і М. Павлика засвідчено окремі факти життя і діяльності Агапія Гончаренка.

Сьогодні ще мало доступні в Україні матеріали архіву Гайвардського історичного товариства про життя, діяльність, увічнення пам'яті А. Гончаренка, автори яких – американські українці Ю. Гайдар, Ф. Луців, Мирослав Стечишин, Микола Таволга, американці Е. Вейт, Білл Стробел, Ірвін Томпсон, Отіс Веб й інші.

Вдалою спробою висвітлити події життя і діяльності Агапія Гончаренка є дослідження останніх років [1], а публікації 60-70-х років ХХ ст. переважно мають узагальнювальний характер [2, 5]. На жаль, окремі енциклопедичні видання також містять тільки короткі відомості про цього видатного представника української діаспори [4]. Багато матеріалів про Гончаренка досі не використано, а мабуть, більшість із них залишається ще невідомою.

© Удовенко Л. О., 2015

Ми маємо на меті систематизувати матеріали про життя і діяльність Агапія Гончаренка, які дотепер відомі. Окремо вважаємо необхідним показати, як умови життя й оточення сприяли виникненню «білих плям» у біографії Агапія Гончаренка, а його вдача і творча фантазія породили стійкі легенди про масову українську колонізацію Аляски.

У статті використано текстові й ілюстративні матеріали публікації Ярослава Чижка з незначними доповненнями і скороченнями [14].

Агапій Гончаренко народився 31(19) серпня 1832 р. в селі Кривині Радомишльського повіту на Київщині, у родині священика, отримавши при народженні ім'я Андрій Онуфрійович Гумницький. Його батько, о. Онуфрій, дістав цю парафію, як посаг за дружиною. Андрієва бабка по материній лінії була з роду Богунів, а дід, Гарасим, походив із козацького села Кам'янець, що на Київщині.

Будучи ще малим, Андрій спостерігав, як поляки-пани поводитися з українським православним людом. В автобіографіях він згадує, що змалечку симпатизував біднякам, присягаючися завжди стояти за правду і свободу. Коли хлопцеві виповнилося 8 років, він уже мав початкову освіту, яку отримав на селі, потім його віддали до бурси в Києві, а коли він закінчив її – до Київської духовної семінарії. 1853 р. Андрій Гумницький «з атестатом богослова» постригся в ченці до Київсько-Печерської лаври, прийнявши ім'я Агапій, цим ім'ям від того часу він звався постійно. Незабаром монастирське життя розчарувало його.

Київський митрополит Філарет узяв молодого Агапія до своєї канцелярії на посаду «книгодержця», а також з усілякими дорученнями посилав його по митрополичих селах. Там Гумницький надивився, як народ бідує, відробляючи панщину, як у поміщиків, так і в церковних ієрархів. Це обурювало юнака і збуджувало в душі бажання постати на захист селян-кріпаків.

1857 р. о. Агапія призначили на ієродиякона православної церкви при російському посольстві в Афінах (Атенах). Отже, з листопада 1857 р. Агапій Гумницький назавжди покинув Україну. Від 1861 р. до останніх днів він жив і діяв під псевдонімом Гончаренко, який згодом став його прізвищем. Так він учинив, щоб родичі на Київщині не зазнали переслідувань царської влади.

Хоча у своїх автобіографіях він не пише, проте знайомим у Каліфорнії Гончаренко, в останніх роках свого життя, оповідав, що в Україні він зустрічався з Михайлом Драгомановим, а підлітком був на весіллі Пантелеймона Куліша і Ганни Білозерської на Чернігівщині й бачив там Тараса Шевченка. На думку Я. Чижка, можливо тоді, у похилому віці, пам'ять уже його зраджувала, бо невідомо, що в його оповідях була правда, а що – фантазія [14, с. 74]. На час весілля Куліша Гончаренкові виповнилося всього 14 років, а Михайло Драгоманов був тільки гімназистом, тоді як 25-літній Гончаренко покинув Україну.

В Афінах Гончаренко мешкав недовго. Незабаром він зв'язався з російськими революціонерами на чолі з О. Герценом, що тоді видавали в Лондоні часопис «Колокол». Гончаренко часто дописував до того часопису про все, що спостерігав серед російського духівництва.

Через свої спостереження і переконання Гончаренко потрапив під догляд царської поліції. Його, як оповідає сам Гончаренко, заманили на російський корабель, заарештували й перевезли до турецької в'язниці в Константинополі, що б звідти відправити до Росії. Можна, проте, сумніватися, щоб царська поліція передавала свого в'язня, заарештованого у Греції, на перетримання до турецької в'язниці, замість того, щоб відразу депортувати його до Одеси чи Севастополя. Правдоподібніше, що Гончаренко втік ще в Афінах, добравшись самотужки до Константинополя, і саме звідти йому допомогли відбути до Лондона його приятелі-некрасовці. «Некрасовцями» називали донських козаків, що 1709 р. втекли від царського гніту, знайшовши прихисток у Туреччині. Їхні нащадки живуть і досі у двох селах на схід від Стамбула [14, с. 74].

У Лондоні Гончаренко прожив трохи більше, як півтора року, продовжуючи спілкуватися з гуртком російських революціонерів, який очолював Олександр Герцен. С. Сватиков, російський біограф Гончаренка, стверджував, що це Гончаренко 1860 р. видав у Лондоні ухвали церковного Собору за часів Івана Грозного під наголовком «Стоглав». Видання тих ухвал мало на меті

пригадати ставлення незалежної православної Церкви до самодержавства. Вступ до «Стоглава» підписано літерами «I. A.», які професор Сватиков розшифровує, як «Ієромонах Агапій». У лондонський період Гончаренко не тільки ближче знайомиться з російськими революціонерами, згуртованими навколо часопису «Колокол», а й з італійськими революціонерами, зокрема, з Мацціні. Микола Огарьов указав Гончаренкові на можливість видавання революційної літератури в Америці, що детально Гончаренко обговорював з іншим відомим революціонером Михайлом Бакуніним. Самого Герцена Гончаренко гостро, а то й навіть злостиво критикував у своїх споминах. За порадою М. Драгоманова, М. Павлик не надрукував цього розділу у виданні «Автобіографії» Гончаренка 1894 р., а тільки 16 років потому помістив його, разом із примітками Драгоманова, у 8-му томі свого листування з Драгомановим, як «історичний документ». Пізніше в листуванні з істориком російської еміграції в Америці, Марком Вільчуром, Гончаренко згадував про Герцена вже лагідніше і спокійніше, аніж у «Споминах» [14, с. 75].

Наприкінці 1861 р. Гончаренко повертається до Греції, потім до Туреччини, а трохи згодом їде на Афіньську гору з її численними монастирями. В одному з цих монастирів жив його дядько Богун. Побувши деякий час на Афоні, Гончаренко висвятився на священника, після чого виїхав на прощу до Єрусалима. Російський уряд увесь час намагався дійти того, щоб йому видали Гончаренка, тому той мусив якнайчастіше змінювати місце мешкання. В Олександрії, нібито з намови російського консула, на Гончаренка було зроблено замах, але його тільки поранили. 1863 р. він повертається до Афін, де відразу ж приймає грецьке громадянство і додає до свого прізвища ще «Атенайос».

Полистувавшись і порадившись із грецькими приятелями, Гончаренко вирішив їхати до Америки. Із рекомендаціями від знайомих революційних діячів 18 жовтня 1864 р. відплив кораблем «Ярингтон» до Америки. За два з гаком місяці, саме на Новий рік – 1865 – причалив до Бостона, а звідти переїхав до Нью-Йорка.

В Америці Гончаренко заробляв собі на життя тим, що вчив грецької мови, правив Служби Божі по-старослов'янськи й по-грецьки для нечисленної тоді грецької і російської діаспор. Парафіяни просили правити Служби Божі й в інших містах Америки, унаслідок чого Гончаренко багато подорожував містами Америки, а в Філадельфії познайомився з італійською родиною Чітті, до якої мав листи від Мацціні. 28 вересня 1865 р. Гончаренко одружився з їхньою дочкою Альбіною [14, с. 75].

Але й в Америці Гончаренко теж не мав спокою від російського уряду, через що перервалися його стосунки з грецьким консулатом. Гончаренко був змушений працювати коректором у Біблійному Товаристві, коли там друкували Біблію церковнослов'янською мовою. Заробивши трохи грошей, Гончаренко купує російський шрифт і переїжджає до Сан-Франциска, щоб там закласти російську друкарню, «аби сибіряки слухали через Тихий океан вільну і тиху пісню з вільної Америки» [14, с. 76].

Саме тоді Сполучені Штати Америки відкупили у Росії Аляску. У зв'язку з цим американському уряду потрібні були люди, які могли б населенню нової провінції роз'яснити нові порядки, розповісти людям про нову владу. У своїй російській автобіографії Гончаренко пише, що десь 1866 чи 1867 р. державний секретар В. Свард (W. H. Seward) провадив перемовини про купівлю Аляски. Він покликав його до Вашингтона, де домовився про російське видавництво для мешканців нової американської території.

У Сан-Франциско на Кляй-стріт, 6 (за іншими даними – Clay Street, 611) Гончаренко влаштував свою друкарню. Першою книжкою нової друкарні 6 листопада 1867 р. був Англо-російський розмовник (English Russian Phrase Book). Уже на початку 1868 р. світ побачило друге видання розмовника «Russian and English Phrase Book for Traders, Travelers and Teachers» переважно для американських військовиків на Алясці. На розмовник автор отримав субсидію від уряду, а також помісячну урядову допомогу на видання двотижневика «Alaska Herald» двома мовами – англійською й російською. Перше число газети побачило світ 1 березня 1868 р., у якому було подано «Curious ideas of the Poet Taras Shavchenco» («Інтересні ідеї Тараса Шевченка») вільний переклад рядків із поеми «Кавказ», який здійснив Гончаренко:

«Our country is spacious and great and has many peoples with many languages; all, from the Moldavians to the Finns, are silent. Wherefore? Because a holy priest preached from the scriptures that a swineherd king, who coveted his neighbor's wife and killed the neighbor in order to get her, went to heaven. Another holy priest preached from the words of Bible that one may flay his brother alive, and rob him of his coat and then if he brought the coat to the altar, he would go to heaven. Ah! Christ Jesus, for whom was thou crucified?»

Немає сумнівів, що уривки з «Кавказу» Гончаренко перекладав за єдиним на той час лейпцигським виданням 1859 р., про що свідчить англійська транскрипція прізвища поета Shavchenco. Пізніше Гончаренко в «Alaska Herald» друкував уже по-українськи й інші уривки поезій Шевченка, правдоподібно що з пам'яті [8].

Співпраця Гончаренка з американським урядом тривала недовго. 1 липня 1868 р. він надрукував у «Alaska Herald», який уже від попереднього числа (15 червня) мав і російській наголовок «Свобода», заклик до росіян й алеутів, щоб вони вимагали собі від американських компаній щоденної плати по 5 золотих доларів. Пізніше Гончаренко виступав проти зловживань військової американської влади на Алясці і проти визиску американських бізнесменів місцевої людності й російських колоністів. Його заходи мали успіх, і на його скарги й факти, які він зібрав про військові зловживання, посилається американський історик Аляски Г. Г. Бенкрофт (H. H. Bancroft) [16, с. 608].

Гончаренко одночасно допомагав утікачам із сибірського і сахалінського заслання і клопотався перед американською владою, щоб їх не повертали до Росії.

Видавництво «Alaska Herald» існувало до травня 1872 р., коли Гончаренко продав англійську частину своєї друкарні американцеві А. А. Стикнею. 1873 р. Гончаренко намагався ще раз видавати газету по-російськи під назвою «Свобода, простая р□чь, издаваемая Агапієм Гончаренко...», але випустивши п'ять листків, у яких публікував статті російською й українською мовами, припинив це видавництво, розпродав його й оселився на хуторі біля містечка Гайвард (Hayward) у передмісті Сан-Франциска.

У 90-х роках ХІХ ст. гурт російських революціонерів в Америці почав видавати в Нью-Йорку двотижневик «Прогрес». Довідавшись про цей часопис, Гончаренко надіслав до редакції останнє число своєї газети «Свобода, простая р□чь, издаваемая Агапієм Гончаренко...». На цьому числі він власноручно написав таке: «На пам'ятку молодцям-видавцям «гайдамакам» – «Progress», New York від Гончаренка, January 1, 1892». За свідченнями Я. Чижа, цей примірник зберігається в Публічній бібліотеці Нью-Йорка [14, с. 77].

Той факт, що «Прогресу» в Америці передувала російська газета, так здивував його редакторів, що вони передрукували надіслане число цілком у своєму часописі. У березні 1892 р. «Прогрес» почав друкувати російську автобіографію Агапія Гончаренка, характеристичну своїм вступом: «Я не русскій, я имею свою народность и горжусь ею. Тым-то и страшенна була славно козацька сила – що у насъ, панове молодці, була душа єдина». Продовження цієї «Автобіографії», редактора першої російськомовної газети в Америці друкували у «Прогресі» повністю, починаючи з 7 червня 1893 р., але у ній Гончаренко подає деталі зі свого життя, переважно за час перебування в Америці [14, с. 77].

Вірогідно, що через «Прогрес» Гончаренко зв'язався з українськими колами в Галичині, де редакція «Прогресу» співпрацювала з Михайлом Павликом, який на той час був редактором півмісячника «Народ». Прогресивна громадськість Галичини надзвичайно прихильно поставилася до Агапія Гончаренка. Крім російської автобіографії Гончаренка, у «Народі» в жовтні 1893 р. теж було надруковано перший лист А. Гончаренка до М. Павлика. У наступних числах часопису (15 січня 1894 р.) було розміщено статтю «Країна Козаків у північній Америці, або Аляска», у якій Гончаренко переконує читачів, що ескімоське плем'я алеутів – це мішанці тубільної людності й запорізьких козаків, що прибували туди після зруйнування Січі. Поруч цієї статті було надруковано другий лист А. Гончаренка до М. Павлика, а в чотирьох наступних числах (6-9) докладніша, але ще не повна українська автобіографія, яку згодом Михайло Павлик видав окремою книжкою під наголовком «Споминки Агапія Гончаренка – українського козака»

священника». Мабуть, із «Прогресу» довідався про Гончаренка російський журналіст Е. Матросов, який тоді перебував в Америці й дописував до російських й українських видань під псевдонімом Граф Леліва. Він відвідав Агапія Гончаренка на його хуторі «Україна» і докладно записав його розповіді про уявну запорізьку минувшину на Сибіру й Алясці, а також «славного козака Беняка», який, за словами Гончаренка, збунтувався колись на засланні проти царської влади, захопив із товаришами корабель, і, обкружлявши Азію, заплив на острів Мадагаскар, де загинув, обороняючи незалежність тубільців від французьких колонізаторів. Е. Матросов повторив теорію Гончаренка про запорожців на Алясці, надіславши власну статтю до першого Календаря Українського (тоді Руського) Народного Союзу, а також, разом з оповіданням про козака Беняка, у часопис «Исторический Вестникъ» [7].

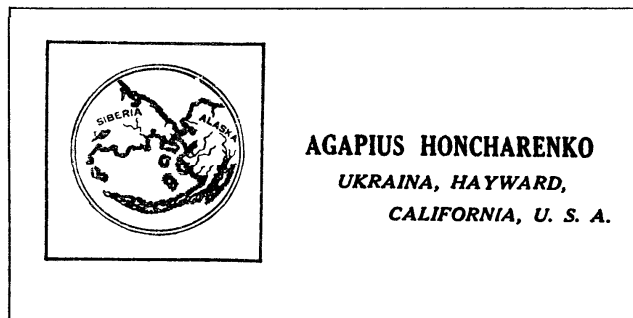
Обидва оповідання про алеутів і Беняка – фантазія, одначе з деяким історичним підтекстом. Ніякого походу запорожців через Сибір до ріки Амуру й їхнього переселення на Аляску, як про це оповідає Гончаренко, історія не знає. Але відомо, що після зруйнування Січі частину козацької старшини, у якій був запорізький суддя Головатий і, мабуть, інших урядовців суду було заслано до Тобольська.

Із біографії губернатора Аляски О. А. Баранова, відомо, що такий собі Наплавков разом із двома селянами Поповим і Сидоровим та поляками Ляцинським і Березовським затіяли змову, щоб скинути губернатора й зорганізувати з Аляски, Камчатки, Курильських, Алеутських, а по змозі Гавайських островів республіку. Коли б їм не пощастило це зробити, то змовники мали б захопити собі корабель і тікати на острів Пасхи, або на інші незалюднені острови на півдні. Сидоров й обидва поляки донесли губернаторові на Наплавкова, після чого Наплавкова (правдоподібніше – Наплавка) було заарештовано і відправлено на заслання до Сибіру. Можливо, що десь збереглися перекази про запорізьке походження Наплавка і про інших українців на Алясці, як приміром, Дем'яненка, який загинув у місцевості Якутат, але це були тільки одинаки [16]. Ніякої колонії козаків на Алясці на той час не було.

Щодо «козака Беняка», то Гончаренко певно колись чув про пригоди Маврикія Августа графа Беньовського, родом із с. Вербова біля Нітри, що у Словаччині. Граф Беньовський мав конфлікт із російським урядом, унаслідок чого його було заслано на Камчатку, де він, підбуривши в'язнів, захопив корабель, заплив на Мадагаскар, де жив 12 років. Згодом побував в Америці (1780) і в Європі, після чого повернувся на Мадагаскар і 1798 р. загинув від рук французьких колонізаторів [14, с. 78].

Михайло Драгоманов відразу гостро скритикував теорію Агапія Гончаренка, але вона вже встигла наробити багато галасу в російській і польській пресі.

На початку 70-х років XIX ст. А. Гончаренко мав у користуванні візитну картку зі своїм іменем і прізвищем англійською мовою і кругленькою мапою, на якій було подано обриси Аляски, Камчатки, Зеленого Мису і сусідніх островів. Комерційно ця візитівка показувала, що Гончаренко – знавець і дорадник у справах цієї частини світу. Політично він пояснював її, як обриси майбутньої тихоокеанської козацької України [14, с. 80].

Про зв'язки А. Гончаренка з українськими іммігрантами на сході Сполучених Штатів Америки дотепер мало відомо. Наприкінці XIX ст. А. Гончаренко надіслав до «Свободи» ті числа газети з Сан-Франциска, де описував важке становище українських іммігрантів на

Гавайських островах. На підставі цього матеріалу редактор «Свободи» о. Іван Ардан розпочав акцію, яка успішно закінчилася значним поліпшенням для тих гавайських українців.

1903 р. А. Гончаренко допомагав гуртові українських соціалістів-ентузіастів закласти «українську комуну» в Каліфорнії, яка, однак, незабаром занепала. В останні роки життя Гончаренко мав фінансові труднощі зі своїм хутором (фермою), і декілька разів його «відрятовували» добрі сусіди. Урешті-решт банк таки перебрав ферму за борги, однак дозволив стареньким Агапіві і Альбіні дожити віку на їхньому хуторі «Україна», де їх і було поховано [14, с. 79].

Про смерть Агапія Гончаренка джерела сповіщають по-різному: дату 3 травня 1916 р. подає «Свобода» у травневому випуску і Т. Даніс у «Споминах...» 1929 р.; за Л. Биковським, «Народна воля» подала дату 7 травня 1916 р., а «New York Times» – 6 травня; Я. Чиж – 3 червня, що, мабуть, стало технічною помилкою, бо він посилається на «Свободу» і «Спомини...» Т. Даніс. Українські дослідники подають дату 5 травня в т. ч. й українська Вікіпедія. Дати смерті в цих джерелах подано за новим стилем. Як бачимо, біографія А. Гончаренка потребує більшої уваги і глибших досліджень.

Історія життя Агапія Гончаренка була багата на неординарні події. Перший політичний емігрант-українець в Америці, американський правозахисник, організатор і засновник церков греко-православного обряду в Новому Орлеані, перекладач Святого Письма, видавець і редактор першої газети Аляски, перекладач і популяризатор творів Тараса Шевченка в Америці – ось далеко не повний «послужний список» нашого земляка. Активність його громадсько-політичного життя і релігійно-суспільної діяльності в Америці вражає. 1860 р. Гончаренко видав «Стоглав» зі вступом, автором якого був сам. 1865 р. відслужив першу в Нью-Йорку православну літургію, правив православні служби по багатьох містах Америки, викривав зловживання влади і бізнесу, відстоюючи права і свободи знедолених. Він організував «Клуб декабристів» («Російське республіканське добродійне товариство «Декабрист»). Працював у газеті редактором, набірником тексту, експедитором. На хуторі «Україна» організував недільну школу для дітей бідняків.

Гончаренко – людина надзвичайно працююча і водночас скромна. Хутір «Україна» складався з трикімнатної хати, яку він побудував власноруч, із саду, який посадив сам і печери, яку викопав, щоб було де молитися. На воротах його хутора було написано червоною фарбою: «Україна», а на дверях хати – синьо-жовтою – «Свобода».

Окремі дослідники спадщини Агапія Гончаренка закидають йому, що він – українець за походженням – довгий час зазначав своє українство тільки тоді, коли траплялась нагода, а загалом присвячував свої сили й час визволенню Російської імперії від царського угніску. Натомість у вступі до «Стоглава» він зазначив, що книжечка ця видається «на чужій землі, але немов дома, трудом росіян, що вірять у правду, і для росіян». Я. Чиж наводить слова Гончаренка, які окреслювали мету його власного життя так: «Я клянусь до кінця життя ненавидіти все царське, а рускій нарід, із-за волі якого я засуджений на терпіння, любити й поважати до кінця життя». Одночасно він друкував вірші Тараса Шевченка в тій самій «Свободі», а 1872 р. написав там же, що «за 12 років еміграційного життя ми зустрічали тільки українців і поляків, з усіх слов'янських племен, які доросли до самоуправи і демократичного життя» [14, с. 79].

Тому, на нашу думку, тут доречно згадати слова Михайла Павлика: «Агапій Гончаренко немов ожив як українець, одержавши від нас звістку із признанням його діяльності, а також наші коломийські видання, та став писати нам по-українському, між іншим обіцяв прислати для «Народу» свої «Споминки», що, вже давно описані по-англійському, лежать у рукописі» [5, с. 14].

Хіба дивно, що Гончаренко мріяв про благословенний край для вільної України. Утопічні пошуки нових земель для поступу оновленої власної держави, мабуть, характеризують усіх представників пригноблених народів. Жагуче бажання відродити рідний край на нових землях уклав Жюль Верн у пошуки героїв роману «Діти капітана Гранта», які мандрували світом у пошуках земель для Шотландії подальше від Великої Британії. На нашу думку, легко простежити асоціативні зв'язки: Шотландія – Велика Британія, Україна – Російська імперія. Типізуючи таких мрійників й утопістів, Жюль Верн по суті всіх їх уважав «дітьми капітана Гранта», але ніхто

з критиків ніколи не писав, що Жуль Верн мав «зайців в голові при добрих намірах», як схарактеризував Агапія Гончаренка Михайло Драгоманов, знаний діяч українського національного руху. На його думку, українство Гончаренка є чимось таким, чого ніяк до наших [українських] реальних справ не притулити.

Натомість Михайло Павлик стверджував, що писання Гончаренка варті того, що б їх друкувати й передруковувати. Одночасно він ясно бачив плутанину в поглядах Гончаренка, його потяг до утопії, зазначаючи, що з Гончаренком можна де в чому не погоджуватися, але його мусить поважати всякий, кому дорога воля нашої країни.

Американський історик Г. Бенкрофт, хоч і вважав, що Гончаренко трохи загонистий, але віддавав належне Гончаренкові, що той викривав надужиття американської влади і приватних компаній на Алясці.

С. Сватиков бачив його заслугу, як першого редактора російського друкованого органу в Америці, як непримиренного борця проти царату. Українська громада в Америці шанує Гончаренка як першого емігранта, що належить до українства, першого видавця, хто друкував і поширював поезії Шевченка в Америці.

Нині в Каліфорнії є три основні місця, де вшановано пам'ять Агапія Гончаренка: Державний заповідник «Україна», Гайвардське історичне товариство, Бенкрофтська бібліотека Каліфорнійського університету Берклі.

Найкращим унаочненням шанування пам'яті Агапія Гончаренка став Державний заповідник «Україна» (Каліфорнійська історична пам'ятка № 1025), який офіційно відкрито 15 травня 1999 р. Заповідник міститься на землях однойменного хутора, де мешкав Агапій Гончаренко, а також уже доглянуті й упорядковані могили – його і його дружини.

Слід, однак, додати, що перспективним у подальшому шануванні незвичайного українця бачимо повну й докладну біографію Агапія Гончаренка, яку було б написано в геополітичному контексті тогочасної Америки.

Література

1. Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. – К. : КИТ, 2007. – 436 с.
2. Варварцев М. М. Агапій Гончаренко – піонер української еміграції в США / М. М. Варварцев // Український історичний журнал. – 1969. – № 6.
3. Гончаренко А. Автобіографія редактора первой русской газеты въ Америкѣ / А. Гончаренко // Прогрессъ. – Чикаго; Нью-Йорк. – 1893. – 7 іюня. – С. 11-13.
4. Гончаренко Агапій Онуфрійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
5. Зорівчак Р. Піонер англomовної шевченкіани / Р. Зорівчак // Всесвіт. – 1973. – № 3. – С. 14-17.
6. Каліфорнійська Україна: Пам'ять про Агапія Гончаренка... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntsh.org/content/kaliforniyska-ukrayina-pamyat-pro-agapiya-goncharenka-v-gromadskomu-prostori-kaliforniyciv>
7. Матросов Е. Н. Заокеанская Русь / Е. Н. Матросов // Историческій Вестникъ. – 1894. – ТТ. 67-68.
8. Отець Агапій Гончаренко та перші згадки про Тараса Шевченка в Америці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.cerkva.info/2010/03/09/shevchenko.html>
9. Павлик М. Україна в Америці / М. Павлик // Народ. – 1893. – № 19-20.
10. Павлик М. Ще про Агапія Гончаренка / М. Павлик // Народ. – 1896. – № 2. – С. 27-32.
11. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 8. – Чернівці, 1910. – С. 70-79.
12. Сватиков С. Агапій Гончаренко, основатель русской печати в Америке / С. Сватиков // Временникъ Общества друзей русской книги. – Т. 4. – 1938. – С. 251-268.
13. Споминки Агапія Гончаренка – українського козака-священика / [видав. М. Павлик]. – Коломия : друкарня М. Білоуса, 1894.
14. Чиж Я. Андрій Агапій Гончаренко / Я. Чиж // Календар Свободи. – 1957. – С. 73-80.
15. Alaska Herald. – 1868. – № 1. – С. 3.
16. Bancroft H. H. History of Alaska 1730-1875 / H. H. Bancroft. – San Francisco, 1886. – P. 602, 608, 677.

УДК 94(477.54-25):316.2

В. О. Нестеренко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКТОРНО-МЕРЕЖЕВА ТЕОРІЯ: СУТНІСТЬ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО МІСТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті вперше в Україні аналізується використання акторно-мережевої теорії (АМТ) для дослідження міської історії Російської імперії. На основі творів теоретиків АМТ виокремлюється ряд інструментів та принципів, які представляють місто як систему взаємодії людей, не-людей та ідей. Такий підхід дозволить переосмислити біографії імперських міст та комплексно вивчити фактори, що впливали на їх розвиток.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, Б. Латур, урбаністика, Харків.

В статье впервые в Украине анализируется использование акторно-сетевой теории (АСТ) для изучения истории городов Российской империи. На основе работ теоретиков АСТ предлагаются некоторые инструменты и принципы, которые представляют город как систему взаимодействия людей, не-людей и идей. Такой подход позволяет переосмыслить биографии имперских городов и комплексно изучить факторы, которые определяли их развитие.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, Б. Латур, урбаністика, Харьков.

In the article the author analyzes the actor-network theory (ANT) and its connection with urban studies. On the base of works of B. Latour, M. Callon and others ANT is presented as set of tools for studying history of the cities in the Russian Empire. The author has described the main theses of the ANT which is important for urban studies. Such an approach helps historians re-think biographies of the Russian cities.

Key words: actor-network theory, B. Latour, urban studies, Kharkiv.

Дослідження історії будь-якої країни неможливе без історії міських поселень, адже саме вони є осередками розвитку політичного та культурного життя, економіки та науки. На сьогодні створено багато «біографій» українських міст, у яких накопичено значний фактичний матеріал, встановлено видатних особистостей, окреслено «знакові» історичні місця. Проте цей доробок потребує теоретичного осмислення в рамках урбаністики. Місто – багатовимірний об'єкт, який перебуває у постійному русі, що, в свою чергу, вимагає застосування специфічної методики. Навіть обравши окремі аспекти для осмислення, ми розуміємо, що всі елементи міського життя тісно пов'язані між собою, впливають один на одного, а тому потребують комплексного розгляду. Більше того, будь-яке питання не можна аналізувати, не враховуючи населення міста та його простір. Урбаністика – це дисципліна на межі історії, географії, соціології, архітектури, економіки і саме тому комплекс її дослідницьких інструментів може постійно розширюватись завдяки появі нових теорій у цих галузях.

Однією з таких є акторно-мережева теорія (далі – АМТ), пов'язана з постмодерною філософією, яка вперше з'явилась в соціології науки. Вона пропонує розглядати місто як систему, в якій взаємодіють люди, не-люди та ідеї. Предметом даної статті є інструментарій АМТ, який можна використовувати, зокрема, для студіювання історії міст Російської імперії. У центрі нашої уваги буде аналіз методологічних засад АМТ, визначення їх переваг та недоліків для дослідження проблем історичної урбаністики. На сьогоднішній день в Україні відсутні дослідження в цій галузі.

Джерельну базу нашої роботи склали праці засновників та класиків АМТ – Б. Латура [9, 19] та М. Каллона [6], а також їх послідовників – А. Кузнецова [8], М. Єрофеевої [4] та В. Вахштайна [2]. У них визначено особливості використання теорії у різних галузях знань – соціології, філософії, техніці. Вони доводять, що АМТ можна реалізувати і як відкриту платформу,

на основі якої можна корегувати існуючі методології, і, водночас, як незалежну дослідницьку теорію. В. Вахштайн, зокрема, ставить питання про співвідношення проблем міста і мови в рамках АМТ [2]. У нашому дослідженні ми спираємося на роботи з історії українських міст доби Російської імперії, створені в рамках позитивістської методології, зокрема відповідні розділи з монографій Б. Миронова [12], П. Риндзюнского [13], Д. М. Чорного [15], В. Константинової [7], В. Л. Маслійчука [11]. Вони допомагатимуть визначити можливе поле для використання інструментів АМТ, яка перетворює фактологічний виклад в мережу взаємодій, допомагає простежити причини та наслідки подій під новим кутом.

Перші спроби застосування АМТ в урбаністиці здійснили І. Фаріас та Т. Бендер у роботі «Як акторно-мережева теорія змінює урбаністику» [18]. Ця робота має велике значення для історичної урбаністики, адже змінює саме розуміння поняття місто, перетворюючи його зі статичного об'єкту на процес збирання технічних та соціальних аспектів [18, с. 23]. Є. Трубіна у монографії «Город в теории» представляє АМТ як платформу для системного вивчення сучасного міста [14]. Ця дослідниця висловлює думку щодо позитивних аспектів методології в окремому інтерв'ю [5].

Акторно-мережева теорія уявляє дослідницьку проблему як сітку взаємодії між акторами, тобто певними діючими особами. Акторами можуть виступати люди, не-люди та ідеї. Головна ознака цих акторів полягає в тому, що вони мають діяти, тобто змінювати навколишнє середовище і залишати сліди (термін, запропонований Б. Латуром) [9, с. 22]. Актори одночасно є точками мережі і елементами, які її створюють. Більше того, вони провокують появу одне одного. Такий підхід допомагає уникнути ситуації, коли дослідники спочатку створюють теоретичну рамку, а потім намагаються втиснути в неї свою проблематику [5], адже АМТ не обмежує дію факторів, які досліджуються, відстежуючи їх рух. Характерною ознакою АМТ є те, що вона не дозволяє спочатку створити загальну картину, а потім перевірити, чи підходять під неї об'єкти, що вивчаються, або навіть «підганяти» їх під авторську концепцію. Навпаки, ця загальна картина розгортається відповідно з ходом роботи. Саме тому дана методика підходить для роботи з урбаністичними проблемами. Дослідники визначають місто як структуру, що має багато складових – матеріальних або уявних. В. Константинова в своїй монографії про урбаністичні процеси на півдні України наводить визначення, за яким місто – «це система з двох основних складових, території з фізичним оточенням (міський простір) та громади, яка його населяє... культура об'єднує ці дві складові» [7, с. 342]. Називає місто системою і К. Лінч, проте системою з географічних об'єктів – шлях, межа, район, орієнтир тощо [10, с. 50]. Автори Оксфордської міської історії Британії перелічують наступні ознаки середньовічного поселення, яке може називатись містом – забудовані вулиці, велика кількість церков, наявність різних видів виробництва, зростання передмістя [20, с. 69] – тобто також перелічують об'єкти, які потрібно об'єднати в систему. Використання АМТ допоможе не просто об'єднати названі вище такі різні об'єкти в мережу, але і простежить їх рух та взаємодію. Більше того, в одному дослідженні одразу можуть з'явитися просторові місця, матеріальні об'єкти, людські ідеї, економічні зв'язки і т. д.

Один з головних принципів АМТ – це так званий поворот до матеріального [4, с. 19]. Тому історичний урбаніст отримує можливість вивчати дії людей та не-людей (предметів вжитку, будівель, технічних засобів тощо) як симетричні за своїм впливом. Для дослідження міської історії це означає, що поряд з аналізом впливу людей на простір міста, ми маємо додавати такі фактори, як клімат, рельєф, місцеву флору та фауну, розвиток технологій будівництва тощо. Серед перелічених аспектів неможливо (принаймні, на початку дослідження) виявити основні та другорядні. Всі вони мають враховуватись однаково ретельно, діють в просторі міста (географічному, політичному тощо) і одночасно цими діями створюють простір.

АМТ розглядає соціум як постійну дію або постійне виконання («ongoing achievement» за М. Каленом [6]). За тим самим принципом місто досліджується як система, створена завдяки постійному руху окремих елементів (знову-таки, людей та не-людей). Перехожі гуляють вулицями або поспішають на роботу, будівлі з'являються та зникають, райони змінюють назву – це лише кілька прикладів такого руху. Такий підхід дозволяє зрозуміти еволюцію міста, адже вивчається не просто «зріз» історії в окремі періоди, а постійний рух і розвиток об'єкту. Одночасно з цим Б. Латур

піддає критиці і термін «група». Замість нього він пропонує «групостворення» у загальновизнаному в науці соціальному поділі на класи, професії тощо. Згідно АМТ всі мешканці можуть поділитися відповідно до їх відношення до міста (постійні жителі, мандрівники, сезонні робітники тощо).

У дослідженнях істориків, що тримаються позицій позитивізму, міста часто постають як загальні картини. Б. Латур звертає увагу науковців, що чим логічніше таке зображення, тим воно менше пов'язане з реальністю. Проте він не відмовляється від загальних картин, називає їх панорами та визначає, що вони дозволяють нам уявити проблематику роботи. В подальшому, вважає Б. Латур, необхідно відмовлятися від «погляду зверху», традиційного уявлення про сутність міста як виокремленого простору, як економічної одиниці, як культурного об'єкта [18, с. 9], а будувати мережу з локальних елементів [9].

Як же проводити дослідження в рамках АМТ? Б. Латур закликає слідувати за акторами (тобто за всіма тими, хто діє) [20], ретельно фіксуючи всі їх кроки. В його книзі часто можна натрапити на метафору дуже повільного мандрівника, який спостерігає за шляхами інших, рухається шляхами (мережами), які створює взаємодія акторів. Засновник АМТ постійно акцентує увагу на необхідності для науковця вести записи, писати про все, «навіть про те, як ви пишете» [9, с. 32], адже через текст автор дослідження також стає актором [2, с. 21]. Це дуже актуальне застереження: в будь-якій роботі ми не можемо претендувати на остаточно об'єктивний підхід, бо перш за все викладаємо власний погляд на проблематику. Дослідник-урбаніст має бути готовий використовувати інші метафори для пояснення реалій міста [14, с. 460]. Серед них Б. Латур звертається також до таких образів-метафор, як картографування – процес створення дослідження, ретельний запис всіх взаємодій; путівник (готова робота) – який розповідає нам про їх взаєморозташування. Сам Б. Латур звертався до історичних досліджень. В книзі «Пастеризація Франції» він реконструює ХІХ ст. завдяки періодичним виданням, створюючи так звану мережу взаємодії з вчених, лабораторій, громадських рухів, виробників пива та навіть мікробів і вірусів з метою показати появу та розповсюдження у Франції досліджень Л. Пастера.

Отже, історіку, який бере на озброєння АМТ, необхідно перш за все шукати сліди акторів. Цей пошук можна назвати такою собі письмовою археологією. Де історик зможе віднайти ці сліди? Перш за все у письмових документах: реконструювати дію допоможуть газети, листи, архівні фонди про забудову міста, путівники. Міста зберігають сліди своїх колишніх мешканців у спогадах, будівлях, легендах та навіть у міському слензі і «народних» назвах районів, тож ми маємо достатньо матеріалу для реконструкції мережі. Наприклад, назва Карпов сад на мапі Харкова існує і сьогодні, хоча мало хто пам'ятає про купця, якому належала ця місцевість [3, с. 112].

Тож, зважаючи на все вищесказане, спробуємо запропонувати одну з мереж для історичного дослідження великого міста. Вона може складатись з архітекторів, замовників та власників будинку, його мешканців, а також самого будинку. Аналізуючи ці взаємозв'язки, історик може описувати призначення районів і навіть окремих вулиць, реконструювати міський простір та його розвиток.

Будинок – це точка взаємодії власника та замовника будівництва, архітекторів, мешканців. Але це не просто місце зустрічі, а фактор, який зумовлює дії інших акторів. Будинок старіє, оновлюється, добудовується, розвалюється. – і в цьому плані він також діє. Умови, які він створює для мешканців, формують життя останніх – відсутність/присутність комунікацій, різний комфорт на окремих поверхах, престижність квартир, чиї вікна виходять на вулицю, а не на внутрішній двір. Навколо будинку формується інфраструктура – крамниці, сфера обслуговування, і сам він провокує створення певних структур. Подібні вулиці, провулки, узвози складаються в райони, а вони, в свою чергу, в міста. Таким чином, ціле місто постає для нас об'єктом, який складається з безлічі окремих взаємодій.

У рамках АМТ можуть бути досліджені проблеми міжетнічних взаємин в місті. Часто вплив інших національних груп розглядається лише як перелік історичних фактів, на основі яких робиться висновок про внесок етнічної громади в життя міста або ж як біографії окремих їх представників [11]. АМТ допоможе включити іноземців як ще один фактор дії в досліджуваній процес. Наприклад, на основі фонду «Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви» [21] можна скласти мережу польського представництва в Харкові як в географічному просторі (за допомогою

переліку будівель, що належали громаді), так і визначити його вплив на специфіку взаємодії в місті. Так само і німецькі професори, що приїхали до Харківського університету, можуть досліджуватись не як щось стороннє, чуже, виокремлене, а як ще одна, симетрична іншим, рушійна сила розгортання міської мережі взаємодій.

Місто розвивається більшою або меншою мірою стихійно, адже залежить від рухів окремих його мешканців, що унеможлиблює спроби повністю його впорядкувати. Звичайно, будь-яка держава намагається контролювати цей процес за допомогою законодавства. В Російській імперії починаючи з 1742 р. створювались плани впорядкування міської території, але жоден з них не вдалось втілити на сто відсотків [17, с. 8]. Кожна реформа так чи інакше діє – змінює міську реальність. У цьому контексті з використанням АМТ можна розглянути вплив на міста Російської імперії політики Просвітництва або процес формування *well-ordered state* («добре впорядкованої держави»), як пишуть західні дослідники. В нашому випадку теза «з перетворенням Харкова на губерньське місто закінчується вільне будівництво та вводяться перші спроби планування» [1, с. 18] стає початком картографування дії актора (реформи), який включається в мережу.

АМТ дозволяє історика вловити перебіг локальних змін. Наприклад, вулиця Пушкінська на початку свого існування називалась Німецькою, там жили професори-іноземці, запрошені до Харківського університету [16, с. 47]. Як вони вплинули на формування цього району, наскільки довго діяли, як в подальшому змінилось населення, а точніше – актори (нагадуємо, цей термін об'єднує і матеріальні об'єкти) цієї вулиці, чому на початку ХХ ст. тут відкрили пам'ятник Пушкіну та перейменували вулицю? Можливо, картографування цієї мережі не дозволить повністю розібратись в цих аспектах, або ж нам просто може не вистачити слідів акторів. Проте АМТ дозволить ставити ці питання в комплексі.

Після «опитування» джерел за методикою АМТ, історик може писати текст. Що таке гарний текст на погляд Б. Латура? Це ретельний звіт про взаємодії акторів. В поганому тексті, вважає він, кілька акторів пояснюють події, в хорошому, навпаки, багато акторів в їх взаємодії показують сутність подій [9, с. 57]. Мета дослідника, що працює в рамках АМТ, описуючи взаємодії, зрозуміти акторів. Однак варто пам'ятати – вчений має не описувати мережу, а за допомогою мережі описувати взаємодію. Причому сенс будь-якої події відкривається лише у її взаємодії з іншими – саме тому вона називається соціальною [2, с. 26].

Звичайно, є моменти, які ускладнюють роботу дослідника історичної урбаністики в рамках АМТ.

Перш за все, неможливо до початку дослідження визначити або обмежити коло акторів, адже це суперечить меті – простежити розгортання мережі. В цьому полягає складність використання АМТ для дослідження міської історії, спонукає дослідника створювати безкінечний текст. Б. Латур порушує це питання в діалозі студента та професора, під час якого врешті-решт професор пропонує студенту зупинити дослідження, коли текст буде відповідати дисертаційним нормам [9, с. 207]. За іронією, яка лунає з вуст професора, криється важлива ідея: ми не можемо остаточно вичерпати якусь проблематику, включаючи історичну. Проте описуючи кожен мережу взаємодій, автор починає з питання, і саме відповідь (на думку автора) на це питання є індикатором завершеності роботи. Автор, за Б. Латуром, є ще одним з акторів, який провокує розгляд мережі взаємодій і через це впливає на неї.

З цього випливає наступний недолік: неможливість виявити всіх акторів та записати всі їх (взаємодії). Але ж хіба є хоч одне історичне дослідження, яке можна назвати справді всеохоплюючим? Більше того, подальші дослідження можуть або розвивати створену нами карту взаємодій, або ж повністю змінити створені нами уявлення про місто. Так само сучасні мапи, зроблені за допомогою супутника, зовсім не схожі на схеми кордонів материків, створені раніше, проте це не применшує значення останніх для тих часів.

Таким чином, погляд АМТ на основний об'єкт свого дослідження (мережа взаємодій) відповідає погляду урбаністів на місто. Для історичної проблематики ця методика пропонує наступні інструменти: принцип взаємодії матеріальних предметів, людей та ідей; розгляд міста в історичному просторі як об'єкту, що створюється завдяки руху окремих елементів; аналіз джерел – це пошук

слідів акторів, а саме дослідження – звіт про їх дії; спроба перевірити реальність загальних картин за допомогою побудови дослідження від одиничних об'єктів.

У рамках АМТ розвиток міста постає як постійний процес, його рушійні сили взаємодіють впродовж усієї історії обраної території. Саме тому складаючи історичну мережу міської історії, ми зможемо зрозуміти сьогодення – існуючий туристичний образ міста, проблеми його управління, менталітет мешканців тощо. АМТ не відділяє минуле та сьогодення, міцно скріплюючи їх мережами взаємодій у просторі, часі та інших вимірах. Все це допоможе переосмислити «біографії» міст Російської імперії для того, щоб визначити які взаємодії провокували розвиток їх історії тим чи іншим історичним шляхом.

Література

1. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины / Б. А. Бондаренко. – Х. : Прапор, 1972. – 124 с.
2. Вахштайн В. Пересборка города: между языком и пространством / В. Вахштайн // Социология власти. – 2014. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/2-2014-ot-megapolisa-k-geteropolisu/>. – С. 9-38
3. Дяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дяченко. – Х. : Прапор, 1974. – 320 с.
4. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия / М. Ерофеева // Социология власти. – 2015. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/1-2015-sociologiya-vecshej/>. – С. 17-36.
5. Интервью с Е. Трубиной «Город сквозь призму теории». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Gorod-skvoz-prizmu-teorii>.
6. Каллон М. Акторно-сетевая теория / М. Каллон. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2014/10/07/1100063024/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%BE%D0%BD%20%D0%9C.%20%D0%90%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F.pdf>.
7. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константінова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 596 с.
8. Кузнецов А. Символический интеракционизм и акторно-сетевая теория: точки пересечения, пути расхождения и зона обмена / А. Кузнецов // Социология власти. – 2014. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/1-2014-posle-fenomenologii-povsednevnost-telesnost-i-zdravyj-smysl>
9. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур. – М., 2014. – 384 с.
10. Линч К. Образ города / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
11. Маслійчук В. Л. Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. / В. Л. Маслійчук // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 42-47
12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин». – 548 с.
13. Рындрюнский П. Г. Городское гражданское в дореформенной России / П. Г. Рындрюнский. – М., 1958. – 560 с.
14. Трубина Е. Г. Город в теории: опыты осмысления пространства / Е. Г. Трубина. – М., 2011. – 519 с.
15. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
16. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
17. Яцина О. Старовинний Харків / О. Яцина. – Х., 2013. – 119 с.
18. Farias I., Bender Th. Urban Assemblages: How Actor-network Theory Changes Urban Studies / I. Farias, Th. Bender. [On-line resource]. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=mOZMX4G-nX0C&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
19. Latour B. On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications / B. Latour. [On-line resource]. Mode of access: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-67%20ACTOR-NETWORK.pdf>
20. Palliser D. M. The Cambridge Urban History of Britain. Volume I (600-1540) / D. M. Palliser. – Cambridge University Press, 2001. – 840 p.
21. Державний архів Харківської області. – Ф. 965 «Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви».

УДК 930(477,54)«19»Савва

М. Є. Домановська
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ САВВА ЯК ВІЗАНТИНІСТ (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Стаття є першим в українській історичній науці дослідженням візантинознавчого наукового спадку та викладацької діяльності історика Харківського університету Володимира Івановича Савви. Акцентовано увагу на тому, що його студії, присвячені рецепції візантійських державотворчих традицій у Московському царстві, стали помітним явищем для розвитку візантинознавства та русистики у Харківському університеті, а також розпочато вивчення його надзвичайно обширного рукописного спадку.

Ключові слова: В. І. Савва, візантиністика, Харківський університет.

Статья является первым в украинской исторической науке исследованием византиноведческого научного наследия и преподавательской деятельности историка Харьковского университета Владимира Ивановича Саввы. Акцентировано внимание на том, что его студии, посвященные рецепции византийских государственных традиций в Московском царстве, стали заметным явлением в развитии византистики и русистики в Харьковском университете, а так же начато изучение его чрезвычайно обширного рукописного наследия.

Ключевые слова: В. И. Савва, византистика, Харьковский университет.

This article is the first in the Ukrainian historical science research of Byzantine studies and teaching activities of Volodymyr Ivanovich Savva, historian of Kharkiv University. The author focused on the fact that his studies dedicated to the reception of the Byzantine state traditions in Moscow State became a notable event in the development of Byzantine and Russian studies at Kharkov University and also initiated the study of his very extensive manuscript heritage.

Key words: V. Savva, Byzantine Studies, Kharkiv University.

Наукова біографія викладача кафедри російської історії Харківського університету, вихованця Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, Володимира Івановича Савви (1865-1920) є однією з малодосліджених сторінок історії візантиністики в Україні та історії Харківського університету. Хоча згадки про вченого обмежені біобібліографічними довідками [18; 19; 20; 21], його студії, створені на межі російської історії, церковної історії та візантиністики, донині не втратили актуальності. Центральними темами досліджень науковця є питання рецепції ромейських державотворчих традицій у Московському царстві, а також візит княгині Ольги до Константинополя [23; 26; 27; 28; 29; 30]. На відміну від переважної частини праць харківських гуманітаріїв межі ХІХ-ХХ ст., що значною мірою залишаються бібліографічною рідкістю, магістерська дисертація В. І. Савви «Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей» [22; 23 (на це видання посилаємося нижче – М. Д.; 24; 25)] продовжує перевидаватися, а згадки про вченого як одного з перших дослідників природи царської влади в Московському царстві наявні майже у всіх розвідках, присвячених цій історичній добі [див., наприклад: 1; 15; 16; 31].

В архіві ІР НБУВ збереглося значне за обсягом листування викладача кафедри російської історії Харківського університету В. І. Савви з професорами Київського університету В. С. Іконниковим [33, ф. 3, спр. 50790, 50804, 50805, 50807; 34, ф. 2058, спр. 199] та В. Ю. Данилевичем [34, ф. 29, спр. 1328-1334], які ще не стали предметом спеціальної уваги дослідників. Цінність цього матеріалу для історії харківської візантиністики полягає передусім у тому, що листи містять інформацію про контакти В. І. Савви з київськими колегами та про обмін літературою, значною мірою відображують

© Домановська М. Є., 2015

загальний стан Харківського університету в роки Першої світової війни та революцій, а також всебічно характеризують особисте ставлення автора до подій політичного життя та ситуації в університеті.

Детальні відомості про підготовку і захист магістерської дисертації В. І. Савви [23] збереглися в його листах до професора кафедри російської історії Київського університету В. С. Іконникова. В листі, датованому 7 листопада 1901 р. [33, ф. 3, спр. 50807, арк. 1], харківський науковець, зазначаючи заслуги В. С. Іконникова у дослідженні культурного впливу Візантії на Русь, просив прочитати власну книгу та надати зауваження, а також сподівався на можливість захисту в Києві й на ймовірне опонування з боку відомого науковця. Також В. І. Савва зауважував, що професор Д. І. Багалій з невідомих причин відмовився надати рецензію на його дисертацію [33, ф. 3, спр. 50807, арк. 1 (зв.)], що непрямим чином свідчило про напружені взаємовідносини між колегами за кафедрою кафедри російської історії Харківського університету.

Робота В. І. Савви була прийнята до захисту за згодою декана В. П. Бузескула у Харківському університеті [33, ф. 3, спр. 50804, арк. 1; 33, ф. 3, спр. 50805, арк. 1]. Вчений повідомив В. С. Іконникова про призначення опонентами М. С. Дринова та П. М. Буцинського, які не були фахівцям з російської історії XIV-XVI ст., а також висловив свої сподівання на приїзд в якості опонента спеціаліста з історії руського права В. І. Сергеевича [33, ф. 3, спр. 50805, арк. 1; 33, ф. 3, спр. 50804, арк. 1]. Також В. І. Савва напередодні захисту надіслав примірники монографії провідному візантиністу Ф. І. Успенському, філологам О. О. Шахматову та І. В. Помяловському, фахівцеві з російської історії С. Ф. Платонову, та згаданому історику руського права В. І. Сергеевичу, про що свідчать листи подяки з короткими схвальні відгуками [34, ф. 2058, спр. 196, 199, 200, 201, 206, 208, 209].

Напередодні жовтневої революції 1917 р. В. І. Савва завершив написання докторської дисертації [27], присвяченої аналізу документації Посольського приказу XVI ст., а також склав виданий вже за радянської доби за редакцією С. О. Шмідта довідник «Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке» [6]. Серед значного творчого доробку В. І. Савви безпосередньо візантійській тематиці, окрім вже згаданої магістерської дисертації, присвячені окремі статті з проблеми впливу ромейської традиції на ритуали царського двору у Московській державі [23], доповідь на XII археологічному з'їзді [8, с. 55-56], а також його перша наукова розвідка про хрещення княгині Ольги [26].

Основна цінність магістерського дослідження В. І. Савви, витриманого у традиціях позитивістської історіографії, полягає у введенні до наукового обігу значного комплексу джерел, серед яких документи церемоніального характеру, зокрема чини вінчання на царство, послання митрополитів і державних діячів, що розкривали ідею царської влади в Московській державі. Основну увагу науковець зосередив на обряді вінчання на царство у Візантії, характеристиці відносин імператора з церквою, а також на процедурі коронації руських правителів від онука Івана III Дмитрія до Олексія Михайловича зі спробою визначення ступеня впливу на вказані церемонії візантійської традиції [23].

Ця розвідка донині залишається одним із найбільш ґрунтовних досліджень з історії походження царської влади в Московській державі, з якої сучасні дослідники використовують передусім значний обсяг фактичного матеріалу [Детально про історіографію проблеми візантійського впливу на становлення царської влади див.: 1; 2, с. 3-4; 15; 16; 31]. Її основу склали чернетки рукопису, що збереглися в особовому фонді вченого [34, ф. 2058, спр. 155, 156, 157, 158, 159, 160].

Про перебіг захисту дисертації В. І. Савви інформації не залишилось, тому рецензія професора кафедри російської історії П. М. Буцинського [4], чий зауваження В. І. Савва невдовзі спробував спростувати у відповідній публікації [30], є фактично єдиним джерелом, що дозволяє уявити зміст дискусії.

Аналізуючи перший розділ монографії, присвячений ролі візантійської царівни у політиці московського двору та формуванні уявлень про зміст царської влади, П. М. Буцинський зазначив хибність думки В. І. Савви про негативну роль Софії Палеолог у політиці Івана III, й наголосив на неувазі автора до факту укріплення ідеї царської влади у Московській державі завдяки цьому шлюбу

[4, с. 40-44]. Також рецензент зауважив ігнорування В. І. Саввою праць В. О. Ключевського та М. О. Дьяконова, навівши значні цитати з їхніх творів [4, с. 39; 7, с. 65]. Причому думку В. О. Ключевського про позитивний вплив Софії на укріплення влади Івана III П. М. Буцинський подав без посилань [4, с. 39], вказавши на недооцінку В. І. Саввою візантійської царівни як провідника візантійських ідей на Русі [4, с. 42; 23, с. 41].

У відповіді на зауваження щодо ролі шлюбу московського царя у процесі посилення самодержавства В. І. Савва з відповідним посиланням на думку С. М. Соловйова зазначив, що вже напередодні цієї події на Русі були створені умови для посилення влади монарха та централізації держави, в яких вирішальна роль належала Івану III, а сама Софія мала змогу вплинути передусім на позбавлення від старих пережитків у палацових обрядах, що існували ще з князівської доби. Також вчений піддав сумніву твердження С. М. Соловйова щодо вирішального впливу дружини на прийняття Іваном III рішення про вінчання свого онука на царство та бажання покласти край татарському ігові [30, 4]. Аргументи В. І. Савви є цілком логічними з огляду на те, що посилення самодержавства та відповідна централізація держави відбувалися у Московському царстві впродовж кількох десятиліть, що передували появі при дворі візантійської принцеси. Окрім посилань на С. М. Соловйова, у висвітленні цього питання В. І. Савва навів переказ значних уривків тексту майже всіх праць з російської історії, продемонструвавши однозначну прихильність на користь тез М. О. Польового та Д. І. Іловайського, які він використав у критиці викладу подій М. М. Карамзиним та С. М. Соловйовим [23, с. 6-26].

Черговому зауваженню П. М. Буцинського про неповноту історіографічної бази дослідження, зокрема щодо ігнорування автором поглядів В. О. Ключевського та М. О. Дьяконова на роль візантійської царівни при Московському дворі, В. І. Савва протиставив тезу про те, що ці дослідники лише узагальнили думки попередників без наведення достатньої аргументації. Така позиція автора не є виправданою з огляду на той факт, що серед безлічі наведених уривків праць попередників, в яких нерідко це питання розглянуто побіжно, він з невідомих причин не взяв до уваги спеціальне дослідження свого сучасника М. О. Дьяконова [4, с. 41; 29, с. 57-59; 7].

У другому розділі, присвяченому межах та характеру влади візантійського імператора, одним із суттєвих зауважень рецензента стало зазначення неувagi автора до ґрунтовної розвідки М. А. Скабалановича [4, с. 43], яке В. І. Савва спробував виправдати тим фактом, що означена праця характеризує відносини імператорів із церквою лише впродовж одного століття, а не всього періоду існування Візантії [30, с. 14]. Критично рецензент поставився також до запозичення В. І. Саввою розлогого опису виходів імператорів у святкові дні з праці Д. Ф. Беляєва [4, с. 44; 23, с. 78-79; 3, с. 126-149]. Натомість автор відповів зауваженням, що навів стислий виклад понад стосторінкового опису означеного ритуалу з використанням лише окремих вкрай необхідних уривків, подаючи всі необхідні посилання [130, с. 15]. Неаргументованими і такими, що суперечать посиланню на працю І. Є. Забеліна, видалися П. М. Буцинському твердження В. І. Савви про відсутність спільних рис між богомольними виходами імператорів до храму св. Софії та відвідуваннями московськими правителями Успенського собору [4, с. 44; 23, с. 89].

Поза увагою рецензент залишив третій розділ, присвячений порівнянням московських та візантійських церковно-цивільних обрядів, хоча й тут, подібно до другого розділу, В. І. Савва подає значні за обсягом уривки праць попередників, уникаючи власних узагальнень. Також рецензент не аналізував четвертий та п'ятий розділи, присвячені обрядам вінчання московських царів та святкуванню Вербної неділі. Більш позитивними є оцінки П. М. Буцинським шостого розділу роботи В. І. Савви, проте тут відчувається або необізнаність рецензента з деталями Московського посольського обряду, або небажання визнавати заслуги автора. Схвальний відгук П. М. Буцинський подав також щодо останнього розділу, де наводилися аргументи, якими керувалися московські правителі у прагненні набуття царського титулу [4, с. 46].

У цілому рецензент позитивно оцінив роботу В. І. Савви, зазначаючи той факт, що автор взявся за надто широку проблему, а також акцентував надмірну увагу В. І. Савви до візантійських джерел більш раннього періоду (X ст.) [4, с. 47]. Рецензія П. М. Буцинського на магістерську дисертацію В. І. Савви як офіційного опонента, а також відповідь на неї дисертанта є фактично єдиним

прикладом такої наукової полеміки між істориками Харківського університету, що збереглася до нашого часу. Можна припустити, що зауваження, викладені у рецензії, склали основний предмет дискусії під час захисту дисертації В. І. Савви навесні 1902 р., хоча ці дві публікації вийшли друком вже 1903 р.

В. І. Савві значною мірою притаманне захоплення цитатами, до такого прийому він нерідко вдавався й у наступних розділах, через що виклад поглядів попередників та розлоге подання уривків джерел займають десятки сторінок тексту. Це значною мірою ускладнює сприйняття цілісної концепції автора та його висновків. На нашу думку, цінність роботи передусім полягає у її історіографічній та джерелознавчій спрямованості, що є цілком закономірним, оскільки на кінець XIX ст. актуальність створення узагальнюючої праці, що демонструвала стан дослідження проблеми візантійського впливу на становлення державотворчих традицій Московського царства та знайомила із її джерельною базою, не підлягає сумніву.

Викладацька діяльність В. І. Савви у Харківському університеті була пов'язана з кафедрою російської історії, він читав лекції і проводив практичні заняття впродовж 1895-1905 та 1909-1919 рр. [5; 10, с. 344; 11, с. 20]. Згідно звіту за 1901-1902 навчальний рік практичні заняття з російської історії полягали в перекладі та критичному розборі свідочств візантійських авторів. Серед останніх – праця Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», опис боротьби князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісхієм з «Історії» Лева Диякона та свідочства Бертинських анналів про Русь [13, с. 13]. В осінньому та весняному семестрах 1903–1904 навчального року практичні заняття з російської історії В. І. Савви присвячувалися «читанню та розбору пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів, візантійських імператорів та Константинопольської патріархії» [12, с. 12]. У звіті за 1910 р. згадується, що В. І. Савва проводив практичні заняття з давньої російської історії, які передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та арабських письменників про Давню Русь» [14, с. 13].

Отже, наукові праці та навчальні курси В. І. Савви з російської історії демонструють значну увагу вченого до актуальних питань візантиністики. Практичні заняття, які наприкінці XIX ст. вже стали обов'язковою частиною навчального процесу, передбачали переклад, тлумачення та критичне осмислення значного кола як візантійських, так і давньоруських джерел. Така увага до візантійського матеріалу цілком відповідала політичній доктрині Російської імперії, яка базувалася на акцентуванні спільного минулого Візантії та східних слов'ян, і надавала можливості для обґрунтування лідерства російських монархів в колишніх імперських володіннях.

В. І. Савва був активним учасником Харківського історико-філологічного товариства та брав участь в усіх доступних на той час наукових форумах. Так, отримавши запрошення від Академії наук, на запланованому осінньому з'їзді філологів (1904 р.) вчений заявив доповідь про святкування Великодня візантійським імператором і московським царем, матеріали якої збереглися в архівному фонді науковця [34, ф. 2058, спр. 111, 18 арк; 33, ф. 3, спр. 50790, арк. 1 (зв.)], проте цей захід був заборонений царським урядом в умовах військового стану [32, с. 98]. Разом з колегами-візантиністами Харківського університету Є. К. Редіним, А. С. Лебедевим, М. С. Дриновим вчений входив до складу Харківського Попереднього комітету з організації XII Археологічного з'їзду (1902 р.) [8, с. 6-7]. Для виступу на секції «Древности классические, византийские, восточные и западно-европейские» В. І. Савва обрав один із сюжетів своєї щойно опублікованої магістерської дисертації [23, с. 78-79]. Основною ідеєю доповіді «Выход византийских и московских царей в праздник Рождества» [17, с. 623-624] стало положення про запозичення московськими царями елементів візантійських обрядів за умови збереження власної, «московської основи», яке знайшло подальший розвиток в історичній науці кінця XX – початку XXI ст. [1; 31]. Дискусія про язичницьку природу імператорської влади в Візантії, в якій взяли участь М. А. Остроумов, Ю. А. Кулаковський, М. І. Троїцький, проходила у певному відриві від теми виступу В. І. Савви, проте слухним було зауваження її учасників щодо особливої актуальності теми походження влади візантійських і московських правителів в історіографії початку XX ст. [17, с. 625]. Окрім Харківського з'їзду, В. І. Савва взяв участь у роботі XIII з'їзду

в Катеринославі та XIV з'їзду в Чернігові, на яких також виступив з доповідями, присвяченими візантійській природі царської влади у Московській державі [9].

Отже, науковий доробок та навчальні курси викладача кафедри російської історії В. І. Савви дозволяють долучити його до числа провідних візантиністів Харківського університету початку ХХ ст. Широкі перспективи подальшого дослідження має його рукописний спадок, зокрема численні листи до відомих істориків, філологів, мистецтвознавців, які відображають ставлення вченого до політичних подій початку ХХ ст. та є цінним і унікальним джерелом з історії історичної науки в Харківському університеті

Література

1. Андреева Л. А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: латинский Запад и православный Восток / Л. А. Андреева. – М., 2007. – 304 с.
2. Байковский К. Ю. Развитие концепций царства, святости и войны за веру в трудах московских книжников XV века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Исторические науки» / К. Ю. Байковский. – М., 2003. – 21 с.
3. Беляев Д. Ф. Византизм: очерки, материалы и заметки по византийским древностям. Кн. 2: Ежедневные и воскресные приемы византийских царей и праздничные выходы их в храм св. Софии / Д. Ф. Беляев. – СПб., 1893. – 374 с.
4. Буцинский П. Н. Отзыв проф. П. Н. Буцинского о диссертации приват-доцента В. И. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» / П. Н. Буцинский // Записки Харьковского университета. – 1903. – Кн. 1. – С. 38-47.
5. Домановська М. Савва Володимир Іванович / М. Домановська // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 198.
6. Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке : справочник / сост. В. И. Савва ; Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР, Археогр. комис. - М., 1983. – 422 с.
7. Дьяконов М. Власть Московских государей: очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века / М. Дьяконов. – СПб., 1889. – 221 с.
8. Известия XII Археологического съезда в Харькове 15-27 августа 1902 г. – Х., 1902. – 238 с.
9. Издания археологический съездов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm. – Загл. с экрана.
10. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с. – (Репринт. изд.).
11. Кафедра истории России Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: исторический очерк / отв. ред. В. М. Духопельников. – Х., 2007. – 86 с.
12. Обзор преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1903–1904 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х., 1903. – 107 с.
13. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1901 г. – Б. м., б. г. – 149 с.
14. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. – Х., 1910. – 171 с.
15. Поляковская М. А. Византийский дворцовый церемониал XIV в.: «театр власти» / М. А. Поляковская; науч. ред. Т. В. Куш. – Екатеринбург, 2011. – 348 с.
16. Поляковская М. А. Поздневизантийский чин коронования василевса / М. А. Поляковская // Византийский временник. – 2009. – Т. 68 (93). – С. 5-24.
17. Редин Е. К. Доклады по византиноведению, сообщенные на заседаниях XII археологического съезда в г. Харьков (15-27 августа 1902 г.) / Е. К. Редин // Византийский временник. – 1902. – Т. 9. – С. 621-635.
18. Савва Владимир Иванович (1865–1918): краткая биографическая справка // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліографічний покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 53-54.
19. Савва Володимир Іванович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2 : Історики: (1905-1920, 1933-2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. – С. 94-96.

20. Савва Володимир Іванович // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліогр. покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 144-145.
21. Савва Володимир Іванович // Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905-2013) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. – Х., 2013. – С. 211-212.
22. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – М., 2012. – 256 с.
23. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х., 1901. – 400 с.
24. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 400 с. – Репринт. изд. в кн.: Slavistic printings and reprintings / ed. by C. H. Van Schooneveld. – Mouton, The Hague – Paris, 1969.
25. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – Минск, 2013. – 448 с.
26. Савва В. И. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги: опыт историко-критического разбора / В. И. Савва. – Х., 1890. – 28 с.
27. Савва В. И. О посольском приказе в XVI в. Вып. 1 / В. И. Савва. – Х., 1917. – 409 с.
28. Савва В. И. Обряд омовения ног в Византии и на Руси / В. И. Савва // Почеть: сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М. С. Дринову его учениками и почитателями : сб. Харьков. ист.-филол. об-ва / под ред. М. Г. Халанского. – Х., 1908. – Т. 15. – С. 79-82.
29. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва // Записки императорского Харьковского университета. – 1903. – Кн. 1. – С. 53-73.
30. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей : (в ответ на рец. проф. П. Н. Буцинского) / В. И. Савва. – Х., 1903. – 21 с.
31. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России: (Византийская модель и ее русское переосмысление) / Б. А. Успенский. – М., 1998. – 680 с.
32. Чельшев Е. П. Отделение литературы и языка РАН : истоки и традиции / Е. П. Чельшев // Пространство и время. – 2011. - № 2(4). – С. 95-102.
33. Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ).
34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУ).

УДК 165.37.013

І. І. Казімір
Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця
Р. С. Мариняк
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКСІОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ЗАПИТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті викладено міркування, пов'язані з перебігом культуротворчих процесів у сучасній Україні, що є дотичними до глобалізаційних векторів у європейських масштабах. Два десятиліття нашої незалежності онаочнюють як позитивні тенденції в культурному поступі держави, так і демонструють низку більш ніж вагомих суперечностей, які є досить загрозовими в сенсі самодостатності вітчизняної культури, а відтак можуть спричинитися до різко негативних наслідків нашого перебування у пан'європейському просторі. Автори наголошують на тому, що саме на рівні самосвідомості здійснюється формування національного характеру, а це, своєю чергою, накладає свій відбиток на процес та результати роботи того чи іншого творця культурних цінностей.

Ключові слова: аксіологія, ціннісна парадигма, етична парадигма.

В статье изложены размышления о тех культурообразующих процессах в современной Украине, которые непосредственно касаются глобализационных векторов европейского масштаба. Два десятилетия нашей независимости демонстрируют как позитивные тенденции в развитии культуры государства, так и ряд более чем существенных противоречий, являющихся опасными с точки зрения самодостаточности отечественной культуры и такими, что могут оказать резко негативное влияние на наше пребывание в пан'европейском пространстве. Авторы подчеркивают, что именно на уровне самосознания осуществляется формирование национального характера, а это, в свою очередь, сказывается на процессе и результатах работы того или иного создателя культурных ценностей.

Ключевые слова: аксиология, ценностная парадигма, этическая парадигма.

The paper deals with thoughts of proceeding of making culture processes in Ukraine nowadays, which are concerned to globalizing vectors in EU-wide. Two decades of our Independence make it obvious as a positive trend in national cultural evolution and show more great antinomies, which are quite endanger in terms of self-containment of national culture, thus have backfire of our being in European area. Authors focus on the forming of national character makes on the level of national identity and it involve to the process and results of work of any creator of cultural values.

Key words: axiology, value paradigm, aesthetic dominant.

Сьогодні, як ніколи за роки української незалежності, актуалізувалися питання вектора розвитку української культури. Попередні двадцять з лишком років мову вели про розвиток культури в контексті «чітко сформульованої національної ідеї». Як виявилось, чиновники від культури слабо уявляли, на якому рівні симбіоз мистецького твору та національної ідеї буде зримим. О. Забужко зреагувала на такі пошуки оригінальним зауваженням, сказавши, що для постулювання державою національної ідеї замало завішувати щоденно екрани телевізорів барвистими козацькими шароварами. Харківський дослідник-культуролог К. Кислюк не розуміє, як можна дати сосискам назву «Козацькі» [5].

Метою нашої статті є спроба відстежити процес культуротворення в Україні – його як позитивні, так і негативні аспекти.

На сьогодні вітчизняні дослідники активно працюють над питаннями, що стосуються засад культуротворення в Україні (Богущий Ю. П.), світоглядної парадигми та епістемологічних ресурсів бачення процесів культуротворення (Бігаєв В. А.), гуманістичних засад подолання кризи сучасного культуротворчого розвитку (Волков С. М.), культурологічної парадигми в гуманітарних дослідженнях як проєкції постмодернізму тощо.

© Казімір І. І., Мариняк Р. С., 2015

Одним із знакових наукових заходів останнього часу стала всеукраїнська науково-теоретична конференція «Інституційні засади процесів культуротворення в Україні: ХХ–ХХІ ст. – етапи та напрямки розвитку» (14 листопада 2014 р.).

Якщо уважно переглянути заходи, що були зорієнтовані на донесення до пересічного українця концептів вітчизняної культури, то виявиться, що протягом майже двох десятиріч ми спостерігали хіба що дівчат в етнічному строю, хлопців у шароварах – саме так презентувала себе держава на офіційних святах. Перегин у фетишизації окремих, навіть віхових, періодів національної історії через усталені візуалізовані образи став очевидним [7]. Далі додалася чергова інновація: старим пам'яткам стали надавати нового змістового наповнення. Наприклад, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» у Батурині (створеному 1993 р.), згідно з Указом Президента України № 1131/2007, першочергово було відновлено цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також споруджено у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії [4; 5]. Однак тут мала місце одна цікава подія – твір Романа Іванчука «Орда», присвячений подіям у Батурині – кривавій різні, влаштованій військом Петра І 2 листопада 1706 р., побачив світ ще у 1992 р. і викликав різку критику з боку російського, точніше російськомовного, читача, оскільки подав надто відверту картину зневаги Російської імперії до малих народів і жорстокість, з якою тут пригнічували будь-який вияв непокори. Втручання влади, обґрунтування необхідності перегляду пріоритетів щодо Батурина дало свої позитивні наслідки. Правда, книгу Р. Іванчука читали й продовжують читати значно активніше, ніж відвідувати музей. Це природно. А отже, рецепція Батурина здійснюється скоріше крізь призму аксіології та історіософії, презентованих саме Романом Іванчуком, аніж завдяки національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця».

Мінливість культурної пам'яті країни слід пояснювати не стільки поточною суб'єктивною суспільно-політичною кон'юнктурою, скільки значно глибиннішими та неоднозначними тенденціями у її формуванні, принаймні за модерної доби (ХІХ – початку ХХІ ст.) [2]. Наприклад, у Львові вже тривалий час відносять до найцікавіших екскурсій музеєм «Тюрма на Лонцького». Музей-меморіал жертв окупаційних режимів справді розташований в приміщенні в'язниці, де містилися каральні органи «трьох окупаційних влад: польської, радянської та німецької. Це перший в Україні музей-в'язниця (так презентує себе заклад у мережі інтернет). Насправді, у музею, окрім безпосередньо екскурсії катівнею, відбуваються презентації книжок, виставки живопису, фотовернісажі, а отже, діяльність колективу зорієнтована на розширення меж екскурсійного матеріалу.

Для дослідників наведений приклад є цікавим перш за все через оригінальність самого музею-тюрми. Адже літературні, історичні, художні музеї України мають сьогодні дуже низькі показники відвідувань, що свідчить про певне завуження поля культурних уподобань наших співвітчизників.

Поза сумнівом, доводиться визнавати, що ми втратили надто багато в артикулюванні концептів української культури в середовищі українського суспільства. Пошук відповідей на питання, що стосуються збудження інтересу до феноменів вітчизняної культури, відбувається не лише в царині вітчизняної філософії. Соціологи дають чудові підказки – яким чином, дослідивши потреби індивіда, можна впливати на його систему цінностей. Як свідчить класична теорія ієрархії потреб А. Маслоу, структура потреб ієрархічна, тобто виявлення і задоволення потреб вищого порядку неможливе без реалізації первинних потреб. Первинні потреби пов'язані з виживанням людини і можуть бути задоволені оплатою праці, створенням належних умов на робочому місці. Після задоволення найперших фізіологічних потреб виникають, згідно із зазначеною теорією, потреби

в безпеці. Усі люди прагнуть перебувати у стабільному і безпечному стані. Ця потреба задовольняється забезпеченням певних соціальних гарантій: зайнятості, соціальних пільг і привілеїв, медичного страхування, пенсії тощо. Потреби більш високого порядку є соціальними. Цю низку розпочинають потреби належності і причетності. Людина прагне спілкуватись, брати участь у спільних діях, хоче взаєморозуміння і доброзичливого ставлення до себе.

Останньою у структурі потреб, що розглядаються, є потреба самовираження, самоактуалізації. Це прагнення творчості, креативності. За світовими оцінками, у діяльності людей ця потреба реалізується лише на 10%, водночас фізіологічні потреби індивідів задовольняються на 85%. Розглядувані потреби, на відміну від попередніх, строго індивідуалізовані [8].

Підводячи підсумок аналізу творчої ієрархії потреб А. Маслоу, зазначимо, що, отже, лише 10% відсотків людей мають потребу у створенні культурного прибутку, решта перебуває в статусі реципієнта. Відповідно, саме на цій меншості лежить відповідальність за подальший культурний поступ нації. Але, зрештою, спостереження соціологів досить часто наражаються на непоборні, алогічні явища, притаманні культурі як ніякій іншій сфері духовного життя нації. До явищ, що виходять за межі прогнозованих, належить віра людини в невмирущість нації, до якої належить [8].

Наприкінці 2014 р. в Україні провадився конкурс дитячих робіт, тема якого була означена так: «Ми є. Були. І будемо ми. Й Вітчизна наша з нами» (цитата з надгробка І. Багрянного – українського письменника, учасника МУРу, похованого в Німеччині – Р. М.). Питання, що стосуються невмирущості народу, його місця як у європейському товаристві, так і в серці громадян України, винесено було на обговорення в простір школярів. Поза сумнівом, що сьогодні на часі як питання збереження українством власної самототожності, так і ознайомлення з діяльністю найвеличніших діячів вітчизняної культури. Іван Багрянний у далекій Німеччині попросив вибити на могильній плиті підтвердження його непохитної віри в довгу й щасливу долю українства. Цей переконливий приклад вчинку справжнього патріота – батьківщині можна служити й на відстані, основне – мати її в серці – знайшов своє повторення в радянській Україні 1960 років («Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину» – напис на надгробку В. Симоненка – цитата з його колискової «Лебеді материнства», а через роки – у словах однієї з останніх пісень Назарія Яремчука: «На могилі моїй посадить молоду яворину, / І не плачте за мною, за мною заплаче рідня, / Я любив вас усіх, та найбільше любив Україну, / Може, в тому і є та найбільша провина моя»).

За рік до конкурсу, восени 2013-го, на Майдані зазвучали слова непохитної мужності, вимовлені свого часу в годину важких випробувань Василем Стусом: *Благословляю твою сваволу, / дорого долі, дорого болю. // На всерозхресті люті і жаху, / на всепрозрінні смертного скрику / дай, Україно, гордого шляху, / дай, Україно, гордого лику! //*

Міркування, висловлені в книзі «Іван Багрянний: нове й маловідоме: есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти» (2013 р.), допомагають розібратися в перебігу процесів, що неunikно відбуваються в час, коли нація визначається в цивілізаційному вимірі свого подальшого життя. Культура тут важить інколи значно більше, аніж політичні рішення влади. Як далекоглядний політик, І. Багрянний свого часу дуже слушно застерігав від багатьох зовнішніх і внутрішніх викликів і небезпек, співзвучних зі словами поета і громадського діяча Івана Драча: «Найстрашніша загроза для української справи – це загроза громадянської війни за «ізми». Бацिला цієї війни існує... Будуть сили, що ту війну розпалюватимуть і підтримуватимуть (...). Завтра до них пристане російська контррозвідка, що з тактичних міркувань війну громадянську буде розпалювати до краю. І об цю війну громадянську геть розіб'ється на череп'я справа свободи й незалежності та державної цілісності української нації» [11, с. 41].

Прикметно, що обговорювати творчу й політичну діяльність І. Багрянного випало саме на той час, коли над Україною (понад два десятиріччя *de jure* вже суверенною, незалежною!) знову нависла смертельна небезпека: бути чи не бути. Сам І. Багрянний знав, кого остерігатися: Багрянний схід не сонцем запалав, / А від пожеж почервонів та крові, / Від мук і сліз усіх, хто постраждав, / Від проявів «братерської любові»//

Не так давно Л. Костенко сказала, що ми, одержавши свою незалежність без крові, так само

безкровно її втрачаємо. Сьогодні вже утверджуються державність і цілісність України, на жаль, кров'ю. А поетеса підтримує своїм словом: «Нема нам щастя – мусить бути чудо / Ми ще постановем зі своїх руїн» [8].

«Не наслідувати інших треба, а творити себе автентичних, і не для агресії та нівеляції інших народів, як це чинять нації-хижаки, а задля відчуття власної повноцінності, не пихи, а самодостатності, щоб твердо стояти на ногах як добротворча сутність і щоб не хитали нас зусібичні вітри», – нагадує В. Шевчук [11]. Відповідно культуротворчий процес в Україні має ґрунтуватися на аксіологічній парадигмі, сформованій питомо українською людиною.

У європейській традиції історично склалися принаймні дві версії розуміння належності людини до тієї чи тієї нації. За французькою версією, визначальною національною ознакою є причетність до певного державно-територіального утворення («француз – той, хто проживає у Франції»); за німецькою – причетність до певної культури, об'єднаної спільністю національної мови («німець – той, хто розмовляє німецькою мовою») [8]. Проте стосовно українців ні перший, ні другий критерії, взяті самі по собі, не діють. Українцям судилось історично бути розділеними між різними державно-територіальними утвореннями і навіть воювати у складі протиборчих армій, як це було, наприклад, у роки Першої світової війни. Але при цьому вони залишались українцями і творили власну національну культуру. Ще складніше окреслити національну культуру за мовною ознакою, адже подолати духовні межі національно-культурного простору значно важче, ніж перейти в процесі творчості на іншу мову. Отже, ані генетична спадковість, ані місце народження чи проживання, ані мова, взяті самі по собі, відірвані один від одного, ще не роблять індивіда ані творцем певної культури, ані органічним її носієм. Саме на рівні самосвідомості й здійснюється формування національного характеру, що накладає свій відбиток на процес та результати праці того чи іншого творця культурних цінностей. Оскільки однією з найбільш маркованих за національною приналежністю формою культуротворення є національна література, то питання мови тут стоїть досить гостро. «Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови», – писав свого часу І. Огієнко [7, с. 74]. Вітчизняному письменству тут відведено важливу роль. «Я назвав би письменників агентами універсальної реанімаційної служби. Їхня робота має в собі багато ознак маніпуляції, штучності, метушливого стимулювання ззовні, панічної боротьби за кожен видих і кожен вдих. [Вони] дають мові шанс проіснувати дещо довше. І передусім це стосується мов, які десятиліттями, коли не століттями, балансують між існуванням та знищенням. Як-от, мова українська». Так говорить Юрій Андрухович у лекції «What language Are You From: Український письменник поміж спокусами тимчасовості» [7].

Акцентуючи увагу на питанні національно-культурного відродження, дослідники зіштовхуються з питанням: чому культурна ідентичність українців стала однією з суспільних проблем, що стоять нині перед Україною. Біда полягає в сприйнятті цієї культури, адже українці не завжди до кінця осягають генетичну єдність із нею, не почувуються «своїми» в українському культурному просторі. Психологи називають такий стан свідомості індивіда кризою тожсамості. Читаємо в Ю. Андруховича в його «Back in USSR» (збірка «Пісні для «Мертвого півня») про те, як часто нам нагадують, хто ми і де живемо, гаслами, які починають викликати роздратування: «Наш дім Україна». Я знаю, що наш дім Україна. / Я відвертаюся від стіни / й закриваю очі / з бажанням проспати років п'ятдесят, / після чого не прокинутися. //»

Читач розуміє, звідки береться ця розгубленість, це бажання проспати років з 50 і прокинутися в іншій Україні. Він тільки не знає, хто змінюватиме цю українську дійсність.

Цікавими є міркування О. Забужко щодо такої втоми й розгубленості людини кінця ХХ – початку ХХІ ст. Йдеться про роботу дослідниці «Комплекс Ітаки», у якій авторка на прикладі всім відомого міфу про повернення Одисея на Ітаку висуває певну гіпотезу: Одисей протягом усієї своєї подорожі мав у душі образ рідної землі, тому і в смердючій ямі циклопа, і в сутичках з ворогами почувався царем, прагнув повернутися в своє царство, тобто Ітака була його порятунком, стимулом до виживання. А що було б з Одисеєм, якби не знайшов Ітаку, якби не дочекалася його Пенелопа, якби не визнав його за батька Телемах? Він не вцілів би. На думку

О. Забужко, у гіпотетичній щодо Одиссея ситуації сьогодні насправді опинився цілий народ – український: «... в ситуації Одиссея приречений опинитися кожний народ, який переходить від колоніальної залежності до самовладного й самочинного існування. Колоніалізм-бо, перетворюючи підбитий народ із суб'єкта власної волі на об'єкт чужої, неминуче відчужує його від себе самого, в метафізичному сенсі відправляє у вигнання – навіть і без жодних депортацій. Відповідно головний смисл деколонізації – то повернення нації «до себе додому», поновне опанування «собою» і всім «своїм» – від земельних надр до історії й культури [7, с. 119].

Цікаво, що на початку 2000-х на центральних вулицях Києва поміж п'ятиметрових реклам IBM і Lego впадали в око велетенські табло з яскравим, синьо-зелено-золотим київським краєвидом: дніпровські кручі, ріка в ажурному плетиві мостів, сяючі на сонці лаврські бані в кучерявій парковій зелені, і поверх усього – розгонистий напис: «Кияни! Це ваше місто!» Таким чином нас, як немовлят, учили, тицяючи на відображення в дзеркалі: це ти, бачиш, це ти, тобто – це твоя земля, це твоя країна. Як висновок, поступове осягнення українцями себе в лоні вітчизняної культури відбувалося важко. Давалися взнаки стереотипи другорядності культури, бідності жанрів, брак світового визнання.

Зазвичай натхнення творити, віри, любові до рідної землі додає взята за зразок чужа діяльність – життя геніїв. На жаль, донедавна ми мали тиражованих у шкільних підручниках «велику хвору» – поетесу Лесю Українку, «сина мужика» – Франка, «сина кріпака» – Шевченка. Але нині повернуто нашим великим сповна належну їм шану – не за те, що були бідні чи хворі, а за те, що були обдарованими поетами.

Двохсотліття Шевченка збіглося з часом важких і сумних випробувань, які Україна гідно долає. Ще рік тому святкування такого значущого ювілею, скоріше за все, було б позначене пишністю, урочистостями, чиновники різних рівнів цитували б Кобзаря, зазираючи в папірці, які їм люб'язно підсовували помічники. Але сталося не так. Слова Тараса Григоровича зазвучали взимку на Майдані: «Борітеся – поборете! / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая! //». Так увійшла Україна у свято – 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка. З цих слів почалося вшанування пам'яті великого сина української землі. Дописувачі в соцмережах ділилися враженнями від поезії Шевченка, дехто вперше зацікавився, з якого твору Шевченка цитата «Борітеся...».

Отже, виявляється, що стимулом до нового прочитання Кобзаря стають кризові моменти національної історії. Це не добре і не погано. Це факт. У народній пам'яті живуть архетипи культури, презентовані як у фольклорних образах, так і в творах окремих авторів [3].

Слова забутої лемківської пісні «Плине кача по Тисині» донедавна були відомі власне лемкам, представника Легіону січових стрільців, поціновувачам «Пікардійської терції». Сьогодні тужлива народна пісня стала реквіємом-прощанням за загиблими учасниками Революції гідності. Вона тепер включена до протоколу параду Збройних сил України на День незалежності (24 серпня 2014 р. звучала у виконанні академічного хору імені Ревуцького на параді, який приймав президент П. Порошенко), а колись її виконували, ховаючи січових стрільців. Так розширився ареал побутування фольклорного тексту [3].

Тотожних змін зазнає тепер безліч знаних культурних шедеврів. Слід зазначити, що не завжди йдеться про мінорні мотивації. Приміром, чергове, після «Тіней забутих предків» С. Параджанова, переосмислення повісті М. Коцюбинського маємо у вітчизняному молодіжному містичному трилері «Тіні незабутих предків: Таємниці Мольфара» Любомира Левицького (2013 р.). За відгуками глядачів, окрім цікавого сюжету, найбільше враження справили: будівля Чернівецького університету, старовинні вулички Чернівців, Києва, краса Карпат. З цього можна робити висновок про якісне зростання рівня культурних уподобань тих, хто переглянув фільм, а також про неабиякий талант Л. Левицького (велич М. Коцюбинського – поза сумнівом – Р. М.).

«Завжди найкращою винагородою, яку пропонує життя, є шанс важко працювати над чимось, що варте таких зусиль», – писав Теодор Рузвельт. Сьогодні в житті українського суспільства посіло чи не чільне місце таке явище, базоване винятково на добрій волі громадян, як волонтерство. Для одних волонтерська діяльність – це простір для самореалізації. Для інших – спосіб здобути новий

досвід, зав'язати корисні знайомства, зустріти нових друзів. Для третіх – початок професійної кар'єри або можливість вдосконалити професійні навички. Для четвертих – інструмент суспільних перетворень та змін. Цей перелік можна варіювати. Однак, на думку дослідників цього явища, найбільш значущими тут є так звані емоційні вигоди волонтерства – людина допомагає іншим, бо хоче зробити цей світ трохи кращим, а сама – стати благороднішою.

2015 р. започатковано конкурс «Волонтер року». Він має стати подякою благодійникам та визнанням волонтерської праці широкою громадськістю. Такі конкурси проводяться регулярно в західноєвропейських країнах і свідчать про зрілість громадянського суспільства. В Україні конкурс відбуватиметься у два етапи та визначить кращих волонтерів у шести номінаціях, одна з яких (і це прикметно) має назву «Мистецтво та культура».

Справді, вітчизняні діячі культури долучилися до волонтерської діяльності дуже активно й на рівні з усім суспільством допомагають підтримувати не лише моральний дух солдатів на передовій, але й українства загалом. Тож визнання їх благодійності, служіння нації, природно, має бути належно поціноване.

Благочинна діяльність, ґрунтована на бажанні примножити добро, а самому стати кращим, поза сумнівом, закорінена в релігійну, у даному разі християнську, традицію милосердя до ближнього. Активне відродження релігійного життя, відбудова храмів, монастирів, передання у їх власність земель, будівель, зростання чисельності релігійних громад та організацій на сьогодні вказують на те, що ми віднайшли той стрижень національного життя, який дозволить подолати «багатовікову втому українства», чужого на рідній землі. Українці за останній рік продемонстрували свою глибоку духовну міць, в основі якої лежить християнська система цінностей [12].

Таким чином, у наших побіжно викладених міркуваннях ми спробували подати максимально узагальнену характеристику перебігу культуротворчих процесів у сучасній Україні, що є дотичними до глобалізаційних векторів у європейських масштабах. Два десятиліття нашої незалежності онаочнюють як позитивні тенденції в культурному поступі держави, так і демонструють низку більш ніж вагомих суперечностей, які є досить загрозливими у сенсі самодостатності вітчизняної культури, а відтак можуть спричинитися до різко негативних наслідків нашого перебування у пан'європейському просторі.

Література

1. Арендт Х. Массы и тоталитаризм / Х. Арендт // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 30-45.
2. Гайдук В. Україна у регіональному вимірі: проблеми та перспективи / В. Гайдук Т. Кучеренко, М. Михальченко. – Донецьк, 2002. – 307 с.
3. Емар М. Історія і пам'ять: конструція, деконструція та реконструція : пер з. фр. / М. Емар // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2005. – № 51. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Moris%20Emar.htm. – Назва з екрану.
4. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві : авториз. пер. з англ. / С. Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
5. Кислюк К. В. Українська історіософія як феномен культурної пам'яті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра культурології : спец. 26.00.04 «Українська культура» / К. В. Кислюк. – Х. : ХДАК, 2009. – 32 с.
6. Культура, філософія, образование в стратегиях XXI века. Научное издание / О. Н. Кузь, В. А. Стрижко, П. В. Брунько, Т. Е. Гетало и др. – Х. : Изд. ХНЕУ, 2006. – 260 с.
7. Незалежність України в глобалізованому світі: вектори XXI століття: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Київ, 22 серпня 2011 р.): до 20-річчя незалежності України/ Упорядн. Я. А. Жиліло, С. О. Янішевський. – К. : НІСД, 2011. – 192 с.
8. Романенко В. Л. Костенко: Всяка наволоч український народ принижує, а він десь загубив свою відпорність / В. Романенко// [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/339584-lina-kostenko-vsyaka-navoloch-ukrajinskiy-narod-prinjue-a-vin-des-zagubiv-u-sobi-vidpornist>.
9. Хосе Ортега-и-Гассет. Восстание масс / пер. А.М. Гелескула. – М., 1991. – 315 с.
10. Чабанна М. В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз). Автореф. дис. канд.

політ. наук: 23.00.01 / М. В. Чабанна; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф.Кураса. – К., 2006. – 19 с.

11. Щербак Ю. Україна: Виклик і вибір / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.

12. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. / Р. Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВИПУСК 20

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 03.12.2015. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .

Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №

61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: 057 758 01 08

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.